

Tartalom

Előszó	5
Fűben-fában az orvosság	13
Paraszti gyógyító	15
Falusi gyógyító specialisták	17
A népi gyógyítás emlékeiről	19
A középkori népi orvoslás emlékei	21
A fejfafaragókról	23
Fiatal bútorfestő népművészek	25
Faragó pásztorok – pásztor művészek	27
A kopjafák eredetéről	29
A magyar fejfák csuvas rokonai	31
A lakodalmi kalács „jelentősége”	33
Folklór mint etnikus önkifejezés	35
A közösségi folklór új formái	37
Új jelenségek a folklórban	39
A folklór szövegek megértéséről	41
A táltosról	43
A folklór mai formái	45
A villámlás hiedelmei	47
A 'szép asszonyok' -ről	49
Legendák a <i>Magyar Mythologia</i> körül	51
A samanizmus nyomairól a magyar népi hitvilágban	53
Hogyan cselekszünk a hiedelmekkel?	55
A halottlátó	57
Tárgyak mint jelek a népi kultúrában	59
A madárijesztők	61
Népmese rajzfilmen	63
Milyen a lidérc?	65
A gyermekijesztőről	67
Népi gyógymódok és párhuzamaik	69
Régi magyar orvosló-könyvek	71
Az igézésről	73
A küszöbhez fűződő babonákról	75
Szerencsejóslatok	77
Elbeszélés és közösség	79
Mi volt a csuma?	81
A kígyókőről	83
A hiedelemről egy falu életében	85
A falu társas összejöveteleiről	87

A finnugor népek ősi hitvilága	89
Finnugor mondák a világ teremtéséről és szerkezetéről	91
A pogány magyar táltos és keleti rokonai	93
Hány lelke van az embernek? – Az uráli népek lélek képzetei	95
Kocsmárosok, csárdások	97
A vőfély	99
A szíjgyártó	101
Szádelői történeti mondák	103
Korondi mondák és beszélgetések	105
Sárospatak és a néprajzi kutatás	107
Nádudvari szokások és hiedelmek	109
A gyümölcs és szőlőtermelés hiedelmeiről	111
A paraszti élet rendje	113
A kalendáriumokról	115
Az álmoskönyvekről	117
Régi magyar virágszimbolika	119
A csónak alakú fejfákról	121
Csodás erejű kövek	123
A kultúra mint rendszer	125
Ráolvasás nyúre	127
Hogyan óvták régen a búzavetést?	129
A népi természetismeretről	131
Egyenlőség az egyenlőtlenségben	133
Szerelmi varázslatok és jóslatok	135
A hiedelmek szerepe a kultúrában	137
Egy Tolsztoj mese magyar paraszti átköltésben	139
A népi humor természetéről	141
Rontás és gyógyítás a boszorkány-perekben	143
Az idő használata a kultúrában	145
A mindennapok folklórja	147
A búzavetés hiedelmei	149
Mi a folklórtény?	151
Az étkezési szokásokról	153
Gyógyító pásztorok	155
A lakodalmi étrend jelentése	157
Kiemelt számok a néphagyományban	159
Milyen a sárkány?	161
Hajnalégetés – tűzugrás	163
A hetes számról	165
Paraszt önéletrajzok	167
A kunok kőszobairól	169

Előszó

A Kis magyar / rádió néprajz

Ortutay Gyula az 1930-as évek végén írta híres könyvét, *Kis magyar néprajz* címmel. A családi könyvtárban még ez az első kiadás volt meg, mert szüleim is abban az időben jártak a szegedi egyetemre, még ott ismerkedtek meg az akkor induló fiatal néprajzossal, aki a szegedi fiatalok falukutató mozgalmában vett részt. Apám orvostanhallgatóként évfolyamtársaival a falusi népesség egészségügyi ellátását vizsgálta, és ő volt annakidején, aki az egyetemista szövetségben az orvosi kart képviselte. Ortutay pedig a bölcsészettudományi karon volt az ifjúsági szövetség egyik vezetője. Ez a családi emlékeztetvonal nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy e sorok írója, az egykori sárospataki diák a néprajz felé fordult, és a hatvanas évek elején a budapesti egyetemre, a néprajz szakra jelentkezett először. Természetesen abban az időben nem volt könnyű bejutni az egyetemre, hiszen a családi háttér miatt, az értelmiségi származás hátrányt jelentett. Ezt, ami pontokban jelentkezett, e sorok írója azzal próbálta ellensúlyozni, hogy a Vasútépítő Vállalatnál helyezkedett el mint segédmunkás, és ez azt jelentette, hogy egy teljes éven keresztül dolgozott a Budapestet Gödöllővel összekötő HÉV-vonalon. A napi kétkezi munka végül is igen jó előiskola volt a későbbi néprajzosi gyűjtőmunkához, hiszen a brigád, amibe bekerültem, próbáknak vetett alá, például egy alkalommal egy teljes napon át kellett a zúzott követ a talpfák alá verni, krampácsolni, s mivel ezt a próbát kiálltam, befogadtak maguk közé, persze a bőr lejött a tenyeremről. A tanulópénzt tehát megfizettem, viszont tőlük igen sokat tanultam, hiszen hallgathattam beszélgetéseiket, s valahogy azt is megtanulta az ember, hogyan kell a legkülönbébb élethelyzetekhez alkalmazkodni.

Aztán Debrecenbe kerültem, és ott elvégeztem a néprajz szakot, a szakdolgozatom a népi gyógyítást tárgyalta. A zempléni hegyvidék falvait abban az időben gyalog vagy biciklivel bejártam, és az idősebb nemzedék tagjaival hosszasan elbeszélgettem az elődök tudásáról, a régi idők hiedelmeiről, vagy ahogy ők mondták, a babonákról. A dolgozat ezt a sokszor évszázadokra visszanyúló népi tudást szedte rendszerbe, és aztán évekig ezzel a témával foglalkoztam, sőt még évtizedek múltán is terveim között szerepelt egy monográfia elkészítése a magyar népi gyógyításról. 1974-ben megírtam, majd egy nemzetközi konferencia alkalmából nyomtatásban is megjelent, amelyre

aztán meglehetősen sok hivatkozást kaptam. Nem hallgathatom el a tényt, hogy e dolgozat megjelentetését Antall Józsefnek köszönhetem, aki abban az időben az Orvostörténeti Múzeum és Könyvtár igazgatója volt. Társszerzőmről is meg kell emlékezni, Törő László a veszprémi múzeumban dolgozott, vele együtt készítettünk egy kiállítást a Nemzetközi Orvostörténeti Konferencia résztvevői számára.

Ortutay Gyula jó ötven évvel ezelőtt alapította a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportját, amelynek a kezdetektől fogva, mint a legfiatalabb tudományos segédmunkatárs, tagja lehettem. A kezdetekben csak három szobából állt a kutatóintézet (az intézet elnevezést is csak évtizedek múlva sikerült elnyerni), az egyikben a gazdasági hivatal és a titkárság, a másikban az igazgatóhelyettes, a harmadikban pedig jómagam dolgoztam. Ez az időszak volt, amikor a fiatal kutató kereste azokat a témákat, amelyek legjobban érdekelték, és amelyeknek kidolgozására felkérték, vagy egy konferencia-előadás, vagy pedig az akkor elindult *Magyar Néprajzi Lexikon* szócikkeinek elkészítése során.

Ortutay Gyula a *Kis magyar néprajz* sikerét látva, hiszen az 1970-es években már sokadik kiadását érte meg ez a kis kézikönyve, önzetlen módon, hogy a fiatal kutatóknak segítsen, elintézte a Magyar Rádió akkori vezetőinél, hogy rendszeres néprajzi ismeretterjesztő előadás-sorozat készüljön. Ez volt az az időszak, amikor ő maga a TIT, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat elnöke is volt egyéb más társadalmi funkciói mellett. Visszaemlékezve ezekre az időkre, a fiatal kutatóknak igen hasznos volt, hogy havonta két-három előadást kellett összeállítaniuk, és könnyen érthető módon megfogalmazniuk egy-egy téma összefoglalását. Az előadásokat aztán magunknak kellett beolvasni a rádió egyik stúdiójában, ami nem volt annyira egyszerű feladat, viszont igen sokat tanultunk Vaha Imre nyelvésztől, akit kirendeltek mellénk, hogy a helyes kiejtésre és a szép magyar érthető előadásmódra megtanítsen bennünket. Máig hálás vagyok irányító, beszédjavító tanításaiért, mert később is nagy hasznát vettük, például az egyetemi előadások során értelmeinek, és annak, hogy rávezetett minket arra, hogy röviden és érthetően fogalmazzunk, beszéljünk. A jelen kötet ezekből az előadásokból állt össze.

Kötetünk előzményének tekinthető az a több mint 400 oldalas könyv, amely 1978-ban jelent meg Budapesten a Minerva Kiadónál *Kis magyar néprajz a rádióban* címmel (szerkesztették: Jávora Kata, Küllős Imola, Tátrai Zsuzsanna. Lektor: Dr. Ortutay Gyula). A kötet előszava pontosan leírja, hogy a Magyar Rádióban 1970-ben indult a *Kis magyar néprajz* című sorozat, melyet Ortutay Gyula szerkesztett, és amelyet az MTA Néprajzi Kutatócsoportjának munkatársai írtak. Azért volt szükség annakidején ezekre az isme-

retterjesztő előadásokra, mert a népi kultúrának inkább csak a látványos elemei éltek a köztudatban, pedig „a csillogó felszín alatti valóság nem is olyan csillogó, nem is olyan varázslatos, s eredeti környezetéből kiragadva, díszítő elemként, divatstílusként alkalmazva hamis képet mutat alkotóik szellemi hagyományairól, anyagi és társadalmi viszonyairól”. Ez a megfogalmazás világosan mutatja az akkori, az 1970-es évek közepének jellemző megközelítését, vagyis hogy a népi kultúra nem is olyan fontos az ország megismerése szempontjából, mégis a közművelődés szintjén a Néprajzi Kutatócsoportnak az egyik feladata a társadalmi valóság részleteinek pontos feltárása. Erre kellett törekednünk annakidején rövid előadásainkban.

„A válogatásnak tehát elsősorban az a célja, hogy a paraszti társadalom összetettségének, a nép anyagi és szellemi kultúrájának ismertetésével korigálja a ma is meglevő idillikus, eszményített hagyományfelfogást. A könyv újdonsága e szemléletmódon kívül az, hogy az eddig megjelent néprajzi ismeretterjesztő műveknél átfogóbb, s egyben részletgazdagabb képet ad. Olyan kézikönyvet, amely bizonyos témáknál összefoglalja a néprajzi kutatások eredményeit, másutt új tudományos felfedezésekről, vagy kevésbé ismert részletkérdésekről, jelenségekről, kapcsolatokról tájékoztat.” Érdekes, hogy az előszót, amiből idéztünk, a Kiadó jegyzi, és nem a szerkesztők. Még érdekesebb viszont, és ma már ez szinte hihetetlen, hogy annakidején ez a kötet 27 800 példányban jelent meg. (Igaz, csak 71 Ft volt az ára.) A kötetet több tucat eredeti néprajzi fotó illusztrálja, köztük Cservenka Ferenc (1948–2017) széki fotói, amelyet 1974-ben készített. Ezért úgy gondoltuk, hogy a jelen kötetet is néhány általa készített fényképpel egészítjük ki, hiszen annakidején együtt jártunk a mezőségi községben, amelyet a népdalokban rendre Szék városának énekeltek meg, ezzel is tisztelni szeretnénk a nemrégiben elhunyt etno-fotográfus életműve előtt.

A történethez hozzátartozik, hogy 2017 elején az addig majdnem fél évszázadon keresztül a Várban székelő Néprajzi Kutatóintézetet egy új épületbe költöztették. Ez azzal járt, hogy a majd ötven év alatt felgyűlt jegyzeteket, kéziratokat, gépelt előadásokat, különnyomatokat és könyveket dobozokba kellett rakni, és ebből az alkalomból olyan dolgok kerültek az ember kezébe, amelyeket már évtizedek óta nem látott. Így került elő a *Kis magyar néprajz* rádióban elhangzott előadásainak gépelt változata. Ezek közül néhány annak idején nyomtatásban is napvilágot látott egy kötetben, amelyet a Minerva Kiadó gondozott, de legnagyobb része, hiszen több mint félszáz kis dolgozatról van szó, csak akkor hangzott el. Persze, más részük különféle nagyobb tanulmányok részeként, fejezeteiként bekerültek nagyobb dolgozatokba, hiszen a szerző kutatásai eredményeinek részét képezték. Éppen emiatt ezek

az eszmefuttatások nem vesztek értékükből, még azok sem, amelyek általános, majdhogy nem elméleti közelítései a magyar néprajz egyes kérdéseinek. Jól emlékszem, hogy a legtöbb esetben a közvetlen tereptapasztalatok, a gyűjtések, az egyes falvakban tett akkori látogatások hatása alatt születtek, és beszámoltak arról, hogy milyen adatokat sikerült akkor begyűjteni.

Így évtizedek múltán e sorok írója úgy gondolja, hogy ezek a kis írások nem vesztek értékükből, és a mai olvasó számára is érdekesek maradtak. Az előadás-sorozat évekig ment a Magyar Rádióban, de természetesen a sokféle változás, ami azóta történt, ezt a sorozatot is megszüntette, pedig sokféle pozitív visszajelzést kaptunk annakidején, és a fiatal kutatók számára ez nagyon inspiráló volt. Arról nem is szólva, hogy amikor visszatértünk azokba a falvakba, amelyeket megemlítettünk előadásainkban, akkor a helybeliek egészen másként fogadtak bennünket, hiszen büszkék lettek saját hagyományaikra. Beleértve még a babonákat is, hiszen legalább én mindig mint a magyar kultúra fontos elemeit tártam az ismeretterjesztést szívesen hallgató nagyközönség elé. Ortutay nagy sikerű műve minket is segített, nemcsak anyagilag, hanem abban is, hogy rászoktatta a fiatal kutatói csapatot a rendszeres munkára, hiszen mindig időre kellett leadni az újabb és újabb kis dolgozatokat. Ezért is hálával tartozunk intézetünk egykori igazgatójának.

A régi falusi kultúra emlékeinek rendszeres, azt is mondhatnánk, rendszereszerű bemutatása nagymértékben hozzájárult a néprajznak mint tudományos kutatási területnek az elismertetéséhez. Ugyanakkor az is nyilvánvalóvá vált, hogy a kultúrának ezek a sokszor elhanyagolt vagy félreértett elemei egészen más megvilágításba helyezhetők, ha a nagyobb kulturális rendszer részeként ismerjük meg jelentéshordozó mivoltukat. **Hogy néhány témát megemlítek azokból, amelyeket az ötperces előadásokban feldolgoztam, és egyben felkeltsem az olvasói érdeklődést. A következő címeket sorolom fel: Fűben-fában orvosság, Paraszti gyógyítók, Régi magyar orvosló könyvek, A kultúra mint rendszer, A sírjelekről, A kopjafák eredetéről, Régi magyar virágsszimbolika, A magyar fejfák keleti rokonai, A mindennapok folklórja, Szerelmi varázslatok és jóslatok, A hiedelmek szerepe a kultúrában, A népi humor természetéről, A falu társas összejöveteleiről, A népi természetismeretről, A kigyókörről, Finnugor mondák a világ teremtéséről, A pogány magyar táltos és keleti rokonai, Hány lelke van az embernek?, A vőfély, A fejfafaragó, A szíjgyártó, Faragó pásztorok és a pásztorművészet, Nádudvari hiedelmek és szokások, A gyümölcs- és szőlőtermelés hiedelmei, A búcsújárásról, A kalendáriumokról, Az álmoskönyvekről, A gyermekijesztőkéről, A paraszti élet rendjéről... És lehetne még sorolni azokat a témákat, amelyeket annakidején rádióelőadás formájában a fiatal néprajzos megírt.**

A hetvenes években a helyszíni gyűjtések során e sorok írója a gyűjtések természetes kiegészítéseként kezdett el fényképezni. Az akkor készített fekete-fehér fotók néha egészen érdekes részleteket örökítettek meg az akkori falusi életből. Különösen kedvesek számomra azok a fényképek, amelyeket első erdélyi utam alkalmával készítettem, de ugyanolyan értékes dokumentumok azok is, amelyek a Zempléni-hegység falvaiban készültek. Jó iskola volt a fotózás a fiatal néprajzos számára, hiszen a filmanyaggal, a negatívval spórolni kellett, mert abban az időben még nem ismertük a digitális képrögzítés szabadságát, vagyis odafigyeltünk minden egyes képkockára. Ezek a fényképek, ha ma még nem is, de száz év múlva talán ugyanolyan értékesek lesznek, mint a 20. század elején, illetve első felében készített néprajzi fotók, hiszen egy eltűnt világról adnak hírt.

Budapest, 2017. október 31.

Hoppál Mihály

Füben-fában az orvosság

Néhány évvel ezelőtt ezzel a szólásmondással fejezte be a beszélgetést egy idős parasztasszony a zempléni hegyek között. Egy készülő dolgozathoz gyűjtöttem anyagot akkor, s ezért bejártam az erdő borította hegyek között meghúzódó kicsiny falvakat. Kérdezősködtem, hogy összegyűjthessem a régi öregek tudásából fennmaradt gyógyító hagyományt. A vidék nagy része hajdan a Rákóczi család birtoka volt – várakkal és uradalmakkal, erdők közé szorított falvakkal. Az utak itt végződtek a hegyek között, s orvos csak a hetedik faluban volt.

Nem lehet csodálkozni azon, hogy a szegény nép ott kereste orvosságát ahol tudta, ami legközelebb volt hozzá: a természetben. Az erdő, a mező nemcsak a mindennapi megélhetést biztosította, de a betegségekre is itt találtak meg a gyógyírt – nem a szó képes értelmében, hanem a valóságban is. Az út szélén, az árokparton, a réten növő dudvák és *lapik* – ahogy Zemplénben mondják – kerültek leggyakrabban a sebekre, hogy kiszívják azok mérgét, lelohasszák a *gyülevényt*, vagy közismertebb nevén a kelést. Máskor meg a kerti növények közül választottak gyógyszernek valót. Például *kilisre* – mert ezt az elnevezést is használják – paradicsomot borítottak, vagy pedig felibe vágott hagymát a tűzhely lapján egy kicsit megsütöttek, és azt tették rá, hogy megszívja a kellemetlen daganatot, enyhítsék a tüzes fájdalmat.

A természettudományos ismeretek birtokában a mai ember ítélete a babonákról egyértelmű. A szellemi elmaradottság koromfekete éjszakáját szoktuk emlegetni, ha beléjük botlunk, és az emberi hiszékenység és tudatlanság csalo vámszedőinek szoktuk bélyegezni a kuruzslókat és más, állítólag gyógyító szélhámusokat. Ennek ellenére a fenti ártatlan esetekben, jól lehet nem próbáltuk ki személyesen az ajánlott gyógymódokat, nincs okunk kételkedni idős adatközlőink igazmondásában. Ezek az eljárások hasznosak voltak.

Ha felütjük a zempléni népi gyógyítást összefoglaló gyűjtemény gyógynövénynévsorát, ilyen további példákat találunk: belén maggal a fájós fogat megfüstölik, a bodza virágát köhögésre teának megfőzik, a cintoriát hasfájáskor teának készítik el, csalánnal bevereggették a reumás ember lábát, a farkasalma levelét sebekre tették, és az egérfark-kérget is. A fekete nadály gyö-

kerét viszont akkor használták, ha valaki eltörte a kezét, ilyenkor megfőzték és ruha között, fa sínekkel a kézre kötötték. A kövirózsát itt fülfünek nevezik még most is, mert fülfájáskor a húsos levelekből kinyomható levet a beteg fülébe csepegtették.

S folytathatnánk még a sort, hiszen a fülfüvel még csak az F betűig jutottunk el, de talán ennyi is elég annak bizonyítására, hogy milyen kifogyhatatlanul gazdag az a kincsesbánya, amelyet szaknyelven szólva népi tudásnak nevezünk. E tudásanyag megismerése által az évszázadok alatt felhalmozódott tapasztalatok tiszteletre méltó fegyvertárába kapunk itt bepillantást. Paraszti orvoslás ez, de nem babona, hiszen ugyanezek a növények hasonló gyógyjavaslattal a legújabb hivatalos gyógynövénykönyvekben is megtalálhatók. És megtalálhatók voltak a 17. századtól kezdve kiadott régi gyógynövénykönyvekben is, amelyekből néhány eljutott a legkisebb falvakba is – a pap, a tanító, a bíró vagy éppen valamelyik írástudó gazda jóvoltából. Így az írott tudomány és a régi hagyományos tudásanyag elválaszthatatlan szálakkal összefonódott.

Ezt a tudást tegnap még használták, ma már nem használják, de még emlékeznek rá, holnap talán már az emlékezetből is kihullik.

Paraszti gyógyítók

Az elmúlt századok orvos nélküli világában majd minden falunak megvolt a maga gyógyító személyisége (néha több is). Az egyik értett egyfajta betegséghez, a másik pedig egy másikhoz. Némelyeknek közülük messze földre is eljutott a híre – mégis a magyar népi gyógyítás jellegzetes alakjai, a számszerű többség, a kis falvak névtelen paraszti gyógyítói voltak.

A paraszti szóhasználatban a gyógyító hírében álló személy neve: tudó, tudós, tudákos-, javas-, urusember vagy -asszony volt. A korábbi századokban pedig *nézőnek* vagy *látónak* is nevezték.

(Kuruzslónak, a szó negatív jelentésárnyalatával csak a városi szóhasználat nevezi ezeket a gyógyító személyeket.) A 18. század eleji boszorkányperekben gyakorta előfordult a *néző* elnevezés, ami a mai gyűjtések anyagából teljesen hiányzik, pedig már 1739-ben egy északkelet-magyarországi (Szabolcs-Szatmár megye) boszorkányperben így kérdezték a tanúkat:

„... Azon személyt ki gyógyította, és az orvos kit mondott, hogy őtet ki vesztette megh, nevezett szerint a Tanú mondja meg, s úgy többeket is kit vesztett megh és kinek tött károkat azon *Néző* vagyis Orvos Asszony is...”

A *nézőnek*, *látónak*, *javasnak*, *tudónak*, egyszóval a paraszti gyógyítónak a tevékenysége elsősorban a betegség okának, vagy a betegség okozójának megállapításában, megnevezéséből állt, de hozzájuk fordult a falusi nép akkor is, ha a házastársi hűség biztosítására vagy egyéb szerelmi varázslás véghezvitelére volt szükség, és nem utolsósorban az állatok megrontása esetén is.

A gyógyító többféleképpen juthatott tudományának birtokába: volt, aki „öröklötten tudományos” (például már az ősei is javasok voltak). Volt, aki annak született, ezt a születésekor több jel mutatta meg, pl. foggal vagy burokban vagy hetedik gyerekként született. Feljegyezték a gyűjtések során olyan eseteket is, hogy a javas megtanulta valakitől a technikát, aki pénzzel fizette meg a tudás átadását. S végül is, a néphit szerint varázslatos módon is meg lehetett szerezni a „tudományt” (pl. gyógyító hatalmat nyert az, aki Szent György-nap hajnalán fogott kígyó hájával keni meg a kezét). Az ilyen

javas aztán értette a füvek beszédét – így tartotta a néphit – ezért tudja olyan jól a gyógyfüvek hasznát. Ezenkívül voltak olyan foglalkozások, mesterségek, amelyeknek képviselőit a nép szintén *tudósnak* tartotta: pl. a bába, a kovács, a kondás, a juhász.

Mint említettük, régen minden falunak, vidéknek megvolt a maga jól ismert gyógyító embere, javasasszonya, akihez messze földről jártak a betegek. Hírnevüket elsősorban nem a néha valóban sikeres gyógyításaiknak kösönhatték, hanem a falusi nép között elterjedt mély hitnek, amellyel tevékenységüket körülvették. Sikereik lélektani alapját egyfelől éppen ez a bizalom adta, másfelől pedig a beteg, bajbajutott ember kétségbeesett erőfeszítése, amikor mindenfajta segítséget megragad, különösen, ha ez a segítség a magafajtától, olyan gyógyítótól jött, akinek mindennapi élete hasonló volt, gondolkodása pedig teljesen megegyezett az övével. Keresve sem találunk jobb néprajzi leírást a paraszti gyógyítók személyéről, mint amilyen Illyés Gyula könyvében, a *Puszták népének* lapjain olvasható:

„A *tudó* emberben bíztak. Nemcsak, mert azok közülük valók voltak, s érthető emberei nyelven beszéltek; azért is, mert azok nem ismertek reménytelen esetet. A javasok senkiről sem mondtak le, nem vontak vállat, ájtatosságra kényszerített arccal adva a hozzátartozók értésére, hogy itt már csak az Isten segíthet. Ők mindenkin segítettek. Takács bácsiba harminc évvel ezelőtt már csak háltni járt a lélek, amikor foga között valami méregerős gyökérrel fekete tyúk árnyékába ültették. Kilábalt, ma sem tudta miből. Mert a javasokhoz csak olyan bajjal volt illendő fordulni, amelyről senki sem tudta, hogy mitől van. Apróbb nyavalyáknak minden pusztán akadt tudója.”

Falusi gyógyító specialisták

Népi kultúránk rendszeres feltérképezése során a kutatók a harmincas évektől kezdve többször is írtak a falusi gyógyító specialistákról.

Így például a „csontrakók”-ról és „öntőasszonyok”-ról, a falusi foghúzókról, a „veszett orvosok”-ról és javasokról. Mindannyian fontosak voltak a maguk idejében. Az ún. „csontrakók” a ficamodás vagy törés esetén igazították helyre a csontokat. A „veszett orvosok” azokat gyógyították, akiket a veszett kutya megmárt, a foghúzók egyszerű fogóikkal és fogtörőkkel a fájós fogaktól szabadították meg a rászorulókat. Voltak specialistái egy-egy betegség gyógyításának, de inkább csak egy családban (esetleg a rokonsági körben) – akik a sárgaságra, szájszébrére, szemén lévő „árpára” tudtak ráolvasni, vagy akik tudták a torokfájást, gyomorrontást, derékfájást gyógyítani.

A falusi nép nagy becsben tartotta az állatbetegségek gyógyítóit – jobban is megfizette, mint az emberek orvosát. Nagy becsben jártak a miskárlók is és a herélők, ők végezték az állatok ivartalanítását. A pásztorok eret vágtak és a kergebirkán koponyalékelést hajtottak végre. Azt mondhatjuk, hogy bizonyos fokig ők a „rég Magyarországi fürdősök” utolsó maradványai. Tudjuk ugyanis, hogy a 16–18. században a fürdőmesterek orvoslással is foglalkoztak, eret vágtak és köpölyöztek.

Az utolsó magyarországi érvágókról és köpölyözésről többen is írtak, de a már feltárt művelődéstörténeti adalékokat jobban össze kellene kapcsolni a néprajzi megfigyelésekkel – hiszen sok esetben a népi-paraszti gyakorlat tartotta fenn a korábbi évszázadok „hivatalos” orvosi gyakorlatát. Ilyenek voltak a falusi gyógyító füvesek vagy füvesasszonyok.

Illyés Gyula gyermekkorára emlékezve a *Puszták népében* idéz fel néhány példát az egyszerű nép gyógynövényismeretének tárházából:

„Gyomorfájdalmak ellen a kocsisok a lovakba éppúgy katángkóró főzetet töltek, akár saját magukba. Vérhasra, amely elég gyakori volt köztük, az apróbojtorján főzetét használták. Epegörccs ellen kígyóhagymát, érelmeszesedés ellen fokhagymát pálinkában, megfelelő ráolvasással. Köhögés ellen én is örölt kukorica levét kaptam mézzel, miután a legegyszerűbb és leggyökerebb gyógyszert, a vizelettel való gargarizálást finnyásan elutasítottam. Az

állatok fájós daganataiba farkasalmagyökeret húztak, az jó gyulladást keltett, és összegyűjtötte a gennyet.”

A puszták és falvak füvesasszonyai sokszor és sokféle bajban segítettek, s javaslataik azért voltak hatásosak, mert azokat a füveket használták, amelyekről már századok óta tudta a „hivatalos” orvostudomány is, hogy jók egyes betegségek gyógyítására. Ezért nem véletlen, hogy Méliusz Juhász Péter 1578-ban Kolozsvárott kiadott *Herbáriumának* címlapján (a jobb alsó sarokban) egy füvesasszony képe látható. A füvesek vagy fűjesek – mert így hívták őket – mondhatni, ugyanazt csinálták, mint régi elődeik, az ókori görögöknél a rhizotomusok vagy a rómaiaknál a herbariusok – a betegek gyógyításához használatos gyökereket és orvosi hasznú növényeket gyűjtöttek, árusítottak.

A korábbi századok füvesasszonyainak utódai egy évtizeddel ezelőtt még árusították fűszerszámaikat Szeged, Békés, Szenes, Veszprém és más vidéki városok piacain. Napjainkban egy állami vállalat, a Herbária vette át helyüket.

A népi gyógyítás emlékeiről

Augusztus végén a veszprémi Bakony Múzeumban kiállítást nyílt, amely a népi gyógyítás magyarországi emlékeit mutatja be.

A kiállítás a honfoglalás előtti emlékek, a samanizmus tárgyi eszközeinek bemutatásával kezdődik. Az eddigi kutatás szerint a honfoglaló magyarság hitvilága a reneszánszhoz állt legközelebb, és a sámánkodó gyógyítás emléket őrzi a gyermekversike:

„Gólya, gólya, gilice,
Mitől véres a lábad,
Török gyerek megvágta,
Magyar gyerek gyógyítja,
Síppal, *dobbal*, nádihegedűvel.”

A honfoglalás kori régészeti anyagban már olyan emlékeket találunk, amelyekből következtetni tudunk elődeink magasan fejlett sebészeti kultúrájára. Több trepanált koponya látható a kiállításon, vagyis olyan, amelyet meglékeltek annakidején – a nyelvészeink szerint innen ered az a kifejezésünk, hogy „agyafúrt”. Rontás-elhárító szerepe volt az ún. Kauri-kagylónak, melyet nyakláncba fűzve viseltek a honfoglalás korában. Diószegi Vilmos, aki fáradhatatlanul gyűjtötte a népi gyógyítás emlékeit, az ötvenes években fényképen tudta megörökíteni, hogy kisgyermekkel még viseltettek rontás elleni láncot.

A középkorból sajnos nemigen maradt fenn kiállítható tárgy, csak egy éppen a budai délkörhöz „alkalmazott” érvágó táblázatot lehetett bemutatni. A 17. és 18. századtól kezdve viszont egymás után jelentek meg magyarul is, a külföldi mintákat követő fűvészkönyvek, melyek azonban tele vannak a hazai népi gyógynövényhasználat példáival. Ugyanezekből az időkből látható néhány tárgy – két, a középkorban még a hivatalos, de lassan-lassan a nép közé lekerült gyógymód – a köpölyözés és az érvágás néhány tárgyi emléke. A foghúzó és fogtörő szerszámok egy része gyári készítmény, de van néhány olyan is köztük, melyeknek rusztikus formája elárulja, hogy falusi kovács-

mester munkája. A 16. századtól kezdve különféle kéziratos könyvekben feltűnnek az ún. ráolvasószövegek, mint a babonás gyógyítás első emlékei.

A korábbi századokban a boszorkányperekben még rontó és gonosz személyként emlegették a bábaasszonyokat, a 19. században pedig már hivatalos bábaképzés folyt. Ennek a könyvanyagából mutat be a kiállítás néhányat, valamint egy szentgáli szülőszéket.

A kiállítás a történeti anyag áttekintése után a századunkban gyűjtött népi gyógyítási emlékeket mutatja be. Körülbelül kétszáz olyan régi fényképpel rendelkezünk, amelynek tárgya kapcsolatban áll a népi gyógyítással – ezekből láthatunk néhányat a kiállításon, és körülbelül ugyancsak kétszáz tárgyat gyűjtöttek össze eddig a néprajzkutatók. Van ezek között frászkarika, melyet kenyéértésztából sütöttek, sárgasághoz sárga viaszpohár, a szenesvízkészítéshez használt cigány villa, csupor a köldökre csömör esetén, apró rongybabák, melyeket rontáshoz használtak, kőrishogár veszetség ellen, kutyakoponya és csikólép ijedtség és hidegrázás ellen, s majd még a legközelebbi múltban is széles körben használt gyógynövények bemutatása következik.

Az állatgyógyítás gazdag tárgyi anyagából három tárló mutat be anyagot, végül egy utolsó szakirodalom fontosabb műveit tartalmazza – a látogatók további érdeklődését szolgálva. A népi gyógyászati kiállítás megrendezésének gondolata a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum vezetőségétől, személy szerint Antall Józseftől származik, így kapcsolódni tudott a Budapesti megrendezésre került Nemzetközi Orvostörténeti Kongresszushoz. A kiállítás megrendezésének áldozatos munkájáért a veszprémi Bakony Múzeum munkatársait illeti dicséret, közülük is kiemelkedően Törő László néprajzkutatót.

A középkori népi orvoslás emlékei

Nehéz helyzetben van a kutató, amikor a kora középkori adatok alapján mondania kell valamit a korabeli népi gyógyításról, hiszen az írásos feljegyzések igen szűkszavúak. Legfeljebb néhány királyunk betegségét, halálának okát jegyezték fel, de alig szóltak a gyógyítás módjáról. Tudjuk például Vak Béla, Árpád-házi királyunkról (aki 1131 és 1141 között uralkodott), hogy még gyermekkorában, 1112-ben apjával, Álmos herceggel együtt megvakították. A korabeli, valószínűleg empirikus „népi” orvosló gyakorlatot dicséri, hogy szerencsésen túlélte ezt a kegyetlen sebészi beavatkozást. A Képes Krónika miniatúrái még két megvakítást örökítettek meg.

Időrendben haladva megemlítjük, hogy jelentős eredménnyel kecsegtetné a magyar népi gyógyítás történetének kutatóit (mivel a 13. századból származó adatokat hozna napvilágra) a *Syngrapha Dominicana* című középkori kézirat egyik másolatának teljes szövegű és hiteles közzététele, amelyből eddig csak kétes értékű kivonatok láttak napvilágot. Ez ugyanis rendkívül gazdag anyagot ígér éppen a népi származású gyógyítók tevékenységéről.

Átfogó, igen alapos kutatáson alapuló képet rajzol a különböző szerzetesrendek magyarországi gyógyító tevékenységéről egy nemrégiben elkészült munka, Vida Tivadar munkája a magyarországi gyógyító rendek működéséről. Ebben a szerző megállapítja, hogy a korai középkorban a szerzetesi élethez szorosan hozzátartozott a betegápolás és gyógyítás. A rendi szabályzatok (a regulák) külön pontokban szabályozták nemcsak a betegápolás, de az egészséges életmód módozatait is. A kolostorokban alapvető gyógyászati olvasmányok voltak Dioszkoridész, Hippokratész és Galenus művei. Ezenkívül gyógynövénykerteket és betegszobákat alakítottak ki a rendházakban. A kolostorok közvetlen kapcsolata a néppel és kulturális hatásuk a széles néptömegekre közismert a kultúrtörténészek előtt.

A középkori ismeretek gyors és egységes áramlását egész Európában nagymértékben elősegítette a közös vallás és a közös közvetítő nyelv, a latin. Így aztán pl. a híres dél-olaszországi salernói orvosi iskola eredményeit Európában mindenütt ismerték, még Izlandon is. Ugyanígy a *Pray-kódex* naptárrészének egészségügyi előírásokat tartalmazó glosszái is korábbi és

távoli európai előzményekre mennek vissza, noha a beírások, valószínűleg Vácott a 12. század utolsó negyedében kerülhettek a kódexbe. Az érvágás a középkor jellegzetes gyógymódja volt. A kódexben a tanácsok minden hónap mellé beírva közölték, hogy mit egyen, igyon, és mikor vágasson eret a beteg. Az első hónap mellé írt glossza így szól – magyarul: „Január havában semmiképpen se vágj eret, és liktárt végy magadhoz, reggel borral három göböt. Végy magadhoz folyékony orvosságként gyömbért és pontuszi gyökeret, hashajtónak.”

Ez a fogalmazás – bármerre is vezessenek európai párhuzamai – megdöbbentően hasonlít a 16. és 18. században megjelent orvosi fűvészkönyvek, majd a 19–20. századi nemesi és paraszti feljegyzésekhez. S ha ehhez hozzátesszük, hogy az érvágás (és köpölyözés) hazánkban is a jelentősebb foglalkozások közé tartozott – elmondható, hogy a középkor századaiban (a honfoglalás utáni századokban) nem vált el túlságosan sem technikájában, sem a felhasznált anyagok tekintetében az ún. hivatalos orvostudomány és a népi gyógyítás. Még fontosabb azt hangsúlyozni, hogy az emberek gondolkodásában ekkor még nem vált külön a gyógyítások eredetére, felismerésére és gyógyítására vonatkozó tudásanyag. A gyógyító tudás, azt mondhatjuk, közös volt – jó példát hoz erre a következő adat: az Árpád-házi királyi családból származó Szent Margitról jegyezték fel, hogy rendszeresen gyógyított, s egy alkalommal a beteg nyakát tehénganéjjal kötözte be. Mai gyűjtésekből tudjuk, hogy a nyakon fakadó gennyes kelések orvoslására használják az állati ürüléket. A népi empiria tehát szinte változatlanul fenn tud maradni, ez az adat is mutatja – több évszázadon keresztül.

A fejfafaragókról

Néhány évvel ezelőtt, amikor először jártam Erdélyben, a székelyek között néprajzi gyűjtőúton – éppen Kibéden, ahol Bartók Béla is gyűjtött – felfigyeltem az érdekes alakú faragott sírkövekre. Néhány faluval arrébb, a fazekasságáról méltán híres Korondon pedig művészien kifaragott fejfákat láttam. Farkaslakán, a templom mellett Tamási Áron sírját egy szép faragott fejfa őrzi. Sírkő, fejfa és kereszt – e háromféle síri jel váltakozik az egész ország területén. A katolikusok keresztet, a protestánsok többnyire fejfákat állítanak. (Faragott sírkövet pedig vegyesen minden felekezeten, különösen az utóbbi időben.)

Az eddigi néprajzi gyűjtések aránylag gazdag anyagot tártak fel a fejfákra vonatkozóan, s ennek alapján jó képet nyerhetünk majd a most készülõ Magyar Néprajzi Atlaszból a magyarországi fejfátípusokról. Lévén azonban a népi kultúrának, vagy ha tetszik, népművészetnek egy olyan ága, amely szavakkal kevésbé leírható, most nem is a fejfák művészi megformálásáról szeretnék szólni, hanem inkább arról, hogy mi az érdekes még az alakjukon kívül a fejfákkal kapcsolatosan. S talán éppen ezeket a kísérõ adatokat nem gyűjtötték össze eddig eléggé, ezek hiányozhatnak egy késõbbi nagy összefoglaló munka számára.

A Hajdú megyei Nádudvaron például idõs Balázs Lajos elmondotta, hogy a temetõben pontosan meg lehet különböztetni a férfi és a nõi halottak sírját. Mert: a kontyos fejfa nõi halottra utal, míg a sima férfit jelent. A vastagabb, magasabb fejfa az idõsebb férfi jele, míg a fiatalok vagy a nõk fejfáját vékonyabb fából készítik. A fiatalon elhunytak fejfáját halványkékre festették és festik ma is, errõl magam is meggyõzõdhettem.

Az Abaúj megyei Pusztafalu fejfái egészen elütnek a közvetlen környezetükben található, szomszédos falvakban megszokott fejfátípusoktól. Ennek okát valószínûleg a régebbi múlt eseményeiben kell keresni, hiszen e falu lakói kitûnnek környezetükbõl sajátosan szép metszésû arcvonásaikkal és virtuóz tánc tehetségükkel is! – hogy csak e kettõt említsük.

Szatmárban különleges, ún. csónak alakú fejfákat találtak, amelyeket egyes kutatók a magyar népi hitvilág sajátos, ma már teljesen eltûnt emlék-

keivel hoznak kapcsolatba. Ugyanott a fejfákra többsoros írott szövegek kerülnek. Ezeket a fejfák faragói vésik rá a sírjelekre. Ezek a verses szövegek a népköltészet sajátos műfaját alkotják. Értékesek ezek az adalékok, mert csak így tudjuk teljesebbé tenni a népi kultúráról alkotott képünket.

Ezért nemrégiben egy lelkes fiatal gárda munkaközösséget alakított az-zal a céllal, hogy minél több adatot gyűjtsön össze a fejfákra és azokra a temetőkre vonatkozóan, ahol ezek a sírjelek találhatóak. Természetes, hogy e munka során elsőnek azokat az idős mestereket kell felkeresni, akik ma is továbbvivői a hagyománynak, vagyis a fejfák készítőit. A fejfafaragóktól nyert értesülések, elbeszélések nagyon értékesek lehetnek éppen a fentiekhez hasonló adatok összegyűjtésében. Ezért kérünk mindenkit, aki ismer a falujában ilyen fejfafaragó embert, közölje velünk annak címét, lakhelyét, hogy alkalomadtán felkereshessük!

A nemrégiben elhunyt kiváló néphitkutató, Diószegi Vilmos hagyatékában, kéziratban maradt egy tanulmány, amelyben a magyar népi ember alakú sírjelekkel akart foglalkozni – mégpedig abból a szempontból, hogy távolabbi keleti párhuzamokkal megvilágítsa azok eredetét. A népi kultúra majd minden, legapróbb jelensége felhasználható az összehasonlító kultúr-történeti munkában értékes adatként, de csak akkor, ha kellő számú adat alapján vontuk le a következtetést. S a kellő számú adat összegyűjtéséhez a néprajzban sokszor nem elég a tudós kutató szorgalma, szélesebb összefogás szükséges – ezért szeretnénk felkeresni a fejfafaragókat.

Fiatal bútorfestő népművészek

A hetvenes évtized egész sor érdekes, új jelenséggel gazdagította a népi kultúráról, sőt általában véve a magyar kultúra fejlődéséről alkotott képünket. Fiatalok népes csoportjai indultak félig néprajzi, félig turistautakra, hogy megismerjék többek között a határainkon túl élő magyarság életét is.

A népdal-, népzene- és néptáncgyűjtő munkának lett az eredménye a tánc-házmozgalom, a régi falusi népelet tárgyi oldalával való ismerkedésnek pedig a nemrégiben megalakult, több ezer tagot számláló Tárgyalkotó Népművészek Egyesülete. Lényegében a népművészet kézműves díszítő ágait művelő mesterek és amatőrök társasága ez az egyesület. Létrejöttét az tette lehetővé és egyben szükségessé, hogy az elmúlt években egyre többen lettek azok, akik nem pusztán elsajátították egy-egy hagyományos kézműves mesterségét, de a tökéletesség magas fokáig fejlesztették tudásukat. S tegyük hozzá, nemritkán a gyűjtők felkészült szorgalmával beásták magukat a választott mesterség történetébe, tárgyakat gyűjtenek, régi díszítő technikákkal kísérleteznek, motívumkatalógusokat készítenek. Minden téren alapos ismeretekkel rendelkeznek.

Az ilyen fiatal népművészek közé tartozik az ismert bútorkészítő és festő házaspár: Csomor Lajos és Kocsi Márta.

Egy beszélgetés alkalmával elmondták, hogy több mint egy évtizede járnak Erdélybe azért, hogy a helyszínen megismerjék az idős mesterek munkáit, és a múzeumok rejtett raktáraiban őrzött (nagyra se állított) tárgyait. Most jelenik meg könyvük a székely festett bútorokról, korábban pedig egy másik a korondi székely fazekasságról. Mindkettő tárháza a tudományos kutatás számára újdonságot jelentő adatoknak. Az a több ezer fénykép, dia, amit készítettek, már önmagában is biztosíték lenne munkáik háttérére, de természetesen ők a mesterség legapróbb mesterfogásait megtanulták a régi mesterektől, a hosszú időn át kialakított, gyakori látogatások által biztosított emberi kapcsolat kiépítésével.

A hosszú beszélgetések meggyőzték a fiatal bútorfestő házaspárt arról, hogy a székely festett bútorokon a virágok és levelek nem öncélú díszítmények, hanem vallottak a bútorkészítőjéről és készítettéről egyaránt. Úgy

formálták és festették őket, hogy azok használójuk egyéniségéhez közel álljanak. Ezek a bútorok nemcsak tartós anyagból készültek, de annyi szépséget és egyben információt hordoztak magukban (pl. a megrendelőről), hogy gazdáik teljes elhasználódásukig ragaszkodtak hozzájuk, ami egyes esetekben akár négy-öt generációt is jelentett.

Többek között az lehet fogyasztásra és pazarlásra buzdító korunk számára a régi bútorok, a festett díszítmények egyik üzenete, hogy tanuljunk meg becsülni a régi tárgyakat, elődeink keze munkáját. A verítékkal készített tárgyakat nem kell kidobni, nem kell minden új divattal teljesen átöltözni, átöltöztetni szobáinkat, lakásunkat. A mértéktelen pazarlás ugyanis nem tarthat örökké, nem is szólva arról, hogy a világ jelentős részén, a mi pazarlásunk a szegénységet tartósítja. Messzire vezető gondok ezek, de mindenképpen érdekesek a továbbgondolásra, akár a bútorfestés kapcsán is.

Faragó pásztorok – pásztor művészek

„Megismerni a kanászt cifra járásáról / Tűzött, fűzött bocskoráról, tarisznya szíjáról” – mondja a népdal. Amint meg lehetett ismerni a pásztor ruházatról és felszereléséről, mert különbözött a juhász a kondástól, csikóstól, de még inkább az egyszerű földművelőtől – ugyanúgy szembetűnőek az eltérések a magyar népművészetben belül a paraszti és a pásztor művészet között.

Nemrégiben jelent meg Manga János munkája a *Magyar pásztorfaragások*ról. Ő jó három évtizede foglalkozik a népművészetnek ezzel az ágával, megállapításai különösen értékesek, mert ő még ahhoz az etnográfus nemzedékhez tartozik, amelyiknek még alkalma volt „in vivo” szemlélni és megismerni a pásztorművészetet. Az ő megállapításaiból idézünk, hogy megvilágosítsuk a faragó pásztorok életét és művészetét.

Abból kell kiindulni, hogy a pásztorság életformája sok tekintetben eltér a parasztságtól, így az általuk kialakított művészet, bár a népművészet közös gyökereiből táplálkozik, egyszersmind át is alakult a pásztorság igényeinek, ízlésének és hagyományainak megfelelően. Az eszközöket és a díszítményeket a pásztor környezet, mindennapi élete s a pásztor elődöktől örökölt tradíciók alakították.

Milyen eszközöket díszítettek faragással? A pásztor számára a faragás sohasem volt munka, hanem szórakozás, így aztán elsősorban a keze ügyében lévő mindennapi használati eszközeit díszítette. Például a terelés és őrzés eszközeit: a bunkósbotot (nevezték ólmos- vagy fejesbotnak is), a juhász-kampót, a karikás ostort, ezt elsősorban a csikósok, a baltát és a tülköt (e két utóbbi a kanászok szerszáma volt). A használati tárgyak közül az ivópoharat (vagy régies nevén a csanakot), melyet fából faragtak, nagy leleménnyel igen díszesre. Különösen szépek, ízlésesek voltak a borotvatartók és tükrök díszítései, melyeket spanyolozással – színes pecsétviasz beöntéssel díszítettek.

A népművészetben – ez érvényes a pásztorművészetre is – az egyéni művészi lelemény kialakította, a hagyományörző közösség ízlése pedig szentesítette a felhasználható motívumokat – s ugyanez a megállapítás érvényes a díszítés módjára, technikájára is. A faragó pásztorok életmódjukból következően távol éltek a faluközösségtől, s egy szűkebb, de erősen hagyomány-

őrző közösség tagjai voltak. A motívumkincs éppen ezért talán több régies vonást őriz, mint a paraszti réteg „művészete”.

Ma, amikor a népművészet valamiféle újvirágzását éli, egyre több a hivatásos népművész (aki megrendelésre dolgozik), és egyre kevesebb a hivatott (aki csak önmaga gyönyörűségére díszíti tárgyait). Ezért értékesek azok a könyvek, melyek már a két háború közti időben foglalkoztak a faragó pásztorokkal, pásztor művészekkel. A sort Malonyai Dezső nyitotta meg, aki elsőként tallózta végig hazánkat, hogy összegyűjtse a magyar nép művészi munkáit. A Balaton-környék pásztorművészetének külön kötetet szentelt. Madarassy László *Művészkedő magyar pásztorok* című kis könyvében tizenkét faragó-pásztorról rajzolt portrét. Ha végigolvassuk ezeknek nevét és foglalkozását, látjuk, hogy a legtöbb köztük a juhász – ez természetes is, hiszen leginkább a nyugodt természetű birka mellett lehetett faragni. A tizenkét híres faragó-pásztor név szerint: Kapoli Antal, Lengyel József, Gyurkó Pál, Preglovics Kálmán, Nagy Pál Miklós, Hoffer János, Perczel János, Nadasdi István. Több faragó-művészkedő pásztor nevét találhatjuk Domanovszky György *Magyar pásztorművészet* című könyvében – persze azokból a nevek-ből ma már nemigen lehet találni. Az egyik leghíresebb faragó – Kossuthdíjas – idős Kapoli Antal 1957-ben halt meg, 90 éves korában.

Az ő emléküknök kívántunk tisztelegni ezzel a rövid megemlékezéssel.

A kopjafák eredetéről

Nemrégiben konferenciát tartottak Nagykőrösön, melynek anyaga hamarosan megjelenik az Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának egyik kiadványában, az *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához* című sorozatban. A megbeszélésen a magyar nép halotti szokásaival foglalkoztak a tudós szerzők. Köztük több tanulmány a fejfák kialakulásának és távoli párhuzamainak kérdéseit vizsgálta.

Ezúttal csak egyetlen típus: az ún. kopjafa eredetéről szólunk, a legújabb kutatások eredményeit összefoglalva. Különösen a régészek gondolatai hoztak újat a kutatások számára. Így például Kovács László megállapította a régészeti feltárások alapján, hogy

„...a honfoglaló magyarok – más népekhez hasonlóan – szintén megjelölték elhunyt hozzátartozóik sírját, hiszen a halotti évfordulón minden bizonnyal a sírnál ülték meg a megemlékező gyászünnepet. A kevés sírrablási esetben, vagy az utólagos beásásoknál (az ártó szellem elleni cselekményeknél) nemcsak a sírgödört találták el pontosan, hanem legtöbbször a lábvéget – ahol értékes tárgyakra kevésbé számíthattak – bolygatatlanul hagyták.”

Mindez az egykori sírjelölés mellett szól, s e sírjelről László Gyula már 1944-ben csaknem bizonyossággal állította, hogy a kopja játszotta ezt a szerepet; nemet, életkort, társadalmi helyzetet jelző zászlócskával, szalagokkal díszítve.

Hasonló szokásról adott hírt az egyik korabeli arab utazó, Ibn Fadlan, amikor 921-ben a Volgai-Bulgáriában járt követként. Leírásából a következőképpen rekonstruálható a szertartás: a halott sátrának ajtaja fölé egy lándzsát állítottak, amely a kétéves gyászidő alatt a sátorajtó felett maradt, s csak annak leteltével, az utolsó halotti ünnepen vették le onnan. Egy másik lándzsát viszont a halottaskocsi előtt vittek a gyászmenetben, s temetésnél feltehetően a sírra tűzték. Rokon szokásokra más népeknél is van adatunk. A kök-türköknél a 6. században hosszú pózna játszotta a sírjel szerepét, míg a lándzsa (fekete nemezzel volt becsavarva) a sátorra tűzve, a beteg ember jelenlétét jelezte a 16. századi mongoloknál. A lándzsának (valamint a zász-

lónak) a betegség-, illetve a sírjelző szerepére utaló adatok hosszú sora gyűjt-
hető a belső- és közép-ázsiai népek köréből.

Mindez azért érdekes témánk szempontjából, mert ezek a távoli népektől
vett adatok kiegészítik eddigi ismereteinket. S így László Gyula felfogásával
megegyezően, a kopjafa állításának eredetét a régi, már a honfoglaláskorban
is meglévő lándzsás sírjelölésre lehet visszavezetni. A lándzsának a teme-
tésben játszott szerepére az első történeti adatunk 1486-ból való, amikor az
erdélyi vajda temetési szertartásán, a budai templomban gyászlobogós lán-
dzsát vittek. A 16. századtól ezután már megsaporodnak a tudósítások a
lándzsa sírjelekről, a 18. századból, majd a 19–20. századi néprajzi adatokból
azonban már megváltozott formában találkozunk vele. A változás feltehe-
tőleg úgy kezdődött, hogy a lándzsát nem közvetlenül a földbe szúrták, ha-
nem egy leásott pózna felső végébe fúrt lyukba állították. Másutt – vagy csak
későbbi időben – megjelent a szokásnak még ma is élő formája, amikor a
lándzsa helyett egy hosszú, díszesen kifaragott póznát ástak a sírhantba. Ezt
nevezték és nevezik ma is kopjafának. Noha az 1486-os adat perdöntőnek
tűnik, a néprajztudósok zömének jelenlegi véleménye szerint a lándzsás-
temetkezés az oszmán-törökség hatására terjedt el Magyarországon. Mivel
azonban az oszmán-török hódítás kezdetéül az 1541. évi hadjáratot kell te-
kintenünk, nem valószínű, hogy a hódító és „pogány” ellenségtől néhány
évtized alatt temetkezési szokást vettek volna át tiszteletre méltó elődeink.
Inkább hihető, hogy egy meglévő vagy szórványosan megmaradt szokás ele-
venedett fel akkor.

A magyar fejfák csuvas rokonai

A magyar protestáns temetők sírjeleinek, a fejfáknak eredetéről régóta vita folyik. Ehhez a vitához adalékként szolgálhat, ha a más népek körében találunk olyan jelenségeket, amelyek párhuzamba állíthatók a hazai szokásokkal. A kulturális jelenségek tipológiai vizsgálatakor – a hagyományos elgondolásokkal ellentétben – éppen az a módszertani fogás tűnik gyümölcsözőnek, hogy lehetőleg időben és térben, sőt esztétikailag is távol eső kultúrák jelenségeit vessük össze, és nemcsak felépítésük vagy jelentésük, hanem társadalmi funkcionálásuk rendszere alapján is.

Érdekes, hogy a Volga mellett élő finnugor nyelv rokonaink szomszédságában élő csuvasok fából faragott sírjeleket készítettek. Részletesen írt erről a szokásról Gyeniszov orosz kutató:

„A temetési szokásokban központi helyet foglal el a halott ábrázolása. Maga a szokás közvetlenül a *jupa* elkészítésével kezdődik, amely az erdőben történik. Ez utóbbi valószínűleg, a mellett az ősi szokás mellett tanúskodik, hogy a halottakat erdőben temették el, melynek tovább élését etnográfusok megfigyelték a Volga melléki finnugorok körében. Az erdőbe nemcsak az anyagért mentek, amely a *jupához* szükséges, de jöttek szent céllal is, mégpedig nagy mennyiségű ünnepi edellel – azzal a céllal, hogy az erdőben elkészítik az elhunyt képmását és hazaviszik, hogy részt vegyen a temetési *vacsorán*, s jelen legyen az asztalnál.”

A *jupára*, ez volt az oszlop formájú sírjel csuvas neve, a felső végénél mély bevágásokat csináltak, sőt néha a szemet, az orrot, a száját is kimetszették, mert hiedelmek szerint ez jelképezte a halottat.

A helyszíni gyűjtések alkalmával feljegyezték, hogy a csuvasok úgy választották ki az erdőben a „fejfának” való fát, hogy a férfi halottnak tölgyből, a nő számára hársból készüljön a sírjel.

Mészáros Gyula neves turkológus már a század elején hírt adott ezekről a csuvas sírjelekről. Talán érdemes idézni leírásából:

„A fejfa /juBa/ valami jó másfél méteres négyszögletűre faragott faoszlop, a tetejét fejformára kigömbölyítik, s a nyakat jelképező bemélyedést is belefáragják. A keresztény csuvasok, mint az oroszok, keresztet tűnek a sírra. (...) Este felé aztán, úgy napszálltakor kimennek a temetőbe és kiviszik a sírdombra a fejfát. A fejfának ez a kivivése éppúgy folyik le, mint a rendes temetés. (...) ...az északi csuvasok a fejfát még a temetés napján szokták felállítani.”

A közösség viselkedését szabályozó jeleket talán funkcionálásuk szabályaiból érthetjük meg legteljesebben. Ezért mondhatjuk, hogy a Volga mentén élő csuvasok sírjelei a legjobb párhuzamai, egyben távoli rokonai a magyar fejfáknak.

A hagyományos paraszti kultúrákban a formák és típusok gazdag és változatos átmeneteket alkotnak. A népi alkotókedv a plasztikai térformálás adta lehetőségeket mindig gazdagon kihasználta. A kiinduló jel-helyzet, vagyis hogy az elhunyt helyett kell álljon egy jel, mindkét irányban hatott: az ember alakú jel absztrahálódott, a nem ember alakú sírjel pedig emberre utaló jegyeket vett magára. Ez történt vagy történhetett a csuvasok esetében is, mert a régi feljegyzések szerint a teremtőkben egymás mellett álltak az emberre utaló és a teljesen elvont, nem ember alakú sírjelek. Azért mondtuk a magyar fejfák távoli rokonainak a Volga-melléki sírjeleket, mert nálunk is sokhelyütt már csak az emléke él annak, hogy a fejfákon az egykori emberalakra utaló elnevezések találhatók, vagyis, hogy régen ember alakú volt a sírjel.

A lakodalmi kalács „jelentősége”

Az emberi élet nagy fordulóihoz kapcsolódó szokások sok apró részletének fontos jelképes értelme volt – néha még van ma is. A bukovinai székelyek lakodalmi szokásának egyik érdekes részletéről a még élő idős szent domonkosi emberek elbeszéléséből értesülhettünk. Ez volt az ún. perecrakás szokása. A perec a násznagy gazdag, szimbolikus jellegű ajándéka volt, melyet a vőlegény, illetve az új pár tiszteletére készítettek el. A perec fő eleme egy másfél méteres „választott” fehér fenyő, amelynek tövét kenyérnagyságú kalácson átszúrták, majd a rabának nevezett saroglyaszerű alkalmatosság közepén lévő furatba rögzítették. A *nagy kerek kalácsot* apróbb kerek kalácsokkal rakták körül. A kalácsok mellett itt kapott helyet egy sült tyúk és sült malac is. A tyúkot kis virágkoszorúval ékesítették, nagyobb gondot a malac díszítésére fordították: „szájába jó nagy murkot dugtak”, kétfelől pedig egy-egy piros almát kötöttek a fülére. Tették ezt azért, hogy „buzerálják vele a menyasszonyt: ilyesmit fog kapni, erre számíton!” A nemi életre való célzást szolgálta a kalácsból sült „csóré” fiúcskának és leánykának idehelyezése is. Mindkettőnek meggyúrták, kihangsúlyozott méretben a nemi szervét, és egymással szembeállították, hogy „a legényke hetvenkedett a leánykával”.

Az ágakat karácsonyfa módra díszítették. Csörögét, szív, karika vagy más alakra vágott gyúrt tésztát fűztek cérnára, s ezekkel a tésztafálkával összehálózták az ágakat. Esetenként aszalt szilva füzért is aggattak a verecre. Éneklés közben a legények a peracet a főasztalra helyezték a vőlegény és menyasszony elé, de érintése tilos volt!

Leszedésére csak a visszahívás estéjén kerülhetett sor, amikor az apatársak és anyatársak, valamint a két család közeli rokonsága jelen volt. A megkezdésre a násznagy adta meg a jelt, illetve az engedélyt: a vőlegény és a menyasszony mindenkinek adott a kalácsból, és a részesedés elfogyasztása kötelező volt.

Nem fordítunk figyelmet ezúttal a csíki lakodalmi kalács termékenység varázsló jelképekben gazdag tartalmára, hanem csak arra a mozzanatra, hogy a kerek kalácsot a két család, illetve a rokonság tagjai között osztják fel a lakodalmi szertartások végét jelezve ezáltal. Különösen fontosnak tartják

itt a „nagy kerek kalácsot”, illetve azt a tényt, hogy a kerek alakú sütemények (torták) éppen alakjuk miatt könnyedén oszthatók egyforma cikkekre. Úgy gondoljuk, hogy ez a lehetőség kerül kihasználásra a lakodalom végén, amikor az emberek közötti egyenlőtlenséget (más szavakkal a közösségen belüli széthúzó erőket) egy látszólagos, noha csak ideig-óráig tartó egyenlőségbe burkolja a kellemesen édes sütemények egyforma darabjainak szétosztása.

Ily módon a közösség a tárgyak, az ételek nyelvén helyreállítja az emberek, a résztvevők közötti társadalmi egyenlőtlenségeket, s az életnek e jeles fordulóján a megelégedettség (s nem az alávetettség) érzését kölcsönzi, illetve adja meg a résztvevőknek. Fontosnak tartjuk ezt a rejtett kommunikációs mechanizmust azért, mert bámulatra méltó ügyességgel kapcsolja össze a lét biológiai, társadalmi és kulturális rétegeit, hanem azért is, mert az egyenlőség érzésének felkeltésével hozzájárul a közösség, biztonság érzetének karbantartásához, s ezzel végül is a csoport stabilitásához. A fenti példák egyben jól mutatják, hogy mennyire összefüggnek a kulturális tényekben a társadalmi, a folklór és a tárgyi kultúra elemei.

Folklór mint etnikus önkifejezés

Az etnikus öntudat kérdéseivel a néprajzi szakirodalomban az elmúlt évtizedben igen sokan foglalkoztak, mert felfedezték a fontosságát. Az etnikus öntudatnak, ahogy egy szovjet szerző használja a kifejezést, három fő összetevője van: az etnonim (a nép önelnevezése), az etnikus sztereotípiák (előítéletek másokkal szemben), és az etnikus összetartozás tudata. Mindhárom a köznapi tudat területéhez tartozik. Nem említ viszont egy rendkívül fontos *negyedik* tényezőt, amely elengedhetetlenül szükséges eszköze a társadalmilag kifejezett etnikus öntudatnak, nevezetesen az etnikus jelképek rendszerét.

Az etnikai identitás kifejezésre juttatása nemcsak a három tudati tényező, hanem látványos kategóriák segítségével, a szimbólumok útján is történik. A folklór jelrendszerei kitűnő eszköztárat nyújtanak ebből a szempontból. A kultúra által használt szimbolikus kifejezés formái mindig messzemenően jellemzik az adott közösséget, ezért igen alkalmasak az etnikus identitás kifejezésére. A zárt etnikus csoportok, de a nagyobb nemzet méretű etnoszok is, megkülönböztetik magukat nyelvük, folklóruk, szokásaik, gesztusaik, ételeik, táncaik és dalaik, főként pedig a ruházatuk ('népviseletük') által. Mindezek az előbb említett példák a mindennapi folklór kategóriái, s nagyon érdekes, hogy éppen napjainkban egyre gyakrabban előkerülnek a hagyományosnak tekintet vagy kikiáltott múlt kelléktárából és jelvényként használják.

Az etnikus közösségek által megőrzött értékek, szokások és más hagyományos értelemben vett folklór jelenségek a nemzeti identitást, egy össznépi öntudatot kifejező jelképként alkalmazzák.

Bonyolult kérdés itt annak eldöntése, hogy vajon mennyire nyilvánvaló a szereplők és nézőközönség számára az a tény, hogy az agyonkoreografált táncoknak már alig van köze az eredeti folklórhoz, a stilizált színpadi ruhának a vidékre jellemző népviselethez. A folklorizmus jelenségét kutató néprajzosok sokat foglalkoznak ezekkel a problémákkal. Az viszont bizonyos, hogy az eredeti és az ál-folklór elemek keveredése egyáltalán nem zavarja a jelenség etnikus identitásjelképként való felhasználását. A pseudo-folklór társadalmi – és különösen kereskedelmi – funkciója egybeesik az etnikus identitás kommunikálása szempontjából.

Így például a *csárdás* vagy a *csárda* és a gulyás és *csikós* mind-mind a mai magyar vendéglátóipar ál-folklórjának tényei, de valamikor a hagyományos népi kultúra elemei voltak. Az eddigi példákban az volt a közös, hogy többé-kevésbé hasonlítottak a korábbi, valóban népi előképekhez, s ily módon felhasználhatók voltak az etnikus identitás jelképeiként. A többé-kevésbé kifejezés itt azért helyénvaló, mert a hagyomány alkotó továbbvitele sohasem jelenti a régi minták szolgai másolását, hanem együtt jár bizonyos változtatással. Nem könnyű a határvonalat meghúzni a folklór és a giccses átdolgozás között – a népi tánc területén például a skála a helyi amatőr együttesek törekvéseitől a nagy állami népi együttesekig (pl. a Mojszejev együttes), a hagyomány felújításától a koreográfiáig terjed. Ugyanakkor mindkettőt, noha különböző szinten a *nemzeti* vagy *etnikus* folklór megjelenítésére használták.

Így szolgálhatja a folklór és a folklorizmus majdnem egyformán az etnikus öntudat jelképes kifejezését, legyen az egyik manipulált, a másik pedig mentes attól.

A közösségi folklór új formái

A folklór nemcsak kimondott szöveget jelenthet, hanem a kultúra más jelrendszereit is, amennyiben a hagyományban adott „terv” (vagy előkép) alapján valamilyen cselekvéssor útján újratermelünk bizonyos viselkedési mintákat, esetleg tárgyakat, dallamokat, mozdulatokat. Ebből a szempontból tartjuk fontosnak az újkeletű népünnepélyeket, mint kollektív és nyilvános rítusokat. Ilyenek például az állami ünnepek: a függetlenség, a felszabadulás, a forradalom, az alkotmány vagy az állam születésének napja, vagy például a munkásosztály május elsejei ünnepe. Ezeken az évente ismételt megünnepelt évfordulókon hatalmas tömegek vesznek részt, felvonulás, esetleg katonai díszszemle kíséretében. Mindenki által érthető szimbólumok és jelvények erősítik az együvé tartozás tudatát. Igen gyakori például a napszimbólumok és csillagok használata. A hosszas együtt menetelés, a hatalmas táblák, a jelszavak és a zászlók hordozása a jellegzetes jegyei ezeknek a közösségi ünnepélyeknek.

Ha megvizsgáljuk a felvonulások általános szerkezetét, akkor azt látjuk, hogy világosan elkülöníthető szokás-elemekre tagolódik. Az egész ünnepély hosszas és csendes sorban állással kezdődik, majd meghatározott rendben, rendezett sorokban – esetleg énekelve és jelszavakat kiabálva – felvonulnak a résztvevők, ennek végén bőséges evés-ivás következik mint szokáselem. Végül pedig oldott mozgás, felszabadult mulatozás zárja a rítust (emlékezzünk az ötvenes évek május elsejei utcabájlaira). Ebből a négy elemből tevődik össze általában a társadalmi ünnepek rejtett struktúrája, amely meghatározza a mai ünnepek szerkezeti felépítését is.

Egy másik jellegzetes mai, újonnan kialakult közösségi rítusforma, amely csak a századunkra jellemző: az olimpia, illetve más világversenyek megrendezése, amelyek lényegében a középkori lovagi tornák utódainak tekinthetők. Ezeknek sajátos rituáléja van, funkciója pedig kettős: egyrészt békés úton levezeti a népek közötti feszültségeket, másrészt megerősítik a népek csoportöntudatát – éppen úgy, mint számos népszokás esetében, amint ezt kimutatta a kutatás. A középkori búcsújárások és a különböző lovasversenyek kitűnő példaként szolgálnak a fenti tétel bizonyítására. S ha a folklór

egyik jellemző jegye annak tömeges jellege, akkor a városi ünnepek, mai nevükön a fesztiválok is a folklór új formájának tekinthetők. Nemrégiben egyenesen *folk-fesztiválnak* nevezték el a vásárral egybekötött ünnepélyeket, ahol különböző amatőr és hivatásos együttesek vagy műkedvelő egyének (falusiak és városiak egyaránt) énekelnek és táncolnak. A fesztivál kezdetén természetesen felvonulnak a résztvevők – ahonnan ma már nem hiányzik az ökörsütés sem –, mindezek a régi vásárok folklóriját élesztik újjá, illetve új formákat teremtenek.

Vannak események, amelyek tematikája szűkebb (így pl. csak a néptánc) vagy egy-egy központi szimbólum köré csoportosulnak a jelképek. Ilyen pl. a müncheni sör-ünnepség, vagy Magyarországon a múlt század végétől különösen népszerűvé vált szüreti multság, a szőlőszedés befejezésének megünneplése. E hagyomány erejét mutatja, hogy még az Egyesült Államokba emigrált magyarok is tovább éltették.

A fesztiválok, a népünnepélyek és közösségi rítusok kétségtelenül olyan jeleket és jelképeket használnak, amelyek a közös népi tudás, a *folk-lore* részei és gyakran a régi folklórt újraélesztik, átalakítják a turizmust a pillanatnyi látványosság kedvéért – gondoljunk csak a mohácsi busójáráásra. Noha ezt a jelenséget a kutatás egyszerűen a *folklorizmus* kategóriájába sorolja. A kérdés bonyolultabb, mert a résztvevők többsége valódi rítusként csinálja végig, a népszokás kiszolgálójaként éli meg ezeket a közösségi ünnepeket.

Új jelenségek a folklórban

A folklór és általában a népi hagyományos fölött mind gyakrabban kondítják meg a lélekharangot. A huszonnegyedik óra emlegetése szinte elengedhetetlen szóvirága a sajnálkozó megnyilatkozásoknak. Ezzel szemben a folklór maga él, és nemigen vesz tudomást a tudálékos, a falu átalakulásával az egész folklórhagyományt temetni készülőkéről. Természetesen a hazai szóbeli hagyomány műfajai közül több is megszűnt létezni. Napjainkban lényegében eltűnt a balladaéneklés és a mesélés mint természetes falusi munkaalkalomhoz, egyben szórakozáshoz kötött tevékenység. Teljes megszűnéséről azonban mégsem beszélhetünk, hanem inkább átalakulásáról, hiszen például a rádióban és a televízióban néha még mindig megszólal egy-egy különlegesen jó énekes, kiváló és eredeti népi előadó. Tanulságos az átalakulás szempontjából a televíziós esti mese esete a kisgyermekek számára a népmeséket rajzfilmfeldolgozások formájában, ha átalakítva is, de még továbbadja a hagyományos mesekincset. Néprajzi szakemberek részvételével válogatták ki a filmesek a legszebb meseszövegeket, melyekből aztán a rajzfilmkészítés hazai művészei készítettek érdekes, szép kisfilmeket a kiváló Jankovics Marcell irányításával. Ezek a filmek jó példái annak, hogy a szöveg átmentése mellett a régi paraszti életforma tárgyi világát is meg lehet jeleníteni a rajzfilmekben, s ezzel lehet a gyermekek ismereteit bővíteni, képzeletét a hagyományokhoz kapcsolni.

A filmen kívül azonban új műfajok is születtek: így például az 1950-es évek jellegzetes műfaja volt a magyar gyári munkásság körében az orosz hatásra keletkezett *csasztuska*. Ez, a helyenként bugyuta verseket énekkísérettel előadó álfolklór „műfaj” ugyan eltűnt az évek folyamán, helyette azonban mások feltűnő virágzásnak indultak. Napjainkban megfigyelhető, hogy társas együttlétek alkalmával az elhangzó szöveg nagyobb részét teszik ki az ún. élménybeszélgetések vagy „igaz történetek”, azonkívül a viccek és rémhírek. Az első csoportba azok a személyes elbeszélések tartoznak, amelyeknek szemtanúja maga az elbeszélő volt – így pl. beszámoló a nyári nyaralás kalandjairól (furcsa ételekről, vám- és szex-történetekről). Ezt a műfajt a hagyományos folklorisztika a hiedelemmondák egyik fajtájaként tartotta

nyilván, a mai folklórban inkább az életrajz műfajához kapcsolódva érzékeljük. Egyáltalán, az írott formában megjelenő önéletrajz (paraszti és nem paraszti) igen érdekes új folklórkifejezési forma.

A rémhír és a vicc nem tartoztak a hagyományos folklór hierarchiájába, pedig ezek a rövid szövegek a folklór minden lényeges jegyével rendelkeznek: szerzőjük ismeretlen, szájról szájra terjednek. Mindkét szövegtípusról kimutatta a kutatás, hogy hűen tükrözik az adott kultúra értékrendjét, attitűdjét és előítéleteit, pl. az etnikus kisebbségek csoportjairól (cigányokról, zsidókról, színes bőrűekről), azonkívül jól reprezentálják a kollektív hiedelmeket és félelmeket.

Így például a hazai rémhír-folklór 1982 januárjára pusztító erejű földrengést jósolt Magyarország középső területére. A rádió több műsorban is foglalkozott e mendemondákkal, ezáltal mintegy maga is erősítve ezt az új keletű „szájhagyományt”. Mint ahogy a televízió is csak megerősíti az ufóhiedelmeket azáltal, amikor 1980 októberének utolsó hetében bejelentette, hogy Pécs felett ismeretlen eredetű fényes, narancssárga tárgy lebegett a kora reggeli órákban. Az ufókról szóló elbeszélések egész sor olyan elemet tartalmaznak, amelyek – mint azt az elemzések kimutatták – régi hiedelmek emlékét őrzik. Azért érdemes odafigyelni ezekre az új folklórjelenségekre, mert a társadalmi tudat állapotának meglehetősen pontos hőfokmérői.

A folklór szövegek megértéséről

A mindennapi élet és egyben a folklór egyik igen gyakori jelenségéről szeretném néhány gondolatomat elmondani.

A nyelvi megnyilatkozások jelentésének vizsgálata során a nyelvészek kimutatták, hogy az esetek többségében egész sor előfeltevés birtokában beszélünk egymáshoz. A nyelvi közlemények cseréjéhez és jelentésének megértéséhez elválaszthatatlanul hozzátartozik az, hogy sok-sok előzetes információval rendelkezünk, olyanokkal, amelyekre ott, az adott helyzetben nem térünk ki. Nem kell külön megemlíteni őket, csak amelyek feltétlenül szükségesek a szövegek megértéséhez, jelentésük megfejtéséhez. Egyszerűen arról van szó, hogy a beszédhez nem elég pusztán a nyelv ismerete, de a világ, az adott kultúra ismeretére is szükség van. Különösen igaznak és találónak érezzük ezt a megállapítást, ha a folklórszövegekre, azok megértésére gondolunk. Röviden azt mondhatjuk, hogy nemcsak nyelvi, hanem a szélesebb társadalmi környezet, sőt azonkívül a kultúra tárgyi világának és az emberek gondolkodásának ismeretére is szükség van az egyes népköltészeti alkotások szövegének megértéséhez. Jó példa erre egy Erdélyben, Korondon készített magnetofonfelvételem, amelyet most felidézek:

„A búzakaralás azért rövid, hogy amikor az Úrjézus járt a földön, megharagutt a népekre, vagy az emberekre, de nem tudom, hogy miért. Mert eddig földig vót a búzakaraláson a szem. S akkó lenyúlt az Úrjézus tőbe, s így húzta fel a száron ni, s ahogy húzta felfele, a szemek pattogtak le. S esmét húzta fejebb, s mondta Szent Péter: – Uram, hagyj a madaraknak es!! Osztán azt a búzakaralást húzta felfele, csak a madarak számára hagyott keveset. Azért olyan kicsi a búza!”

Eddig szól az elbeszélés, melyet az egész magyar nyelvterületen szeltében ismernek. Ez a meglehetősen töredékes, nagyon rövid változata a szövegnek, de ez alkalommal csak ürügyként szolgál arra, hogy más kérdésekről, a folklórszövegekről, és általában a kultúra működésének módjairól szóljunk.

A szalagon aztán tovább folytatódott a felvétel, s azon megszólalt akkor egy idősebb férfi ott a társaságból, aki eddig hallgatott:

„Na, ehhe’ hadd mondjak el egy kicsi történetet, hogy a *madarak számára hagyott valamit!* A Kalogyán arattunk, s ott volt Illés Birtalan komámnak az anyja, az én komaasszonyom segíteni. S aztán a búza egy darabja egy helyt gyenge vót, s mind zúgolódtott édesapám – nyugodjék – hogy milyen gyenge a búza. S mondta a vénasszony: Komám, lelkem, ne zúgolódjék, mer’ ezt is a jó Isten nem a mü számunkra adta, hanem a madarakéra! – Erre azt mondta édesapám: – Csak ide én ganyéztam, nem a madarak!”

Látható, hogy a második elbeszélésben emlegetett idős asszony nem is egyszerűen a hiedelemre, hanem egy mondára – a pontos műfaji meghatározás szerint egy eredetmondára – való utalással figyelmeztette rokonát, hogy ne zúgolódjon. A történet csattanóját éppen az adja, hogy ez elbeszélő édesapja elutasította a hiedelemre való hivatkozást, vagyis a közösségi tudatvilág ütköztette a való világgal. A közösség tudása – mert ez a *folk-lore* szó eredeti értelme – ez esetben a búza eredetének mondája volt, az a tudásvilág, amely felhasználásra, illetve előkerült a mondaszövegek és az élmény-elbeszélés létrehozásakor.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a folklórszövegek megértéséhez mindenkor szükséges figyelembe venni azokat az előfeltevéseket, amelyeket tulajdonképpen a hiedelmek és tudomások rendszere őriz, s amelynek birtokában ezeket a szövegeket létrehozzák, megértik és továbbadják. Más szavakkal, minden közösségben él egy közös tudás- (tudomás-, hit- vagy hiedelem-) anyag, melyet mindenki ismer (tud vagy hisz), és amelyre hivatkozni lehet. Ez így volt a hagyományos paraszti közösségekben, de így van ez ma is, városi környezetben is, s ha úgy tetszik, így van ez az országos és nemzetközi méretekben. Tovább szélesítve az általánosítás terét, éppen ez a köztudat teszi lehetővé a széles néptömegek manipulálását, tudatának szinte észrevétlen befolyásolását – a mechanizmus ugyanis éppen az előbb elmondott példának megfelelően működik. A közös szavak, jelszavak és „szent” szövegek *folklórja*, vagyis köznépi tudása adja a közösségeket összekovácsozó azonosságtudat erejét és hatékonyságát.

A táltosról

A táltos alakja, hála az utóbbi évtizedek szöveggyűjtő munkálatainak, egyre plasztikusabban rajzolódik ki az elemzések eredményeként. Az összehasonlító vallástörténeti kutatás számára a következő fontos ismertetőjegyeket emelhetjük ki: a *táltos* gyermek foggal születik. Amikor hét éves lesz, eltűnik, bolyong a környező réteken, nádasokban. Érdemes felhívni a figyelmet a hetes szám különleges szerepére és gyakoriságára a táltos hiedelemben. Más szövegváltozatok szerint betegségbe esik a táltos, amely görcsös rángásokkal jár, majd pedig hosszú és mély alvásba zuhan. Az ilyen halálszerű alvásról volt használatos a magyar nyelvnek az a sajátos kifejezése, hogy „elrejtezt”, melynek gyöke megegyezik a „révül” igével. Arany János is használta ezt a kifejezést a *Toldiban*:

„De azért nem halt meg, csak olyaténképpen,
Mint amikor az ember elrejtezik mélyen...”

A révülés vagy rejtezés, mint ismeretes, a sámánság egyik leglényegesebb elemének, az *utazásnak* a képes kifejezése. A túlvilági utazásé, amelynek során a jelölt a tudás birtokába jut. A túlvilági utazás különösen a moldvai csángók halottlító hiedelmeiben maradtak fenn.

A táltos hiedelemkör további fontos jegye bizonyos szövegekben a tej-kérés motívuma. Ha nem kap tejet, akkor a táltos vihart, esőt tud küldeni a házra vagy a falura, világos tehát, hogy természetfeletti erővel rendelkezik. Továbbá – s ez a tulajdonsága különlegesen fontos a mitológiai összehasonlítás számára – alakot tud változtatni, bikává tud változni, hogy aztán ilyen alakban megküzdjön ellenfelével. Különösen az alföldi pásztorok elbeszéléseiben találkozhatunk gyakran a különböző szintű: fekete-fehér, vörös-kék bikák küzdelmének szemléletes képeivel. Ezek a küzdelmek összevethetők az Észak-Szibériában lakó, a réntartó népek sámánjainak küzdelmével, ahol az elbeszélésekben a sámánok segítő szellemei rén-bikák alakjában, a steppei lópartó népeknél pedig csődörök vagy égi eredetű bikák alakjában küzdöttek egymással.

Megállapítható az eddigi kutatások nyomán, hogy a samanizmus hiedelemköre a hajdani pogány magyar hitvilág gerincének tekinthető. S nem volt hiábavaló vállalkozás már az előttünk járó kutató nemzedék részéről sem, hogy nemcsak a hiedelemmondákban, de a népmesékben is keresték a samanizmus emlékeit! Az égig érő fa képzete jól ismert a magyar meseanyagban, és az erre felmászó kiskanász alakját a kutatás a sámánbeavatás rítusának szereplőjével azonosította, míg a sámánfára vagy létrára való felmászás a révülés állapotát jelképezte. A fáramászás motívuma tulajdonképpen utazás a túlvilágra, ahol a sámán érintkezni tud a felsőbb hatalmakkal, mert csak így tudja közvetítő szerepét betölteni.

Történeti tény, hogy a magyarság a 10. század végétől kezdve fokozatosan kereszténnyé vált, ennek ellenére a pogány kori samanizmus nyomai a közelmúltban gyűjtött elbeszélés és meseanyagban is megfogható. A táltosokat egy falu vagy vidék jellegzetes alakjának tekintették, akikre élénken emlékeztek, szinte minden falunak megvolt hajdan a maga *tudója*, táltosa, tudós pástora. Még emlékeztek cselekedeteikre, sőt néhol még a dob emlékét őrző szita, illetve rosta használatára is. Ezeket a mindennapi munkaeszközöket ugyanis gyakorta használták a varázslatok alkalmával így a jóslásnál és gyógyításnál.

Nem hallgathatjuk el, hogy vannak a hazai néprajzkutatásban olyan kritikai hangok is, amelyek a magyar samanizmus tényét megkérdőjelezik anélkül azonban, hogy Diószegi Vilmos – aki egyébként ebben az esztendőben (1983) lenne hatvanéves – hatalmas munkáját részletesen bírálnák vagy megcáfolnák.

Az újabb kutatások fényében annyi kétségtelen, hogy a honfoglaló, vagyis a még „pogány” magyarok már nem voltak egyértelműen samanisták, inkább tekinthetők többféle hatást magába olvasztó, ún. szinkretista hiedelemrendszerrel rendelkező népcsoportnak, hiszen a délorosz pusztákon már megismerkedhettek a nesztoriánus keresztiséggel, sőt a zsidóvallással is, korábban pedig még Nyugat-Szibéria déli pusztáin a régi iráni vallásos világkép egész sor elemével.

A folklór mai formái

A kultúra kutatója, de különösen a szellemi kultúra területeinek, vagyis a folklór kutatója a hagyományok töredékeinek gyűjtése közben egyre gyakrabban tapasztalja, hogy a régi folklórműfajok, illetve jelenségek teljesen megújulva, új formában és új környezetben jelennek meg. Nagy szerepe van ebben természetesen különösen a hetvenes évektől kezdve a tömegkommunikációs eszközöknek: a rádióknak, és különösen a televízióknak! A hajdani népszokások felelevenítése és filmre vétele, majd bemutatása hozzájárult ahhoz, hogy újra divatba jöjjenek. A már majdnem elfelejtett népszokások most új színekkel gazdagítják a korábban szinte betiltott és elszürkült társadalmi ünnepeket (ilyen pl. a lakodalom esete).

Az etnográfus, illetve a folklorista teljesen új kutatási helyzetbe került ezáltal – mert mintegy elindítója, kérdezősködésével, a filmes stáb szakértőjeként felélesztője lett egy új folklórdivatnak. Nem folklorizmus ez, mert sok esetben – legalábbis az elején – nem szolgálnak kereskedelmi célokat ezek a folklór-újraélesztések! Van természetesen egy spontán belső fejlődése is a folklór egyes ágainak. Két érdekes hazai példát szeretnék említeni: az egyik a néptánc, a másik a fafaragás területéről való.

A néptánc, mint a nemzeti identitás kifejeződése, a népdallal együtt, különösen az 50-es években – a személyi időszak kultuszában – az egyetlen megtúrt megnyilatkozása volt a hajdani nemzeti hagyományoknak. Mindkét műfaj „ápolására” főfoglalkozásban állami „népi” együttesek alakultak, melyek agyonkoreografált táncokat mutattak be zeneszerzők által megírt „népzeneré”. Érdeemes megfigyelni, hogy a harmadik világ nemrégiben felszabadult országaiban ugyanez a „fejlődés” megy végbe.

Ezzel szemben hazánkban a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején kisszámú fiatal kezdeményezésére a fiatalság hátat fordított a kisminkelt népzenerének és néptáncnak. Saját maguk gyűjtötték a távoli falvakban (főleg Erdélyben), és megtanulták az öreg zenészek játékstílusát. Kialakult az ún. *táncházmozgalom*, mintegy a beat és diszkó mellett, és még ma is tart. A résztvevők nem közönségnek, hanem maguknak táncolnak egymással, hasonlóan a régi falusi táncalkalmakhoz.

Fontos ebben a jelenségben az, hogy spontán és a *maguk gyönyörűségére* követik a régi formákat: táncokat, énekeket, *öltözetet!* S ami még fontosabb a folklór újjáéledésében az az, hogy *városi* fiatalok találtak vissza a gyökereket erősítő hagyományhoz. Természetesen nem állíthatjuk, hogy nincs *divat* jellege ennek a jelenségnek! Van benne egy jó adag romantikus múlt felé fordulás is, vissza a természetes, a falusi létformákhoz!

Még érdekesebb talán egy másik ilyen jelentős (emberek tízezreit) megmozgató mozgalom, a népi díszítőművészet: a szövés, fonás, hímzés és faragás, valamint más mesterségek különböző ágait művelő embereinek tömege. Kiderült az elmúlt évtizedekben, hogy a régi, kézimunkával szépen elkészített tárgyak esztétikai vonzóereje is megfogta az embereket. A műanyagokból készített és a kispolgári ízlésvilágot tükröző városi lakosok tárgyai nem elégitették ki egyesek szép iránti vágyakozását. A múzeumok hatását itt természetesen nem szabad figyelmen kívül hagynunk! Újrafaragták, újrarámolták a nagyszüleik keze nyomát őrző régi tárgyakat, s beállították modern összkomfortos lakótelepi lakásaikba.

Mi a társadalmi funkciója – vetődhet fel a kérdés – ezeknek a jelenségeknek: van-e egyáltalán, vagy csak divatjelenségekkel állunk-e szemben? A kérdésre a választ nem nehéz megadni, hiszen a körülöttünk zajló történelmi események rávilágítanak arra, hogy a 70-es évek a nemzeti identitás-tudat újjáéledésének évtizede volt szerte a világon. A folklór mai, újjáéledő formái ennek a történelmi folyamatnak a megjelenése.

A villámlás hiedelmei

A népi hiedelmek a természet minden jelenségét számba vették, magyarázatokkal szolgáltak, összekapcsolták őket a legfantasztikusabb, de a régi korok emberei számára mégis hihető magyarázatokkal. A hihetőség egyik oka talán az volt, nem egyedül álltak, hanem egymást erősítették ugyanazon a gondolkodási rendszeren, más szavakkal, a világképen belül. Jó példái ennek a villámhoz kapcsolódó hiedelmek.

A villámot a néphit összekapcsolja a mennykővel. Az égből levágó, hatalmas dörgéssel járó villámlás, illetve a lecsapódás helyén egy csiszolt baltához hasonló tárgy lesz látható – a régiek hiedelme szerint, amelyet „nyilakő”-nek vagy „mennykő”-nek neveztek. Ez a kődarab – valójában kőkori balta – mágikus gyógyító erővel bír, például gyulladósos sebeket, keléseket ezzel kerekítettek, nyomkodtak régen, az orvos nélküli időkben.

A villám eredetéről szinte az egész ország területén ismert volt a valószínűleg iskolai eredetű magyarázat, amely a hideg és a meleg összezapódásával, keveredésével magyarázta ezt a meteorológiai jelenséget. Megkülönböztettek e tudálékos magyarázat szerint például hideg és meleg villámot, s csak az utóbbiról tartották, hogy tüzet okozhat.

A mennykő-képzet eredetét tekintve korábban az az elképzelés volt elterjedve, hogy az égi hatalmak büntetése volt a villám: erre mutatott az Isten nyila kifejezés. A büntetés okát többféleképpen magyarázták: ahol pénteken mostak vagy kenyeret sütöttek, odavágott. Azt érte a csapás, aki nagypénteken káromkodott vagy Szűz Máriát szidalmazta, vagy azt az asszonyt érte, aki nem kötötte be a fejét kendővel. A villám olyan fába üt, amelyben valami gonosz, pl. manó vagy más szellemlény bujkál. Egyedül a nyírfába nem üt a mennykő. Azt tartották, hogy a villámsújtotta házba hét évig újra meg újra becsaphat. A régi falusi házakra, mivel gyúlékony anyagból épültek (fa, nád, szalma), a villámcsapás nagy veszélyt jelentett, ezért óvták a házat: virágvasárnapi szentelt barkát vagy húsvétkor megszentelt sonka csontját tűzték az eresz alá, vagy pedig vízkeresztkor szenteltvízzel behintették a házat. Ha mégis megtörtént a baj, a tüzet csak pénteken fejt tejjel lehet eloltani.

Nógrád megyében idős emberek mesélték, hogy „amikor gyűtt a nagy zivatar, valamikor a kemence mellől a kenyérsütőlapátot, szénvonót, pemetét... a régi öregek kihordtak mindent... hányták keresztbe-kasba, keresztalakot csinált a szénvonóból, meg a kenyérsütőlapátból” – mert úgy gondolták, hogy ezáltal megmentik a villámcsapástól a házat. Sarkadkeresztúron villámlás idején eloltották a tüzet, mert úgy tartották, hogy odavág a villám. Tiltották, hogy villámlás idején valaki elkáromkodja magát, mert akkor a villám belecsap és szörnyethal.

Végül jóslásra is felhasználták a villámlást mint égi jelet: jót jelentett, ha Szent György-nap előtt megdördült és villámlott, mert akkor abban az évben sok zivatar és jó termés lesz. Így lesz érthető, hogy az élet sok egymástól távol eső területét is átszótték a villámhoz kapcsolódó hiedelmek.

A 'szép asszonyok'-ról

Már az első nagyobb mitológiai mű írója, Ipolyi Arnold 1854-ben megjelent *Magyar Mythológiájában* említi az alsóbbrendű szellemlények között a 'szép-asszonyok' nevét. Boszorkánypörből idéz: „...a szép asszonyok! Vigyétek el ti az én fiamnak sírását, rívását, hozzátok meg ti az ő édes álmát!” – De kik voltak a szépasszonyok, akik meg tudták gyógyítani a síró gyermeket? Mit tud róluk a mai néphit?

Manapság egyre gyakrabban találkozunk a főváros utcáin a szép erdélyi viseletbe öltözött asszonyokkal, amint szötteseiket, hímzéseiket, sőt viseletüket árusítják. A hímzett kendő, fekete alapon színes virágok, piros szegéllyel hovatovább már divatos női fejrevaló a városi fiatalok körében is, mint ahogy az lett a hímzett ujjú paraszting és szoknya. Közöttük járva, a mezőségi Szék „városában” gyűjtöttem néhány éve elbeszéléseket „szépasszonyokról”, mert az idősebbek hiedelemmondáiban gyakran felbukkant ennek a szellemlénynek a neve. Hallgassuk, mit mondtak ezekről:

„A szípasszonyok vitték el azt, aki lefekütt és osztán nem ott kótt fel, ahová lefekütt. A szípasszonyok vitték el! Az én apósom is monta, hogy üt is el-vitték egyszer a Várhegytetőre. – Aztán azokat a szípasszonyokat monták, hogy azok is afféle lüdercek vótak, azok afféle varázsolt dolgok voltak. Azt mondták, hogy olyan énekléssel, s muzsikákkal mentek a levegőbe!”

Vagy hallgassuk egy másik adatközlő elbeszélését:

„Itt fenn nekem van egy kertem, s ott vót egy kicsi ház. Ott nem lakott senki-se, abba a házba. Iccaka, ha valaki járt arra, hát hallotta, hogy mijjen szípen muzsikálnak, szípen énekeltek, s táncoltak. S odament, benézett az ablakon, hát nem vót senki se. S nem hallott semmit, se nem látott. Elment arrább, s megint hallotta, hogy abba a házba csak vannak, oda ment, megint nem látott senkit, ezek a szípasszonyok voltak!”

Végül egy harmadik hosszú elbeszélés szerint, amely az adatközlő nagyapjával történt meg még fiatal legény korában, amikor a határban az ökröket őrizte, látott három kereket keringeni a szénaboglya körül.

„Három szekérkerék csak úgy ment, forgott magában, aztán az egyik megszólalt és hívta táncolni a legényt, majd amikor az nem ment el velük, megfenyegette, hogy ha elmondja valakinek, hogy mit látott – mert három falubeli asszony volt a három kerék – akkor meghal.”

Nézzük, mit tud a szépasszonyokról a moldvai magyarok hite, bogdánfalvai, klézsei, pokolpataki adatközlők szerint, amikor reggel az istállóban a lovak sörényét befonva találták, akkor megállapították, hogy ez a szépasszonyok műve. Védekezésül fokhagymát tettek az istálló ajtajára, mert akkor nem tudnak bemenni a szépasszonyok. Az éjszakai lovaglás képzetkőre arra mutat, hogy a néphit összekapcsolja ezeket az éjszakai lényeket a boszorkányokkal. Erről így beszélt egy lániki adatközlő:

„Reggel, mikor bementek, akkor látták, hogy a ló ki van izzadva, nagyon vizes vót a ló, s akkor be vót fonva a haja, mintha cofja lett vóna a lónak. Azt mondták, hogy a szépasszonyok lóhátzták.”

Vagy hallgassuk a következő történetet:

„Azt mondták, hogy a szépasszonyok mennek a forgószélben. Onnan tudják meg, hogy egy ember ment az úton, jött egy nagy forgószél. Ez ácsember vót, vitt egy baltát a keziben, beledobta a forgószélbe. Amikor ledobta, hát kereste ő eleget a baltáját, de többet nem kapta meg. Hát esztendőre megtalálta ott a faluban egy asszonymál. Azt mondja, hogy: Ez a balta az enyém, honnan találták meg? Azt feleli erre: Igen, felém dobtad, de ha elváltál volna, akkor én téged megöltelek volna. – Onnan tudták, hogy szépasszonyok vannak a forgószélben.”

Ezek a történetek mind arra mutatnak, hogy a *szépasszonyokhoz* fűződő képzetek a magyar néphit *boszorkány*-képzetkőrével tartanak rokonságot. Vagyis a szépasszonyok rosszakarató szellemlények voltak, s nevük is mutatja valódi lényegük – rontó mivoltuk – említése helyett, eufemisztikusan, megszépítve a 'valóságot', más néven nevezte őket népünk.

Legendák a Magyar Mythologia körül

A magyar néprajztudománynak van egy megcáfolhatatlan legendája – nevezetesen az, hogy az első nagyszabású mitológiai művet még írja, az őt ért bírálatok hatására összeszedte és elégette. A szerző Ipolyi Arnold, aki később nagyváradai püspök és neves tudós lett, egyik levelében, amelyet három évvel a nagy mű megjelenése után küldött testvéröccséhez, arról írt, hogy a könyv még kapható, és hamarosan a második kiadás is napvilágot lát majd egy, az elsőnél alacsonyabb áron.

A rosszindulatú legendák sorába tartozik a mű értékének megítélése is, különösen az elmúlt néhány évtizedben. Szűklátókörűnek és dilettánsnak bélyegezték, holott éppen ellenkezőleg: saját korában – a mű 1854-ben jelent meg – igen korszerűnek nevezhető mind szemléletét, mind pedig az összehasonlító anyag gazdagságát tekintve. A hivatkozásokból ellenőrizhető, hogy milyen nagy és sokrétű nemzetközi szakirodalmat használt fel. Elsőként használta például a finnugor mitológiai anyagot, Castrennek akkor frissen megjelent munkáját.

A legfontosabb e mű lényegét tekintve a szerző részéről annak felismerése, hogy egy ilyen nagyszabású műnek valamiképpen a nép, a magyar nép szellemi kincsestárát kell bemutatnia. Ma úgy mondanánk, hogy a hiedelemrendszer egészét, az elemek hálóját kell felrajzolni. A mai mitológiai kutatás azt mondja, hogy a világot, a természet jelenségeit, ősi soron a népek a *világkép* (a „hitvilág”) terminusaiban gondolják el, és a „mítosz” nyelvének segítségével öntik elmondható szövegek formájába. Ennek megfelelően nyelvyszerűen építik fel, vagy még általánosabban mondva: a jelrendszerekhez hasonlóan. S itt a *rendszer* szón van a hangsúly, amelyben az egyes elemek csak bizonyos meghatározott elemekkel kapcsolódhatnak, és az egyes elem csak a többi elemhez való viszonyában kap értelmet. S valóban, az egész művön érezhető, hogy Ipolyi a rendszer teljességének a bemutatására törekszik. Vagyis sorra vette a mitikus alakokat, majd a növényeket, állatokat, égitesteket, természeti jelenségeket és elemeket, a gonosz és jó szellemeket, s mindenhez, amihez csak tudott, nagy összehasonlító anyagot hordott össze a rokon népektől a perzsáig. A korabeli tudományosság stílusában adatait néha talán kritikát-

lanul rendezte egymás mellé, s vont le belőlük merésznek tűnő következtetéseket, de ami a korábbi értékelésekkel és bírálóival szemben érdekes az, hogy igen sok esetben a legújabb orosz kutatások az ő megállapításait igazolják. Módszertanilag ezenkívül a helyénvaló munkájában az, hogy a hitvilágot mint összefüggő rendszert vizsgálta.

Mindmáig ez a legteljesebb áttekintés a magyar népi hitvilágról, és egyben bőséges forrása a 19. század közepén gyűjtött magyar folklórnak: mesének, mondának és hiedelmeknek egyaránt. Elsőként szervezett gyűjtőhálózatot a magyar néphit gyűjtésére, és így olyan adatokat mentett meg a 19. századból, amelyeket nélküle nem ismernénk. Azonban nemcsak a néprajz területén alkotott maradandót, hiszen ő volt a Magyar Történelmi Társulat egyik alapítója, Konstantinápolyból számos Corvinát hozott haza, mentett meg, híres képgyűjteménye pedig részben az esztergomi Keresztény Múzeum és a Szépművészeti Múzeum alapját képezte.

Felszólalt a mai értelemben vett közművelődés, a széles néprétegek iskolai oktatása mellett, és először ő nyomtatott olcsó iskolai tankönyveket. Idézzük erről veretesen fogalmazott szép szavait:

„Más nemzetek is csak akkor jutottak a kultúra magasabb köreibe, miután iskolájukat megalkották... nekünk itt ez a kedves föld és nép, melyet hazánknak és nemzetünknek nevezünk, ez a tér, ez a föld, melyet mindenekelőtt és minden irányban művelnünk kell.”

A samanizmus nyomairól a magyar népi hitvilágban

A samanizmus iránti érdeklődés már a 19. század közepétől jellemezte a magyar vallástörténeti kutatást. A romantika korában, amikor a tudósok, vagy talán jobb szó: a bátor utazók a testvérnépek felkutatásának lázában éltek, magyar kutatók is felkeresték a keleti világ távoli zugait. Kevésbé ismert közöttük Szentkatolnay Gábor és Barátossi-Balogh Benedek. Különösen az utóbbi igen értékes sámán tárgyakkal és szövegekkel tért vissza három Amur-menti útjáról az 1900-as évek elején. Az elmúlt fél évszázadban sem csökkent az érdeklődés a samanizmus témája iránt, és körülbelül száz publikáció foglalkozott ezzel a kérdéssel.

Mivel a magyar nyelv a finnugor nyelvcsaládhoz tartozik, a magyar néphit kutatói már a kezdetektől fogva Eurázsia távoli népeinek hiedelmei között keresték a magyar néphit megfelelő párhuzamait. Régi múltra tekint vissza a tudósoknak az az elképzelése, hogy a pogány magyarok ősvallása nem különbözött túlzottan a szibériai népek hitvilágától, melyet összefoglaló néven samanizmusnak szoktak nevezni.

A szibériai samanizmus klasszikus példáit a kutatás megtalálta a távoli lappok és szamojédek, de a közelebbi nyelvrokonoknak tartott vogulok és osztjások körében is. A többi finnugor nép, különösen a finnségi ág, a régi idők vallásának csak halványabb nyomait őrizte meg a samanizmus vonatkozásában. A régi feljegyzések szerint a lapp mágusok neve *noita* és *noiade* volt (ez ment át a finnbe is), amely etimológiailag egybeesik a vogul *najt* (sámán) szóval. Az ilyen egyezések esetleg a samanizmus közös gyökerére mutathatnak. A votjákoknál az áldozat bemutatóját *tunónak* hívták, de a velük szomszédos cseremiszek ugyanezt a személyiséget a *kart* szóval jelölték. A magyar mitológiai irodalomban a magyarok áldozópapját a *táltossal* azonosították, aki a lóáldozatot bemutatta. Ebben az esetben legfeljebb csak az állatáldozat bemutatásának azonos szokásáról beszélhetünk, a finnugor névanyag már nem ad eligazítást a közös eredet felől. A magyar *táltos* szó etimológiája nincs tisztázva, újabban felmerült, hogy ugor eredetű lehet.

Diószegi Vilmos korai és váratlan halála után egy időre a hazai samanizmus kutatása megtorpant, majd néhány év elteltével a fiatalabb nemzedékek kutatói indultak tovább az általa kezdett úton. A népi gyógyítás kutatásának egyik összefoglaló műve 1975-ben külön fejezetet szentelt a samanisztikus elemek ismertetésének a magyar népi gyógyító gyakorlatban. Azonkívül a pszichiáterek körében volt élénk érdeklődés a hiedelmek és különösen a samанизmus emlékét őrző „téves eszmék” vizsgálata iránt.

Kevésbé ismert a hazai közvélemény előtt a Londonban élő magyar irodalomtörténész Czigány Lóránt dolgozata, amely a mérges gombák egyik híres fajtájáról szól, az *Amanita Muscaria*, vagyis magyarul a „bolondgomba”-féléről. Mint ismeretes, ezt a gombafajtát szerte a világon (de különösen Szibériában) széles körben használták mint hallucinációt kiváltó hatószert a sámánok. Van néhány adat a magyar néphitből is ennek használatára (különösen szerelmi rontások esetében), természetesen túl sok adatot nem szabad remélni, hiszen a dolog természetéből következik, hogy féltve őrzött titok volt ennek használata, nem is szólva a halálos veszélyről, melyet mérgező hatása okozhatott. Felfedezett viszont Czigány Lóránt egy igen érdekes és értékes közvetett bizonyítékot a bolondgomba használatára. Nevezetesen, hogy a magyar táltos-hiedelemkör szerint a tudós-pásztorok, a táltosok, amikor betértek szegényes ruházatukban a házakhoz, mindig csak *tejet* kértek. A falusiak véleménye szerint éppen ez a szerény kérés volt a jele a táltos mivoltuknak. Idézzünk egy nemrégiben gyűjtött adatot erre vonatkozóan:

„Azok foggal születtek, és azokra hétéves korukig nagyon köllött vigyázni. Mer hogyha gyüött olyan borus idő, akkor azokat ellopták, elvitték. Nagyutcán a Zelenke Antalnak vót egy olyan testvérje, és nem tudtak rá eléggé vigyázni, elvitték. Elvitték a gyereket.

Ezek olyan *tátosok*, ugye, akik foggal születtek, hogy ők a fölhóket, mikor borus idő van, ők kormányozzák. S azok valamikor legyüttek a földre is, és mentek a népekhez, és kértek enni. Bementek egy asszonyhoz, és azt mondták, hogy kérnek tejet, hogy egyenek. Az asszony azt mondta, hogy nincsen teje, és közben vót teje. Ők ezt tudták, hogy van neki teje, csak nem akar adni. Azt mondták neki, hogy: – Na jó, ha nincsen tejed, akkor maj lesz zived! És olyan essőt zuditottak ott a földre, hogy a küszöbön, ablakon folyt be a víz.”

Mint jelentéktelen életképet teljesen figyelmen kívül hagyta a kutatás ezt a motívumot, pedig a modern gyógyszerkutatás kimutatta, hogy a tej igen hatásos mérreg elleni szer, és hatása miatt alkalmas lehetett a gombamérgezés leküzdésére.

Hogyan cselekszünk a hiedelmekkel?

A hiedelmek természetéről talán az a legelterjedtebb hiedelem, hogy azok teljesen ártatlanok, hiszen csak elgondoljuk őket. Tovább gazdagíthatjuk és újabb jegyekkel egészíthetjük ki a hiedelmek definícióját, amikor megállapítjuk: a hiedelem olyan tudatállapot, amely cselekvésre indít anélkül, hogy meggyőződnenék igazságtartalmáról. Ez akár a hiedelem legegyszerűbb, leg-sűrítettebb meghatározása is lehetne, és egész sor kutató éppen ezekkel a tulajdonságokkal határolja körül a hiedelmeket. A mi törekvésünk a továbbiakban az, hogy kibontva a meghatározást, megismerjük és jellemezzük a hiedelem fogalmát. A meghatározás két legfontosabb eleme az, hogy egyfelől tudatállapotnak tartjuk a hiedelmeket, másfelől pedig az, hogy cselekvést hoznak létre abban a közvetlen mindennapi társas helyzetben, amelyben a közösség tagjai életre kommunikálják hiedelmeiket.

Néprajzi terepmunka során igen nagyszámú magnetofonfelvételt készítettem, amelyek során a falusi emberek nekem hiedelemtörténeteket meséltek. Ezeket babonáságoknak szokás nevezni, tehát hagyományos folklorisztikai értelemben véve is hiedelemnek tekinthetők! Ezek közül most kiválasztottam két szöveget, hogy segítségükkel bemutassam, hogyan „működnek”, indítanak cselekvésre a hiedelmek. Magyarország északkeleti részén gyűjtöttem a nógrádi Varsányban az első példaszöveget, amely a rontó nézés által megbetegített kisgyermek meggyógyításáról szól:

„Szenesvizet is csináltunk meg fűvet szedtem. Ugaron van olyan fű. Olyan magos, a végén meg olyan kerek bubolyka, olyan szúrós volt. Amikor mentem az ugaron, találtam is, kihúztam. Mikor a kisgyerek »szemverésbe« volt, akkor megfőztem. Napfölkelte előtt hoztam három kútból vizet, aztat még napfölkelte előtt megfőztem, napkelte előtt megfőztem, napkelte előtt megfürdettem egyszer a gyermeket. Másodszor megfürdettem 12 órakor, harmadszor, mikor a nap nyugodóban volt, de még fenn volt. Oszt ez valóságos igaz volt, hogy használt.” – (Hová kellett kiönteni a vizet? – kérdeztem.) A vizet kiöntöttem a gát szélire. Oda öntöttük, ahol nem jártak.”

Ezt a háromszori fürdetést még több mint húsz asszony mondta el a kis faluban, nagyjából ugyanígy. Összevetve más falvakból való adatokkal, általánosan ismert viselkedési mintának, szokásnak tarthatjuk. Szabatosabban fogalmazva, élt egy program a közösség tudatában, hogyan és miként kell ezeket a cselekedeteket a hiedelemnek megfelelően, illetve rítusszerűen, pontosan meghatározott sorrendben megvalósítani ahhoz, hogy helyesen – kulturális értelemben véve helyesen – hozzák létre a fenti gyógyító eljárást.

Vagy lássunk egy másik példát, ezt egy idős, akkor hetvenéves juhászember mondta el nekem.

„Ez megint valóság, ezen én mentem keresztül. Gyűttem hazafelé itt a temetőben, olyan sötétes volt. Keresztül volt egy gyalogút, arra szoktam járni. Hallottam, hogy a *temetősánca*ban valami *gyereksírás* van. Odamegyek, megnézem... ahogy mentem a sánca... figyelek... hát itt sír! *A föld alatt lehetett hallani, hogy sír!* Nézem gyufával, hát *ott volt* egy kis sírocsonk, de már be vót nőve gazzal. Tudja Isten hány esztendősen lehetett már! – Én oszt *megkeresztöltem!* Így mondják: »Megkeresztellek az Istennek / Ha lány vagy, legyél Éva / Ha fiú, akkor legyél Ádám!« – Azóta nem is hallottam semmit, de az biztos, hogy gyereksírás volt. *Régi öregektől* hallottam, azok a gyerekek, akik előbb születtek, s nem keresztelték meg, *minden hét évben sírtak.*”

Ezek a szövegek jól szemléltetik azt a mechanizmust, hogy miként cselekszünk a hiedelmekkel vagy fordítva, hogyan indítanak a hiedelmek bennünket cselekvések elvégzésére. Az utóbbi példában, az 1920-as években egy akkor húsz év körüli fiatalember éjjel megy át a temetőn. A temető kitüntetett hely a hiedelmek szerint, a holt lelkek világa, tehát a hallucináció, a képzelődés mintegy mozgósítja a hiedelmek egy részét. Jól összefüggő asszociáció sorok formájában: *gyermeksírás + temetőárok + keresztetlen gyermek + hétévenként felsírnak + meg kell keresztelni.* A kötelező cselekvés tehát ilyenkor az, hogy meg kell keresztelni a kis pogányt. A fiatalember tehát nemcsak ismerte a hiedelemrendszernek ezt a részét, de egyúttal elismerte a szokás-cselekvés kötelező végrehajtásának parancsát is. Röviden a hagyományok diktálta hiedelmei szerint cselekedett.

A halottlátó

Néhány éve bemutattak egy nagy sikert aratott filmet, amely ennek megfelelően nagy port vert fel országszerte – Moldován Domokos: *A halottlátó* című film volt ez. Van a filmben egy kép, melyet bizonyára nem mindenki értett: a halottlátó asszony fekszik a padlón (a kép olyan, mint egy régi fénykép!), mintegy révületben, ájulatban. A jelenet megértéséhez tudni kell, hogy csak az nyerhette el a halottlátás képességét – a régiek hiedelme szerint –, aki fiatal korában, 7 vagy 14 éves korában „elrejtezett”, más szóval révületbe esett. A két szó gyöke: a rejt és révül ugyanaz a magyar nyelvben, vagyis olyan betegsége volt az illetőnek, amely hosszan tartó, mély alvással járt együtt. Ez volt a jel a közösség számára, hogy közülük valaki különleges képességekkel lett gazdagabb.

A samanizmus nemzetközi szakirodalmából sorozatban lehetne idézni azokat a példákat, amelyek arról szólnak, hogy az ily módon váratlanul megbetegedett egyént a közösség, a szűkebb környezet szinte kényszerítette a sámán, a gyógyító ember szerepének felvállalására. Természetesen sok esetben a sámánok saját elbeszélésében ez úgy hangzott, hogy a szellemek kényszerítették őket a sámánkodásra, az „elhívás” után a dob és más felszerelési tárgyak elkészítésére, mert különben nem tudtak megnyugodni!

A hiedelmek adott rendszere – amelynek kialakulása természetesen hosszú történelmi folyamat eredménye – meghatározza egyfelől azt, hogy ki és milyen körülmények között tekinthető a közösség tagjaitól eltérőnek, deviánsnak, másfelől pedig a velük szemben követendő magatartás formáit, a viselkedés mintáit.

Etnikus csoportok, vagyis azok a kis közösségek, amelyek huzamos együttélés során kialakították a maguk jellegzetes kultúráját, kulturális jelrendszerét (pl. a népviseletet, építkezést, munkastílust, népművészetet: kalocsai falfestést, mezőségi zenét és táncot példának okáért) és természetesen a maguk hiedelemrendszerét is – ezek a közösségek nemcsak a deviáns személyiség jegyeit írták körül, hanem a hozzájuk való viszonyulás viselkedési formáit is. Gondoljunk csak azokra példaként, akiket a közösség „táltos”-nak, tudósnak tartott, vagyis akiket a néphit már születésükkor kiválaszt-

tott – hiszen vagy foggal, vagy burokban, vagy eggyel több ujjal születtek. Ilyen kiválasztott egyéniség volt a halottlátó is.

Elgondolkoztató volt látni a filmben a halottlátónál a nap mint nap megjelenő tömeget, melynek tagjai teljes hittel vártak sorukra, hogy hírt halljanak eltávozott szeretteikről. A magyarázat erre a jelenségre – legalábbis egyfelől – az, hogyha benne van egy hiedelemrendszerben a *halottlátó* (mint egy létező elem), akkor egészen addig „működni” fog, amíg a hozzá kapcsolódó más elemek, egyszerűen a szavak hálója is létezik (pl. az ilyen kifejezések formájában, mint „a halottakkal lehet beszélni”, túlvilág, „révületbe esett” stb.).

Az elmúlt évtizedben, amióta a magyar folklór területén a népi hiedelemvilággal foglalkozunk, egyre mélyebb meggyőződésünké vált, hogy a hiedelemrendszer ismerete és mély megismerése nélkül egyszerűen nem lehet semmiféle új tartalmat, semmiféle új programot bevinni semmilyen közösség tudatába. Biztos vagyok abban, hogyha egy kicsit többet tudnának a pedagógusok arról, hogy azoknak az embereknek (és gyermekeiknek) a fejében a mindennapi gyakorlatot irányító hiedelmek szintjén mi van, akkor talán hatásosabb lenne vagy lehetne az új, a korszerű világnépet építő oktató-nevelő munka is.

Tárgyak mint jelek a népi kultúrában

A kultúrában általában, és különösen a szemünk előtt eltűnő hagyományos népi kultúrában a tárgyak nemcsak egyszerűen tárgyak voltak, hanem igen sokszor különös jelentéseket is hordoztak. Más szavakkal mondván, jelként funkcionáltak. Erre hozok példát a következőkben.

Nemrégiben a budapesti Néprajzi Múzeum régi fotógyűjteményében kutattam, s ott került kezembe egy fénykép. Még a negyvenes években készült valahol Szatmár megyében, Luby Margit készítette. A képen egy ház ajtaját láthatjuk, s az ajtónak nekitámasztva egy seprű, de megfordítva, vagyis hegyével felfelé. Mit keres ez a felfordított seprű a becsukott ajtó előtt? – kérdezhetné valaki, és én is ezt kérdeztem az idős asszonytól egy Nógrád megyei kis községben, amikor a szemem láttára ő megfordítva az ajtónak támasztotta a seprűt, amikor elment hazulról. – „Azt jelenti a »nyirájával« felfelé fordított seprű, hogy az védi a házat, nem tud senki behatolni!” – adta meg a magyarázatot. Hadd tegye hozzá ehhez a néprajzi kutató, hogy a „nem tud behatolni...” itt nem egyszerűen a tolvajokra vonatkozott, hanem általában a rossz szellemekre, boszorkányokra is – vagyis a seprűnek ebben a „helyzetben” baj-elhárító, gonosz-távoltartó jelentése volt. Erre utal Barna Gábor gyűjtése is egy zempléni faluból, ahol az éjjel fojtogató lény a *nora* elűzése érdekében seprűt állítottak fejjel felfelé az ajtókilincshez. Az ilyen seprű természetesen közölte az esetleges jámbor szándékú falubeli látogatóval azt is, hogy a ház lakói közül senki sem tartózkodik otthon.

A hagyományos népi kultúrában gyakori jelenség két vagy több tárgynak ilyenforma „montázs”, vagyis magyarul mondván: egymás mellé helyezése, egymáshoz rendelése. Ez azzal a céllal történt, hogy általuk meghatározott üzeneteket közvetítenek, közöljenek valamit.

A paraszti életből vett életképet egy sajátos „*montázs*”-fajta hoztuk példaként, ez a „tárgyak nyelvén” elmondott jelbeszéd volt. Tipológiailag rokon a szürrealisták meg a pop-art számos tárgyi termékével, melyeknek szintén az volt a célja, hogy a tárgyak szokatlan egymás mellettiségével, új jelentéseket hozzanak létre. A montázs is a költőiség régi fogásával él – hogy ezáltal is növelje az üzenet információ tartalmát –, vagyis egy mondat kereteibe szorít

a mindennapi beszéd során nemigen társuló elemeket. Olyan ez, mint amikor két fémet összeolvasztanak, s az új ötvözet merőben más és új tulajdonságokkal rendelkezik, noha az alkotóelemek magukkal vitték tulajdonságaikat az új fémbe. A montázs elemei újat jelentenek az új szövegekörnyezetben. S ezen a ponton igen nyomatékosan kell utalni arra a tényre, hogy a montázs jelentése kultúrához kötött. Világos, hogy városi kultúránk birtokában nem tudnánk megfejteni az előbb ismertetett falusi „tárgyi-nyelvből” vet idézetet – hiszen egy másik kulturális rendszer, vagyis a régi paraszti világ, a hagyományos falusi élet ismerete kell hozzá, pontosabban az egyes elemek helyi jelentésének ismerete. Ismernünk kell a két tárgy (az ajtó és a seprű) kulturálisan elfogadott használatait, a modern nyelvészeti kutatás ezt úgy mondaná, hogy a szavak használatának szabályait, és a lehetséges előfordulások gyakorlatilag helyes szöveg-összefüggéseit kell ismernünk.

A kultúra más területeiről is hozhatnánk példákat a montázs kulturális beágyazottságára. S érdekes megfigyelni, hogy a montázsok igen gyakran azzal hatnak, hogy különféle anyagokat helyeznek egymás mellé a szokások során, s így különleges jelentéseket hoznak létre. Például a lakodalmi menetben a kalácsot ráhúzzák a borosüveg nyakára – ennek a jelképnek a szexuális, illetve termékenységvarázsló értelme ma már elhomályosodott, de azért még napjainkban is megfigyelhető a tárgyak ilyenfajta együttes jelentéshordozó alkalmazása.

A madárijesztők

Szinte hihetetlen az emberi találékonyság, a madárijesztők furcsa hulladék-szobrai legalábbis ezt bizonyítják. Az oszlop tetejére kitűzött, kitömött és ottfelajtott emberalak olyan, mint egy férfi kisé-bábu. (Tudvalevő, hogy a palócok szalmával kitömött bábuját mindig női ruhába öltöztették, mielőtt a vízbe dobták volna a tavaszváró népszokás alkalmával.)

A madárijesztők öltözéke a levetett ruhadarabokból kerül ki – a takarékoság dadaista emlékművei ezek. Mert még széles néprétegben él az a tartás, hogy semmit el nem dobni, hiszen jó lehet egyszer valamire – ha másra nem, a madárijesztőre. Ez a szemlélet még a környezetet nem szennyező kultúrák sajátja, amelynek alaptörvénye mindent felhasználni, a végsőkig elhasználni.

Érdekes viszont, hogy a műanyag flakonokat, a nejlont már kidobják – mert mint idegen anyag, nem mond el semmit az újrafelhasználás lehetőségéről. (A műanyag már a pazarló társadalom terméke.) Újabban persze ezek a műanyag tárgyak is bekerülnek a madárijesztő-készítés kellektárába, talán éppen rikító színeik, furcsa alakjuk, könnyen alakítható mivoltuk miatt. Nem a figurális ijesztőket (az ember-alakúakat), hanem az „elvon”, a gépszerű szerkezeteket díszítik velük. A műanyag vagy nejlonszalagok szintén ebbe a sorba tartoznak, többszörösen bekerítik, átszövik vele a szőlőskertet, mintha valami óriási pók hagyta volna ott otromba fonálát, fémes csillogású szállal vonva be a természetet.

Az *Ethnographia* 1897-i évfolyamában olvashatni bizonyos Turkai Sámuelről, aki 1725-ben a rokon népek között járván azt írta: „Némellyek pedig a nyúlbőrt szénával megtöltik, és attól mint Istentől jó időt kérnek; hogyha pedig esső találna lenni, erőssen megkorbátsolják ’s a tűzre vetik.” – Természetesen nem kívánjuk azt állítani, hogy a Balaton-felvidéken talált kitömött madárijesztő-nyúl és a Volga-menti rokon népek körében látott „nyúlbőr” között rokonság van – mindenesetre több mint érdekes az ilyen véletlen egybeesés.

Egyáltalán, van valami áldozatiemlékmű-jelleg ezekben a tákolmányokban. A megvert, meghurcolt, kibelezett emberáldozat szobrai: megfeszítve,

szétvert arccal, megtépett ruhával, megcsúfolva feszülnek a szélben, esőben, napsütésben.

Őrzik a termést, a munka gyümölcsét, az emberi veríték eredmény-gyöngyeit azáltal, hogy távol tartják az ártalmakat. Úgy éreztem mindig fényképezés közben, hogy nem a játékos madarak ellen, hanem sokkal inkább a megfoghatatlan, láthatatlan ártó szellemek ellen készülnek ezek az alakok. Ha pedig meg akarjuk nevezni a láthatatlan erőt, akkor elsőként az *Időjárás* (a jég, az eső, a szél) jut eszünkbe, mint ami a legnagyobb kárt teheti a kertben. Ezeknek vagy ennek a szellemnek hozott áldozat, jelképes áldozat volt talán egykor a bábu a földeken, a mai madárijesztő őse.

Külön figyelmet érdemelnek a mobilok. A madárijesztő egyik lényeges tulajdonsága, hogy valamiképpen mozogjon mint az élő ember, vagy annak benyomását keltse. Ezért aztán ezeket a tárgyakat úgy szerkesztették meg, hogy mozogni tudjanak. S valóban a legtöbbet a szél hajtja, mozgatja, rezegteti – némelyek még hangot is adnak. A beszerelt tükrök visszaverik a fényt, időről időre elvakítják a figyelőt és a madarakat. Éppen úgy fontos kelléke ennek a mindennapi varázslatnak a *tükör*, mint a távoli földrészek varázslóinak esetében. A gonosz szellemet éppen úgy el kell vakítani, mint a betegség, a rontás vagy a *kár* szellemét. Ez a gondolati – mágikus-költői – alap, amely közös a távoli népek bálványáiban és a mai emberek által készített furfangos madárijesztőkben.

Népmese rajzfilmen

A napokban mutatták be a mozik Jankovics Marcell *Fehérlófia* című rajzfilmjét, amelyet az ismert magyar népmese alapján készített. E sikerült vállalkozás kapcsán érdemes néhány dologra felhívni a figyelmet.

A mese és a mítosz két olyan szellemi találmánya az emberiségnek, amelyet joggal nevezhetünk a nemzetek és népek felettien egyetemesnek, mint a nyelvet. Nem véletlen, hogy a szakemberek, a mítoszkutatók és a folkloristák a mítoszt a nyelvhez hasonlítják. Mint ahogy azt is kimutatták, hogy a mese (az európai értelemben vett népmese, pontosabban az ún. varázsmesék vagy tündérmesék) és a mítosz szerkezete valójában alig különbözik egymástól.

Az a tény tehát, hogy egy rajzfilm a rendező témaválasztása valamiféle egyetemes nyelv keresésére irányul, már önmagában is igen figyelemreméltó, és feltétlenül helyeslendő. Tegyük még hozzá azt is, hogy a mesei szerkezet a maga egyetemes voltával a nemzetközi közönség számára is érthetővé teszi ezt a magyar népmesét. A „hagyományok ébresztése” – mint ahogyan a rendező utalt rá egy interjú során – nagyon is időszerű feladatvállalás, mert a nemzetközi kórusban magyarul szólni, a nemzeti színek és formák nyelvét megszólaltatni, ez ma igenis korszerű. Ez közelebb visz az egyetemes emberi megértéshez, és nem a sematikus, nemzeti jegyekről megfosztott, térhez-időhöz nem köthető ábrázolás. Egyúttal ez a nehezebben járható út, mert meg kell találni azokat a pontokat, ahová a mese dramaturgiailag lehorgonyozható. Ezek a pontok – minden bizonnyal – azok a helyek lesznek, ahol a mesében a közösség helyes viselkedését előíró szabályokat találjuk (pl. egymás segítése, a gonosz bűnhődik), vagy pedig azok az elgondolások, amelyeknek „világkép”-építő, rendező szerepük van!

Jankovics Marcell Kossuth-díjas rajzfilmrendező immáron másodszor készített egész estét betöltő rajzfilmet. Első alkalommal – majd tíz évvel ez előtt – Petőfi Sándor *János vitézét* vitte filmre olyan sikerrel, hogy az vetekedett a legtöbb nézőt vonzó nagyjátékfilmekével. Érdemes elgondolkodni azon, hogy mi lehetett a siker titka. Minden bizonnyal az összetevők között nagy súllyal esett latba, hogy Petőfi költeménye a magyar folklórból ismert népmesei motívumok felhasználásával készült. A népmese általános

érvényű tanulságokat hordoz: az emberiségről, a helytállásról, a hűségéről, a hazaszeretetről. Mint köztudott, a tündérmesében mitikus szerkezetek találhatók – ugyanis ebben a mesei műfajban élt tovább a korábbi mitikus gondolkodásmód. Talán ez magyarázza az elbeszélő költemény és a film közönségsikerét is, hiszen mindenki számára érthető nyelven szólt. A jelképek értelme a közösség tudatában egyértelmű, mert mindenki érti.

Fontosnak tartjuk itt a rendezőnek azt az elgondolását a film képi megoldásait illetően, hogy nem „natúrfilmet” akart csinálni, hanem meglehetősen elvontan az „animációs metamorfózis” segítségével akarja a témát feldolgozni. A mítosz-mese képi ábrázolása – különösen, ha az ábrázolás maga találkozik néhány igen archaikus szimbólum (pl. nap és hold, világfa ábrázolások) használatával, akkor szinte biztosra vehető, hogy jelentős újításra ad lehetőséget a rajzfilm területén.

A filmi feldolgozás szerkezeti és dramaturgiai tartópillére a hármas ismétlődések rendszere. Erről a mesei szerkezetről elmondható, hogy a szereplők hármasai és a háromszori cselekvések valójában egy szereplőt, illetve cselekvést jelölnek a sajátos mesei fokozatosság elvének megfelelően. Az ellenfél mindig félelmetesebb, a feladat mindig nehezebb lesz, hiszen előbb csak három, majd hét, végül tizenkét fejű sárkányt kell legyőzni. A három vitéz mint ikertestvérek hasonlítanak egymásra – cselekvéseikben pedig a jellem fejlődésének állomásait érzékelhetjük –, az első még fél leereszkedni az alvilágba, a második harcol félelme ellen, a harmadik már nem fél. Vagyis az emberről van szó általában, aki legyőzi önmagát, túlemelkedik félelmében, emberi hibáit legyűri, hogy az élet sokszor emberfeletti feladatait sikeresen végrehajthassa! Mivel a dialógusokban ugyanaz a színész szólaltatja meg – alig elváltoztatott hangon – a három szereplőt, ezzel is nyilvánvalóvá akarja tenni a rendező, hogy egyetlen személy három arculatáról van szó. Ilyen gondolatokat akart a rendező közölni a nézővel, gyermekekkel és felnőttekkel egyaránt!

Milyen a lidérc?

Lassan már egy éve is van, hogy egy kiállításon láttam egy képet. A címe ez volt: *Lidérc*. Sejtelmesen sötét háttér előtt egy kecske nézett rám az odafestett kerítés fölött. Elgondolkoztam, mert akkor már jó fél éve volt, hogy az országot járva olyan hiedelemtörténeteket gyűjtöttem, amelynek főszereplője éppen a lidérc. Egy dolgozathoz kellettek az adatok, az általam lejegyzett változatok között nem találtam olyat, amelyben a lidérc kecskeforma lett volna. A festmény maga hangulatos volt, de mégis inkább azt szerettem volna, ha viszontlátom a valódi lidérc-történetek valamelyik alakját. Vagyis, valamit az igazi néphagyományból egy mai, modern művész alkotásán.

A mai nyelvhasználat a lidércet leginkább mint valami sejtelmeset, nyomasztót ismeri, és a művész éppen ezt akarta megfesteni – ez sikerült is, s nem azért említettük fel festményét, hogy számon kérjük a szószerinti illusztrációt, hiszen éppen az illusztrálás nem lett volna könnyű feladat. Csak a *Magyar nyelv értelmező szótárában* több egymástól eltérő, egymásnak ellentmondó magyarázat található – azért, mert a magyar nyelvtudat több jelentésben használja ezt a szót. Különösen érdekesek a magyar irodalomból vett példát. Adyt is idézik: „Vagyok, mint minden ember: fenség, Észak-fok, titok, idegenség, Lidérces messze-fény.”

Ballagi Mór *A magyar nyelv teljes szótárában* ezt írja: „Lidérc, főnév, első jelentése: bolygótűz, mocsáros helyeken sötét éjjel ide-oda bolygó fény, más-képpen: tüzes ember, amelyről dolgokat beszélnek.” Zrínyi Miklós írta:

„Mint a tüzes lidérc száll le a felyhőből / Kinek lángos farka szikrázik sok tűztől. – Második jelentése: az előbbi pontban meghatározott fény a babonás nép által megszemélyesítve, úgy mint tüzi manó, mely az utast félrevezeti és ingoványokba csábítja, vagy olyanforma, mint az iromba tyúk, mely nappal a boszorkányok ágya alatt van és éjszaka velük hál.”

Ez a száz évvel ezelőtt készült régi szótár már közelebb áll a mai népi elbeszélések tartalmához. Hallgassunk meg ezekből is! Borsodban mesélték a következő történetet:

„Egy fekete tyúk alól maradt jérce első tojását trágyába teszik kilenc napig. Kilenc napig még a hónuk alatt tartják – mikor az kikel, mindig csak azt mondja: Gazdám, mit hozzak? Eriggy, hozz pénzt! Az mindent hoz. Hozzál két pár lovat! Hoz azt is. Mikor már minden megvan, a gazdája azt mondja neki, hogy: Hozz nekem egy rosta vizet! Ezt már nem tudja teljesíteni és eltávozik.”

Egy Magyarországra került moldvai csángó adatközlő elbeszéléséből való a következő részlet, idézem:

„mük lányunkho jár a ludérc, a szeretejinek képibe jár – montuk neki, hogy mikor bemén éccakánd nézd meg, az egyik lába az ludláb, a másik meg emberláb!” Szeremlén gyűjtötték a következőt: „Mikor gyereke voltam, mindig ment le nyugat felé és hosszú csíkon szórta a tüzet. Azt mondták: »Háború lesz, mert szórta a ludvérc a tüzet!«” Hasonló a somogyi adat is: „A ludvércet én is láttam, északtul huzódott keletnek. Olyan vót mint egy réce, hátul meg szórta a tüzet, ugy éjfélájban láttam.”

Nem tudunk most több lidérc történetet bemutatni, pedig sok szép költői megfogalmazású szöveg között válogathatnánk, amelyekben a lidérc nemcsak a már említett csirke, lúd vagy ember alakjában jelenik meg, hanem tüzes rúd, lámpás, imbolygó fény, csillag, tüzes, láncot csörgető ember alakjában is. Mit csinálhatott a lidérc? Vagy ludvérc, mert többféle elnevezés is használatos az ország más-más vidékein. A lidérchez mint fényjelenséghez az a hiedelem fűződik, hogy kíséri a sötétben járó embert, a lidércfény fellobbanása az elásott kincs helyét mutatja meg. Ha mint szellemet emlegetik, akkor szorongásos vagy álom-élményekkel hozzák kapcsolatba. Ha a csirkealakról beszélnek, akkor mindig a gazdagságot hozza.

Talán az elmondott példákból is kitűnt, hogy a népi hitvilágnak az a sajátossága, hogy rendelkezik egy elemkészlettel, amiből az egyes vidékekre jellemzően a hagyomány ismerője kialakíthatja a maga történetét.

A gyermekijesztőről

A népi kultúrának napjainkban van egy területe, amelyik igen jól megőrizte a régi emlékeket. Ez a terület a hiedelemvilág. A hiedelmek között van néhány olyan, amelyik egészen ősi képzeteket tudott átmenteni a századok viharain. Ilyennek gondoljuk a gyermekijesztőket is. Hallgatóink között bizonyára sokan vannak olyanok, akik szeretettel őrizhetik egy-egy gyermekkori, falusi nyaralás emlékét, a nagyszülők egy-egy meséjét, féltő-szerető, rendreutasító hangsúlyát. Az ilyen rég nem hallott szavak között ott vannak a gyermekijesztők is. Ki ne emlékezne, ha kicsit visszagondol, hogy mivel is ijesztgették gyermekkorában!?

Ilyeneket mondtak és mondanak faluhelyen a csintalan kisgyermeknek, ha szeretnék, hogy kicsit halkabban legyen: Vigyázz, mert jön a mumus! Elvisz a bubmus! Odaadlak a pulykaszedőnek! Jön a bakurász! Elviszen a bankus!

Bár korábban már megjelent néhány adatközlés a magyar gyermekijesztő szavakról, rendszeres összegyűjtésükre nem került sor. Az általunk megindított gyűjtés azt mutatta, hogy az egyes vidékeken használatos ijesztő szavak, kifejezések igen jól körülrajzolható elterjedési foltokat adnak. Így például: a kókó vagy kókós hazánk északi területein az Ipolytól Ózdig húzódó vidéken használatos, nagyjából Nógrád, Heves és Borsod megyék területén. A mókárral a Tisza középső folyása mentén húzódó falvakban ijesztgették a rossz gyerekeket, ez a terület talán egybeesik a kunok hajdani szállásterületével. Ez a szó: kóku, csak Szabolcs-Szatmár megyében ismeretes. A bubus meg a Duna mellett és a Dunántúlon. A bákász-bakurász Baranyában és Somogyban, a kankas vagy kankus Magyarország nyugati területein, Zala, Vas és Győr-Sopron megyékben ismert. Erdélyben a székelyekénél a mamós, a gyimesi csángóknál a bankus volt az ijesztő neve. Az országosan leggyakoribb, legerjedtebb ijesztő szó a mumus. A népmesékből ismert vasorrú bábával csak a palócok lakta területeken találkozhatunk – nem a valóságban, hanem csak ijesztgetőként, egy ilyen szólás formájában: Ne menj a kúthoz, mert beránt a vasbába!

Ezek az elterjedési területek, összevetve a történeti és más, például népességvándorlási adatokkal, nagy segítséget nyújthatnak abban, hogy meg-

határozzunk egyes kulturálisan összetartozó csoportokat vagy, ahogy a szakirodalomban nevezik, az etnikai csoportokat. Feltételezzük ugyanis, hogy ezek a gyermekijesztő szavak évszázadokon keresztül szinte minden kopás vagy romlás nélkül hagyományozódtak, azért, mert a gyermeknyelvi szókészlet első 800 szava között szerepelnek, és a kora gyermekkori bevésés eredményeként őrződtek meg. A rendkívül érdekes gyermekpszichológiai és hangtani kérdéseken kívül néhány ijesztő több jelentésben is használatos, ennek vizsgálata is fontos, és esetleg a távoli, mitológiai háttér megvilágítását is elősegítheti.

Szándékunk, hogy a teljes magyar gyermekijesztő anyagot feldolgozzuk, különös figyelemmel kísérve az eredet szempontját. Mert az egyes falvak lakói megőrizték őseik szavajárását ebben a játékos szóhasználatban, és sok esetben, ha el is költöztek régi lakhelyükről, és erre már nem emlékeznek, e szavak segítségével nyomon követhető a vándorlás útja. Így pl. a bobo-bobák ijesztők használata szlovák ősökre utal. Akik Erdélyből települtek át, ismerik a vankuj szót, de a palóc kirajzolások is nyomon követhetők ily módon, mert ahol ismerik azt a szót, hogy markoláb, oda az a betelepülő palócokkal került.

A gyermekijesztő, mint a magyar nép hiedelemvilágának egy eleme, létével bizonyítja a népi hagyományok tartós megőrzését.

Népi gyógymódok és párhuzamaik

Éppen tíz esztendővel ezelőtt jártam Rozsnyón, Szlovákiában. Egészen a város szélén, találmra betértem egy kis falusias házba. Egy idős házaspár lakott ott, kedvesen fogadtak, órákig beszélgettünk. Szó került sok mindenről, miközben én a régi paraszti életformáról kérdeztem őket. Sok érdekes adat gyűlt össze jegyzetfüzetemben a népi gyógymódokról, a hozzájuk kapcsolódó hiedelmekről és babonákról. Ezekből mutatok be most néhányat és néhány kapcsolódó párhuzamot.

A népi gyógyító tudásának igen fontos része volt a különféle gyógynövények ismerete. Megfigyelhető azonban, hogy a növények gyógyhatása mellett mindig igénybe vették a különféle anyagok vegyi hatásának erejét, sőt ezenkívül azokat az apró varázslatokat is, amelyekben évszázadokon át hittek. Példáinkat ezekből a kevésbé ismert adatokból válogattuk.

Az asszony elmondta, hogy szemverés esetén, vagyis amikor rontó szándékkal megnézték a kisgyereket (vagy akár a felnőtteket is!), akkor szenes vizet készítettek. Mégpedig oly módon, hogy három üszköt dobtak egy edény vízbe, és közben neveket mondtak, azoknak a neveit, akik gyanúba jöhettek, s amelyik névnel leszállt a széndarab a víz fenekére, az a személy volt a rontó. Ezzel a vízzel kell megmosdatni a beteget, majd a maradékot az ajtó sarokvasára kell önteni. A beteg homlokát a kézfejével, vagyis a kéz visszajával kell letörölni (a visszája valaminek a babonás gondolkodásban különleges varázserővel bírt). Amikor az asszony a rövid elbeszélés végére ért, a férfi kiegészítette azzal, hogy leginkább olyan embertől lehetett szemről esni, illetve annak az embernek, asszonynak volt rontó szeme, akinek összenőtt a szemöldöke. Vagyis, ezt az emberfeletti képességet valami *jelzi* a személyen – a velünk rokon uráli népeknél közös a hiedelem, a különleges képességű sámánokat már születésüknél megkülönbözteti az, hogy foggal születnek éppúgy, mint a magyar hiedelmekben a táltos.

Rozsnyó környékén is „csúnya nyavalyának” nevezték a szívbajt, és azt tartották, hogy arra nincs orvosság. Pedig ismert volt a babonás eljárás, amelyet ilyenkor alkalmaztak. A betegről egy hirtelen mozdulattal letépték az inget, majd kivitték a temetőbe, és egy sírkereszt aljára tették. E mögött a számunk-

ra érthetetlennek tűnő cselekedet mögött az a babonás elképzelés húzódott meg, hogy a betegség ugyanúgy múljon el, mint ahogy a kereszt aljára kitett ing elfoszlik, elrothad idővel. Ugyanez a gondolat fogalmazódik meg számos távoli rokon nép, például a cseremiszek ráolvasásaiban.

A kígyónak a népi gondolkodás különleges erőt, általában gonosz távol-tartó erőt tulajdonít. A szibériai népek körében a kígyóábrázolások nagyon gyakoriak azokon a „gyógyerejű” ruhadarabokon, amelyeket a betegre, főleg gyerekekre adtak! Talán ezzel magyarázható, hogy a kígyóbőrt parázsra dobták, azzal füstölték a köszvényes vagy reumás kezét, amelyen már nagy daganatok, csomók voltak láthatók. Ugyancsak a füstölést vélték hasznosnak az ún. *folynosó*, más néven a Szent Antal tüze, vagyis az orbánc „gyógyítá-sakor”. Mivel ez a betegség az arcon piros foltok formájában jelentkezett, a parázs fölé kellett hajolni, amire piros kukoricaszemeket szórtak – a *hasonló hasonlót gyógyít* elve alapján. Később a már gyógyszerútból vett orvosságot, a „golyóbist” is felhasználták, de ezt is kizárólag füstölésre – mesélte az idős rozsnyói asszony. A Szent Antal tüze nevű betegséget az orvostörténeti irodalom adatai alapján már jó ezer éve ismerik. Az elnevezés valószínűleg Európa-szerte az *antonita* rend gyógyító tevékenységével függ össze. Nyelvünkben a 16. századtól kimutatható az *orbánc* elnevezés is. Ezt a nyelvészek délszláv eredetűnek tartják. Felvetődött olyan magyarázat is, hogy esetleg népetimológiai formájában, II. Orbán pápa neve lappang a betegségnévben. A „tüzes” betegség” gyógyításának országosan ismert módja a rácsiholás (acéllal és kovával) – melyet csak Antal nevű emberek gyakorolhattak, rendszerint három vagy kilenc alkalommal. Meg kell jegyezni, hogy ez a gyógy-mód, a szikracsiholás, bizonyos bőrbetegségekre a távoli Szibériában szintén ismeretes, de ismeretlen Nyugat-Európában.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy mint más népies gyógyító szokásokban, a Szent Antal tüze gyógyításában, vagy a kígyóhiedelmekben is ötvöződnek a keletről hozott, és nyugat-európai, a keresztény hatásokat tükröző szokások, hagyományok.

Régi magyar orvosló-könyvek

Elsőként említhetjük Méliusz Juhász Péter debreceni református püspököt, aki például a németországi Wittembergában tanult. Ő nem orvos volt, hanem lelkipásztor, de egyetlen világi tárgyú művét – a számtalan hitvitázó kiadvány mellett – éppen a gyógyításnak szentelte. A *Herbarium* 1578-ban jelent meg Kolozsvárott a híres nyomdász Heltai Gáspár műhelyében. A teljes cím így hangzott: *Herbarium – Az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól, magyar nyelvre és ez rendre hozta az Doktorok könyveiből az Horhi Melius Péter*. A címből is kitetszik, hogy a szerző a külföldi orvosok munkáiból tudatosan merített, de természetesen az itthoni növényvilághoz kellett igazítani tanácsait – így aztán bekerültek gyűjteményébe olyan gyógymódok, amelyeket itthon hallott. A kor színvonalán igyekezett a babona ellen is felvenni a harcot, így az éjszakai „lidérc-nyomást” már nem azzal magyarázza, hogy az ördög gyötri a hitetlen embert.

Egy másik jeles egyházi író – szintén református – Pápai Páriz Ferenc Erdélyben, Désen született, s németországi tanulmányai után a nagyenyedi kollégium tanára lett. A lipcsei, heidelbergi és bázeli egyetemeket látogatta, s főleg orvosi tanulmányokat folytatott, majd hazatérve az erdélyi fejedelem udvari orvosa lett. Első műve, a *Pax animae* még a lélek békességéről szólt, de tíz évvel később, az 1690-ben Kolozsvárt kiadott *Pax corporis* már gyakorlati, orvosi mű. „Az emberi testnek s belső Nyavalyáinak Okairól, Fészkeiről, s azok orvoslásának módjáról való Tracta” – így kezdődik az egész címlapot betöltő cím, ahol a továbbiakban közli, hogy „a könyvben szereplő gyógyjavaslatokat mind élő Tudós Tanítóinak szájokból, mind a régieknek Tudós Írásokból, s 'mind pedig maga' sok Betegségek közül való Tapasztalásiból summásan öszveszedett és sok ügye-fogyott szegényeknek hasznokra... világosan magyarnyelven kiadott Pápai Páriz Ferenc.” Ebből a címből is világosan kitűnik, hogy a fejedelem orvosa a szegény népre is gondolt, amikor javaslatait összeállította. A könyv második lőcsei kiadásának címébe az is benne van, hogy a „Házi-Cselédes Gazdáknak és Gazdaasszonyoknak, kik Városokban és Falukon laknak”, azoknak ajánlja művét. Pápai Páriz sok úgynevezett „paraszt-orvosságot” közöl, s bár nem hisz az igézésben, de meg-

említi, hogy „Tsuda erő nagyon a’ meg hol ember koponyájában, ha valaki abból iszik”. Ugyanígy keverednek a babonás népi gyógymódok a korabeli orvostudomány „eredményeivel” a már említett erdélyi 16. századi kéziratos orvosi könyvben, melyet Varjas Béla talált meg Marosvásárhelyen, a Teleki-tékában. És éppen ez jellemző a lovak gyógyításával foglalkozó könyvecskékre, melyet bizonyos Cseh Márton írt 1656-ban, s amelybe csak „megpróbált” orvosságokat vett fel.

Ezek a könyvek igen jól példázzák azt a tényt, hogy a régi néphagyomány éppen úgy hatott a nyomtatott művekre, mint azok, elterjedve a nép között, az ún. népi hagyományra.

A külföldön beszerezett könyvekbe beleírták az általuk ismert vagy felismert magyar gyógymódot, saját megfigyelésekkel kiegészítették, a köznéppel is közvetlen, mindennapos kapcsolatot tartó orvosok és papok. S mivel a gyógyító tudásanyag a köznapi tudatnak egyik leggyakrabban felhasználásra kerülő része, a szóbeli (hagyományos-empirikus) és az írásos (nyomtatott-rationális) tudás állandó kölcsönhatásban állt egymással. Tehát, amikor a 19–20. századi ún. népi gyógyászati gyógynövényhasználat és hiedelmek némely 16–18. századi nyomtatott előzményekre utalnak, akkor ez nem a „lesüllyedt kultúrjavak” elméletének valamiféle felmelegítése, hanem ez a jelenségek dialektikájából egyenesen következik!

Az igézésről

Egy korábbi alkalommal már beszéltünk a népi gyógyításról, s utaltunk arra, hogy ebben a hagyományos tudásanyagban egymást váltogatják a racionális, az észszerű és a babonán alapuló elemek. Most ez utóbbiakról szeretnék szólni.

Nemcsak hajdan a tudatlan nép, de gyakran még ma is, az orvosok is tanácstalanul állnak az egyes betegségek okának magyarázatakor. Az egyik órában még egészségesnek tűnő ember hirtelen rosszul lesz és ágynak dől. Az ilyen hirtelen, látszólag minden előzmény nélkül fellépő betegségek megmagyarázására kialakult a népi hitvilágban egy költői magyarázat. Hagyjuk el a *babona* szót, mert úgy érzem, hogy a városi ember oktalan gőgje nyilatkozik meg benne, enyhe lenézése a falusival szemben. Pedig mennyivel szebb, emberibb az a magyarázat, hogy a külső látható ok nélküli betegséget csak egy rosszakaratú ember nézése, erős szeme vagy összenőtt szemöldöke okozhatta. Különösen a kicsi gyermek betegségeit tartották szemverésnek vagy igézésnek, mert hiszen tőlük nem tudhattak meg semmit, hogy hol fáj, mi fáj. Ezért az volt a legkézenfekvőbb magyarázat, hogy az aznap ott járt vendégek, szomszédok, ismerősök közül valaki, lehet, hogy akaratlanul, de megrontotta, megigézte a gyereket azzal, hogy ránézett.

Szebb s ismétlem, emberibb az a magatartás, amellyel a falusi ember – vagy inkább az asszonyok – hozzákezdtek az ilyen hirtelen fellépő betegségek gyógyításához. A városi ember oktalan gyógyszerimádata helyett egy költői ritmusú, furcsa hangulatú varázsszöveg elmondásába kezdtek. Nehezen kibogozható értelmű sorok távoli korok üzenetét hordozzák a kutatók szerint. Mivel a szöveg gyógyító ereje éppen abban volt, hogy mindig ugyanúgy, változtatás nélkül kellett elmondani, feltételezhetjük, hogy aránylag épségben maradtak ránk, még akkor is, ha sok-sok átadás végén jutott el a gyűjtőig. A gyakori használat – ellentétben a tárgyakkal – inkább konzerválta, mint koptatta a szövegeket.

Idézzünk most egy erdélyi, Csík megyei gyűjtésből, hogyan is folyt az igézés gyógyítása:

„A vízvetés pedig a következőképpen történik: keresztet vetnek a tűzhelyre, és egy vízzel telt csészére. Ekkor a csészét a tűzhely elé teszik, és egy parazsat vetnek a vízbe, s közben ezeket mondják: Kék szem látta / barna szem látta / mindenféle szem látta. / Boldogságos szűz Mária jöjj el vigasztalásul. / Vedd ki ezen igizeteket / és mindenféle szellemet, ördögöt / ezen testből / minden ize, csontja közül / vidd el magas hegyekre / fáknak ága bogira / taszítsd örök kárhozatra. – Ezt az egész imádságot háromszor ismétli meg, és három parazsat dobnak a vízbe. Azután ezzel a vízzel megmossák a beteget, a három parazsat pedig visszadobják a tűzbe.”

Ebből a részletes leírásból láthattuk, hogy a szöveghez meghatározott mozdulatok, cselekvések elvégzése is járult. A vízvezetés – vagy ahogy Zemplénben mondják, a szenes víz készítése – közben a templomban látott mozdulattal, a kéz élével keresztet vetnek a gyógyító tűzre és vízre. A varázslat erejét segíti, hogy háromszor egymás után mondják el ugyanazt a szöveget – a hármas szám a hetes mellett a leggyakoribb szereplője a hiedelemtörténeteknek és általában a hagyományos hitvilágnak.

A fenti példából azt is láthattuk, hogy a népi hiedelemvilág elemeit: egy téves elképzelés (a rontó szembetegséget okoz), egy ráolvasó szöveg és egy meghatározott mozdulatsor összefüggő rendszert alkot. Rendszert, amely meghatározza az egyén viselkedését egy bizonyos helyzetben – ez esetben egy ismeretlen betegség fellépésekor. A hagyományos falusi életforma megváltozásával éppen ez, a mindennapi életet irányító belső szabályrendszer bomlik fel, és merül végleg feledésbe.

A küszöbhöz fűződő babonákról

A lakóházhoz és annak részeihez – a kéményhez, a küszöbhöz, az ajtófélfához, a mestergerendához – sokféle babonás szokás fűződik. Különösen sok kapcsolódik ezek közül a küszöbhöz.

Már a *Bibliában* is olvasható, hogy a jeruzsálemi templom küszöbét állandóan három pap őrizte. A középkor híres utazói, Plano Carpini, Rubruk és Marco Polo, akik eljutottak a nagy keleti birodalmakba, és részletesen beszámoltak tapasztalataikról, szintén említik, hogy a fejedelem sátra előtt küszöbőrzők vigyáznak arra, hogy a vendég rá ne lépjen a küszöbre. Európa-szerte ismert, így nálunk is, sőt még városon is tartották azt a lakodalmi szokást, hogy az új asszonyt áttemelik a küszöbön. Mindezek az adatok arra mutatnak, hogy valamikor tiszteletre méltó elődeink különleges jelentőséget tulajdonítottak a küszöbnek. Feltehetően az a gondolat állt a küszöbhöz fűződő hiedelmek hátterében, hogy a háznak ez a része szolgálhat bejáratul nemcsak az emberek, de az ártó szellemek számára is.

Lássunk néhány érdekes példát a magyar néphit köréből. A legismertebb szokás ország-szerte a talált patkónak a küszöbre szegezése volt – mégpedig szárával kifelé, mert akkor a szerencse befelé megy a házba. (Megjegyezzük, hogy a talált pénzt is a küszöbhöz verték!) A küszöbhöz szögelt patkó egyben a vas gonosz távoltartó erejére is példa, de a küszöbhöz fűződő hiedelmek bizonyítják, hogy más tárgyak is betölthetik ezt a szerepet. Így például a Fekete-Körös mentén (Erdélyben) a küszöb alá piros posztót szegeztek, hogy a szoptatós anya tejét el ne vihessék. Zagyvarékason az újszülött kicsi gyermek hajából vágtak egy kicsit, s azt dugták a küszöb alá azért, hogy megelőzzék a rontást. A fokhagyma rontáselhárító szerepe közismert hiedelmeinkből. Kalotaszegen (pünkösdvásárnap előtti este) sót és fokhagymát ástak be a küszöb alá, hogy a rossz szellemek ne árthassanak a ház lakóinak. Udvarhely megyében (a székelység körében) az istálló küszöbébe fűrt lyukba tették a fokhagymát, hogy elejét vegyék a tehén megrontásának, a tej elvitelének. Ha mégis megtörtént a baj, s a tehén nem adott tejet, vagy csak nagyon keveset, akkor ezt a kifejt tejet a küszöbre öntötték, a fejsze fokával addig verték, amíg a rontó maga oda nem jött.

A boszorkány személyének ilyen kiderítése jól ismert, az egész magyar nyelvterületen elterjedt hiedelemmondai motívum! Egy másik adat szerint az is hatásos volt, ha a fokhagymát baltával verték a küszöbön, ilyenkor is a tehenrontás elkövetője érezte a fájdalmat, s odajött könyörögni, hogy hagyják már abba a verést.

A házépítés befejezésekor az új ház küszöbén elvágják egy csirke nyakát – egyes kutatók véleménye szerint ez az áldozat a ház szellemének szól, vagyis építőáldozatról van szó. Érdekes viszont, hogy itt is a küszöb, a ház egésze helyett szerepel – vagyis a *rész* az *egész* helyett. Ez az elgondolás gyakran előfordul, mint a hiedelmek mozgatórugója.

A küszöb babonái, mint láttuk, a hiedelemrendszeren belül egy jól körülhatárolható részrendszert alkotnak. Nagy szükség van az ilyen részrendszerek minél alaposabb megismerésére. Annál is inkább, mert *küszöb* szavunkat a nyelvtudomány egyelőre bizonytalan eredetűnek tartja. Talán a néprajz a hiedelemháttér pontos felderítésével hozzásegíthet egyszer a szó eredetének kiderítéséhez – több példa volt már erre.

Szerencsejóslatok

A hagyományos paraszti életformához szorosan hozzátartozott az, hogy szinte az élet minden mozzanatát körülvevették az úgynevezett hiedelmek és az ezekhez kapcsolódó apró cselekvések. Ezek a cselekvések sok esetben nem is voltak valódi akciók, hanem csak a nyelv szintjén megformált kijelentések. Így például bizonyos előjelek értelmezéséből álló jóslatok.

A jóslatok egyik gyakori fajtája volt a szerencsejósítás. A legkülönbözőbb kis jelekből jósoltak egy-egy gazdasági természetű vállalkozás (pl. *vásárba* indulás) vagy valamilyen mezői munka szerencsés kimenetelére. Újév napján például egész évre előre lehetett biztosítani a szerencsét, illetve bizonyos eseményekből meg lehetett jósolni azt, hogy az esztendő eredményes lesz-e a család számára, vagy sem.

Ezek a mindenki által ismert és használt hiedelmek a mindennapi élet, a „köznapi tudat” termékei. Nem a felszínen, hanem mintegy belső szabályrendszerként szervezték a paraszti élet hétköznapjait, eseményeit. Még a legfrissebb gyűjtésekben is nagy számmal kerültek lejegyzésre ilyen szerencsejóslatok, s ez nemcsak fontosságukra utal, hanem arra is, hogy az adatközlők ezeket érzik igazán hiedelemnek vagy babonának a régi szóhasználat szerint.

Az MTA Néprajzi Kutatócsoportjának kiadásában megjelenő *Folklór Archivum* című anyagközlő folyóirat 4. számában megjelent egy kitűnő gyűjtés, amely Jászdózsa népi hitvilágát mutatja be. A gyűjtő Gulyás Éva, a szolnoki múzeum kutatója igen gazdag anyagot adott közre! Több szerencsejóslatot lejegyzett. Ezekből idézünk:

„Aki kiment Szent György nap hajnalán harmatot szedni, annak mindenben szerencséje lesz.” – „Luca napján mondták, hogy nem jó kiadni semmit a házból, mert elviszik a szerencsét.” – Újévkor seadtunk ki semmit a házból, pénzt meg különösen nem, mert elviszik a szerencsét!” – „A fekete macska elviszi a szerencsét... ha átszalad előttem az úton!” – „Az újszülöttre fordítva adták fel az inget, hogy szerencsés legyen egész életében!”

Jósoltak másként is a gyermek *születésekor* a kicsi szerencséjére: ha foggal született, vagy hetedik gyermek volt, akkor szerencsés lesz – mondták –, vagy mások szerint táltos vagy éppenséggel garabonciás lesz. Ugyanígy ha burokban született, vagy ha a hajában fehér szál volt születésekor. Újév napján, ha férfi ment először a házhoz, illetve lépte át a küszöböt, akkor az szerencsét jelentett. De ha asszony, az szerencsétlenséget hozott az egész következő évre. Újévkor sertéshúst kell enni, mert az előre túrja a szerencsét (és nem szabad tyúkot vágni, mert az elkaparja a háztól a szerencsét). Újév napján egész kenyeret kell reggel az asztalra tenni, nehogy ínség legyen az évben a háznál, ugyanakkor lencsét főznek, hogy sok kerek pénzük legyen az évben. Ezekben a jóslatokban már összekeveredik a tanács és a varázslás. Ha valaki vásárba, vagy valamilyen ügyet elintézni indul, szerencsét jelent, ha kéményseprővel, szürke lóval, cigánnyal, teli vödörrel vivő emberrel találkozik, vagy ha szürke nyulat lát balra elszaladni. Szerencséje lesz annak is, aki négylevelű lóherét talál. A négylevelű lóhere számos változatban mind a mai napig, a városi életben is tartja magát mint szerencsehozó jelvény.

Elbeszélés és közösség

Vannak a folklórnak olyan területei, amelyeket szinte érthetetlenül évtizedeken át elhanyagolt a kutatás. Ilyen volt a komikum helyének és szerepének vizsgálata a folklórnban. Nemrégiben erdélyi gyűjtéseimet rendezgetve kezembe került az a magnetofonfelvétel, amelyen egy sor humoros elbeszélést rögzítettem Korondon.

Korond – ma Corund – (Hargita megye, Románia) fazekasságáról híres község Erdélyben. A történeti adatok már a középkortól említik a korongolást a faluban. Ez a hagyományos ipar napjainkig él és virágzik néhány kiváló fazekasmester kezén, és egy kisebb üzem is gyártja a különféle „hagyományos” mintával díszített tányérok mellett a teljesen újmódi égetett-mázás agyagárut. Korondiak készítenek a jellegzetes tapló-sapkát, sőt újabban mindenféle – sokszor ízléstelen – emléktárgyat is. Az elkészített árut maguk hordják – úgy, mint régen – messzi vidékre (Romániába és Magyarországra egyaránt). A korondi ember sohasem volt bezárkózó hajlamú, hanem inkább „nyitott”, kitarulkozó természetű. Amikor már többször jártam a faluban, egy alkalommal elvittek egy „név-estére”.

József-napot köszönteni jöttek össze többen az ismerősöm egyik rokonánál. Este nyolc óra körül indultunk otthonról, vacsora után, s úgy fél kilenc tájban érkeztünk meg a falu másik végén lakó ünnepelthez, hogy aztán jó másfél-két órát időzzünk ottan. Nagyjából az ott eltöltött időt rögzítettem. A bekapcsolt készülék szinte észrevétlenül vette fel az elhangzó beszélgetést, az adomákat, a csattanós tréfákat, komikus történeteket. Ezek közül mutatok be egyet, a hangulat érzékeltetésére:

„Oláhfaluból készül egy ember Pestre. Hátosztán egyik monta, né komám, hozzá eszt, s a másik mondta nekem aztat. Mindegyiktől vállalta, osztán aztat az éjjel meg is ünnepelték, nagyot mulattak. De hát ugye megrészegedtek, másnap mondták a komák, hogyhát Udvarhelyre azt az ember egyedül hogy engedjék bé, hát kísérik be Udvarhelyre. Bekésérték Udvarhelyre, s ettek, ittak, s felültették a vonatra. Ugy hitták az embert, hogy Nagy Károly. Hát ü felült a vonatra, s megyen, viszi a vonat. S hát mikorra Nagykárolyig érnek, hát a jegycsípő kiáltja: Nagykároly, kiszállás! – (Nevetés hallatszik!) – Hogy

az Úristen megfizeti, há' hogy szálljon ki. Hamar vette a kuffert, s leszállt a vonatról. (Beleszól valaki magyarázólag: – Mert őt Nagy Károlynak hitták!) Hát elég a' hogy a vonat elment amarra, s néz szerte, s mikor a kufferral jömenyen, há' lássa, hogy egy nagy füstös város. Ott csodálkozik jobbra-balra s hát egy vonat megérkezik, s kiáltcsák: Nagykároly, beszállás! – Hej, itt még meg sem hagyják nyugodni?! Kapta a csomagját s fel a vonatra – (Nevetés innen-onnan!) – há' hozza vissza. – Megérkezik Udvarhelyre, már estére megvót érkezte. Há' még a kollégáji ott ittak örömükbe' hogy komájokat elkütték Pestre. Megérkezik a nagy csomaggal. Hát azok részegen mondják: Mi van komám, má' megjártad Pestet? – Hadd el komám könnyü azt megjárni, azt mondja, ott az ember nem úgy mén, hogy akar! Ott meg sem hagyják nyugodni! Alig érkeztem meg, hallom hogy kiáltcsák: Nagy Károly beszállás, jötem vissza! – (Nevetés.) Meg van járva!”

Az eredeti felvételen jól hallatszanak a beszólások, amelyekkel a jelenlevők az elbeszélést kísérték. A nevetés mértéke pedig az előadás sikerét azonnal jelezte, vagy más alkalommal a derűtség elmaradása a közösség értékítéletét fejezte ki. A magnetofonfelvételek kézzel fogható vagy még inkább füllel hallható bizonyítékát adják annak az alapvető folklorisztikai feltételnek, hogy a hagyományos paraszti-falusi kultúrában az egyéni előadók elbeszélései mindig a közösség ellenőrzése alatt állnak.

Ritka, szinte kivételesnek mondható alkalom volt ez a József-napi összejövetel, egyszerűen azért, mert az úgynevezett folklórszövegek nem a gyűjtő megrendelésére hangzottak el, hanem úgy, abban a ritmusban, ahogy a hangulat, a résztvevők kedve hozta magával, vagyis ahogy az alkalom meghatározta.

A jövőben minél több ilyen beavatkozástól, kérdeztéstől, egyéni szerepelni vágyástól mentes folklórfelvételt kellene készíteni, s akkor remélhető, hogy még többet tudunk majd meg az elbeszélések és az elbeszélő közösségnek a viszonyáról.

Mi volt a csuma?

A néprajzos gyűjtőmunkája során sokszor hall olyan szavakat, tájnyelvi kifejezéseket, amelyeket azelőtt nem ismert. Ez történt velem, néhány évvel ezelőtt Erdélyben, a mezőségi Széken. Idősebb asszonyokat kérdeztem a régi szokásokról, meg babonákról, amikor egyikük ezt a nevet említette: *csuma*. Rákérdeztem, hogy mi volt az? A magnetofonnal rögzített beszélgetésből idézek:

„A csumáról én csak azt hallottam, hogy valakit a csuma ijesztett. De már nem tudom, hogy mi vót az. Volt aki látta a csumát, de elfelejtettem! Valaki megijedt a csumától, mert hát azt mondták, hogy az a csuma álmában megijesztette. Azt mondják, hogy varrni kell neki egy inget! Meg is varrták az inget a csumának. Aztán mikor má minden megvót, úgy jártak vele, mint a macskával az egerek! Mikor kitalálták, hogy tegyenek a macska nyakára csengettyút! El is határozták, s meg is vétették a csengőt, s mikor megvót, akkor osztán avval vótak fennakadva, hogy melyik tegye fel! Melyikük tegye fel a macska nyakára a csengőt! Igen, ez is úgy vót, megcsinálták a csumának az inget, de nem vót, ki odaaggya neki! Mer hát a csumának ki aggya oda, hát mindegyik félt a csumától.”

A történetből, vagyis inkább emlékező elbeszélésből egyelőre csak az derült ki, hogy félték az ijesztő *csumától*, és hogy élt az asszonyok között az a hiedelem, hogy a csumának inget kellett varrni. De hallgassuk meg egy másik asszony elbeszélését.

„Hát ez a csuma ez úgy vót, hogy beszólt az ablakon éjjel, hogy hónap reggelre meghal a gyereked, meghal édesapát, vagy amelyiket mondta! Roszszabb vót a járványnál is! A csuma ez egy olyan kicsi forma ember volt! Eztet nem nagyon látták, csak hang hallatszott belőle! De eltutták képzelni, egy rémesztő, nagyon de nagyon csúnyának. Talán még az ördögnél is csúnyábbnak néztek. Hát aztán védekezni úgy védekeztek ellene, hogy a faluból összeültek az asszonyok, mert azt mondta egyszer a csuma, hogy ü csak úgy megy ki a faluból, hogyha csinálnak nekije inget, gatyát. De azon este fonnyák mög a fonalat, fehérítsék meg, szőjjék meg! Szövés előtt még azt föl kell vetni így

a vetőszegre, onnan leszedjék, akkor felhúzzák az isztovátára, bordába fogdossák, s akkor fogjanak neki szünni. Akkor este varrják is meg, éjfélután tizenkettőre, vagy egyre, pontosan már az időt sem tudom, akkorra tegyék ki a kertbe! Akkor aztán elmegy a faluból a csuma, hogyha ezt megcsinálják! Többet aztán ilyen nagy károkat nem fog csinálni. Megcsinálták az asszonyok, összeültek, s megcsinálták, s elment. Mind a mai napig se nem jött vissza, s gondoljuk nem is jön.”

Ebből az utóbbi hiedelemtörténetből már világosan kiderül, hogy a csuma tulajdonképpen egy titokzatos betegségről volt a régiek hite szerint. Apró, csúnya és rettenetes, hiszen a közeli családtagok egyikének hirtelen halálát okozhatta. Az ismeretlen betegségeknek kiszolgáltatott ember félelme hozta létre a csuma alakját, mintegy megszemélyesítve a betegség szellemét. A régi orvostörténeti szakirodalomban a pestis egyik nevéként tartják számon a csumát, tehát ragályos betegséggént, amely az egész faluközösség életét fenyegeti. Talán éppen ez, a közös veszély tudata mozgósította egy emberként az asszonyokat, hogy közös munkával készítsenek inget a csumának.

A régi falusi életforma a mindennapok megpróbáltatásaira sokszor ilyen, szinte népmesei ízű lehetetlen feladatok megoldásának kényszerével válaszolt. Már sohasem fogjuk megtudni, egyáltalán megpróbálták-e teljesíteni a feladatot – a történet értelme mégis abban áll, hogy a közös veszély esetén a *közös cselekvés* erejét példázza.

A kígyókőről

Nemrégiben lejegyeztem néhány évvel ezelőtti gyűjtőutam két magnetonfelvételét, amely a mezőségi magyar faluban, a romániai Széken készült. Az újabban közreadott gyűjtésekben alig van néhány elszórt és töredékes adat a kígyókról, még kevesebb a kígyókőről. Pedig ez az utóbbi hiedelem, vagyis hogy a kígyók követ fújnak, maradt fenn ebben a magyar szólásban, hogy „fújják már a kígyókövet”, illetve abban a későbbi változatban, hogy „egy követ fújnak”. Ezeknek a kifejezéseknek az értelme ma az, hogy egy véleményen vannak, közös véleményt alakítanak ki (sokszor meg éppen valaki ellen forralnak valamit). Vagyis, rokon értelmű szólásokkal mondván „egy húron pendülnek”, „egy hajóban eveznek”.

De ismerkedjünk meg a szólás magyarázatául szolgáló hiedelemtörténettel. Az ilyenfajta elbeszélések műfajilag mintegy félúton vannak az egyszerű hiedelmek és a művészi megformálás kezdeteit jelentő hiedelem-mondák között. Idézzük most a széki emberek szavait:

„Hanem én hallottam azt is nagyanyámtól, hogy mondta nekem, magyarázott el mindent, mikor kicsi vótam, hogy hogy-mint vót! Hogy éccercsak egy csomó kígyó, de annyi vót, hogy sok, a kígyó, s egy vót közbül, többi kereken, de az ojjan nagy vót, s úgy feltartotta a fejit, s egy szép arankorona vót a fejin. Hogy az vót a kígyóknak a királynéja. S a többi kereken, fújták a királynének aztat a gyémántot. Gyémántot fúttak a fejire, hogy aztat a királynét... koronázták meg, hogy az a királyné. Van egy köztek, azt mongya – zzzz – úgy zúgtak mind ott, kereken körülötte, s az az egy – azt mongya – úgy fel volt magasra, s gyönyörű olyan szip vót a fejin, mint egy kő! Koronázták meg a kígyók a királynéjokot!”

„Hát az idesapám legén vót, mint végig az erdő alatt, valahova forgatni szénát. S mikor ment – úgy mondták: függő – az erdő alatt egy függőn végig, hát egyszer csak majd reá ment, egy akkora nagy, akkora nagy kosár, mint egy szemetmérő kosár, annyi kígyó ült ott csomóra gyűlve! Így mondták, hogy fújják a gyémántot a kígyók, hogy választyák a királyukat, s fújják a gyémántot. Há, apám megjítt, nem tudom túlugrott-e rajt, én is megfeledeztem, csak mikor elment egy kicsit, elhalatta őket, akkor felkapott egy fát, s közébek vágta. Amennyi kígyó, mint fenn a levegőben járt, úgy keresték,

hogy ki bántotta őket. Aztán apám is megindult ám futni. Mind a levegőbe járt a kígyó, mind felszöktek. – És hol laknak ezek a kígyók, mit mondtak? – Hát az erdőbe összegyűlnek. Én is csodálkozom, hogy hogy tudnak azok egymásnak hírt adni, majd most összegyűlünk!?”

Az egyes hiedelmek elterjedésének útját nyomon követni igen nehéz, sok bujtatóval járó feladat. Az elszórt adatok sokszor tévutakra viszik, s elhamarkodott következtetések levonására csábítják a kutatót. Így például néhány szlovák adat felbukkanása esetén egy-két évtizeddel ezelőtt mindjárt készen volt az ítélettel: a magyar kultúrába a szlováktól került a kérdéses hiedelem, vagy mondai, mesei, vagy éppen díszítő motívum. A Szovjetunióban tett tanulmányutam győzött meg arról, hogy a magyar népi hitvilág kutatásában mindig szélesebb, legalább a Kaukázusig terjedő horizonton kell vizsgáldni, de ha lehet, még távolabb is.

A kígyókőmondának – vagyis, hogy a kígyók egy követ fújnak, s ez a kő varázslatos erejű – több változata ismeretes a Kaukázusban élő népeknél (örményeknél és grúzoknál), és a kutatás azt is kiderítette, hogy ismeretesek a kaukázusi mondáknak perzsa és más közép-ázsiai párhuzamai. S ehhez még hozzávesszük az ismert indiai hiedelmeket a kobrakígyók szájában hordozott világító kövekről, ekkor időben is és térben is mélységesen mély és távoli világokba jutunk. S ott a kérdés már nem az, hogy ki kitől vette át ezt vagy azt a motívumot, hanem sokkal inkább az – és számunkra is ez a fontos ma –, hogy egy hajdani – más típusú – kultúrának ezt az értékes „kövét” népünk miként őrizte meg mindmáig.

A hiedelemről egy falu életében

Nemrégiben jelent meg egy igen érdekes könyv egy Heves megyei kisközségről, az ott folytatott kutatásokról. Visonta régebben boráról volt híres, ma inkább egy hatalmas hőerőmű miatt ismerik. Nem sokkal azután, hogy megkezdődött az építkezés és a felszíni szénfejtés, határozat született a falu áthelyezéséről. Ez a határozat lehetőséget adott arra, hogy a régi falut még az áttelepítés előtt a néprajzkutatók felmérjék, megörökítsék utolsó állapotában. Az egri Dobó István Vármúzeum igazgatósága szervezte meg a munkát, s ennek egyik eredménye a „Fejezetek Visonta történetéből” című tanulmánygyűjtemény, amely a helyi Reménység Mezőgazdasági Termelőszövetkezet költségén jelent meg a szövetkezet fennállásának 15. évfordulóján. A kötet tanulmányai többek között foglalkoznak a község településtörténetével, a népi építészet sajátosságaival, a naptári ünnepek jelentőségével a néphagyományokban, a népi táplálkozás jellegzetességeivel, a keresztnévadás és a ragadványnevek kérdéseivel.

A kötet egyik tanulmánya a hiedelmekkel foglalkozik a falu életében. Visonta egyike azoknak a hazai kisközségeknek, amelyek a néphit szempontjából az átlaghoz, vagy talán inkább a „felvilágosultabb”, a haladás útjára lépett községek csoportjába tartozott már a hatvanas évek végén. A hőerőmű építése, s ezzel párhuzamosan a falu tervezett átépítése – amely közben lekerült a napirendről – soha vissza nem térő alkalmat jelentett a kutatás a tervszerű néprajzi gyűjtés számára, hiszen rendkívül érdekes tanulságokat ígér a tárgyi környezet, az anyagi világ átalakulásával párhuzamosan annak felderítése, hogy ez milyen változásokat hoz létre a tudat, a szellemi kultúra területén. A hiedelmek, az ún. babonák különösen fontos helyet foglalnak el a hagyományos tudatvilágban.

A kutatás során idős és fiatal emberekkel egyaránt folytattunk beszélgetéseket, melyeket magnetofonnal rögzítettünk, majd a lejegyzett szövegeket rendeztük. Adatközlőink zöme az idősebb korosztály tagjai közül került ki, akiknek emlékezete egyrészt jobban megőrizte a „hajdanvolt” idők hiedelmeit, másfelől így anyagot kaptunk az összehasonlításhoz is, hiszen tudtuk mihez mérni a változásokat, a mai anyagot. A vizsgálatokból kiderült, hogy

a falu lakosai közül igen sokan (hiszen kérdőívekkel tömeges adatgyűjtést is végeztünk!) még őrzik a korábbi évtizedekre – pl. a század elejére jellemző – hiedelmeket, tudatállapotot. Természetesen a fiatalabb nemzedék számára ez a hiedelemtudás már passzív, s nem jelent életforma-szervező erőt. Az viszont érdekes, hogy mai életünk sok új jelensége szintén nem hatol le mélyebbre, mint a hiedelmek szintje. Egyetlen példát ennek igazolására, hogy miként keverednek az iskolai ismeretek a bibliai vagy még régebbi elemekkel, sőt miként talál igazolást még a külszíni bányafejtés talajvíz feltörésének jelenségében is a régi hiedelem, a földelt tartó cethalról:

„A földrengés a tűzhányó hegytű’ van. De a régi öregek ezt nem hitték, szóval, hogy tűz van alattunk. Hanem azt mondták, hogy egy nagy cethal tartja a földet alól. Vagyis tenger van alattunk, nagyon is nagy tenger. Hát hogy víz van alattunk, mert már a bányába nagyon sokat kiszivattak.”

A falu társas összejöveteleiről

A falusi élet társas összejövetelei közül a következők jöhetnek számításba, mint találkozási-társalgási alkalmak, ahol véleménycserére és szórakozásra egyaránt lehetőség nyílt: a kocsmá, a ház elé kiülés alkalmá, vasárnap délutáni tánc (ez jobban csak a világháború előtt), fonó és fosztó, mosás a patakban. A ma is meglévők közül a lakodalom, keresztelő, temetés, a disznótor – és a mindennapi látogatás alkalmai. Ezenkívül néhány jellegzetesen mai új közösségi találkozóhely is kialakult: a „presszó”, a mozi és a könyvtár.

Ezek közül most csak egyet, az ún. „kiülés” szokását mutatjuk be egy Nógrád megyei kisközség, Varsány példáján, az ott gyűjtött adatok segítségével. Régen a falu életének egyik jellegzetes ünnepnap és egyben hétköznapi jelensége volt az, hogy az emberek kiültek a kapu, a ház elé. Így emlékeznek erre az emberek: „Régen szokás volt, hogy kiültek a ház elé. A régi házak házvégén volt az utcán egy pad, arra ráültek az asszonyok. Vasárnap is, hétköznap is... ott varrtak a padkán.”

„– Kiültek mind a sánkra, és ez még ma is van...” „– Mikor érik a cseresznye, összegyűlnek az asszonyok, s akkor mindenki mond, amit tud. Szóval a pletyka is, meg a hír is megy.” „– Kis padkát csináltunk a nyáron, mikor jó idő volt, oda kiültünk a szomszédokkal, akik arra jöttek, azok is leültek, beszélgettünk a házi bajokról, pletykálgattunk, néztük a lányokat. Ma már nem érünk rá annyit kiülni, de azért, aki ráér, kiül egy kicsit beszélgetni.” „– Még most is kiülünk a sánkra, de már nem annyira, mint régen, a férfiak a háborúról beszélgettek, lovakról, munkákról, az asszonyok pletykálgattak, kin milyen ruha volt, ki kivel van, házasságokról, lagzikról.” „– Most is kiülünk, nemcsak régen; mindig van valami, amiről beszélgetünk, leányokról, udvarlásról, ki megy férjhez.”

Mint az idézett visszaemlékezésekből kitűnik, jellegzetes és kedvelt közösségi találkozási forma volt Varsányban a kiülés. A még látható néhány pad mutatja, hogy a legideálisabb kiscsoportos együttlétre nyílt lehetőség a pihenésnek ezekben az óráiban. Ami az asszonyok számára nem is volt teljesen pihenés, hiszen varrtak, régebben fontak beszélgetés közben. (Ma

azt mondanánk, aktív pihenés volt.) A kiülésnél együttlévő csoport, amely a szomszédokból, a látogatóba érkezett rokonokból és családtagokból állt, számában is (5-2) és elhelyezkedésében (ülérend) a leghatékonyabb kiscsoportos beszélgetésre nyújtott lehetőséget. Azonkívül (ez a kiscsoport) az egyén számára a legtöbb esetben egybeesett azzal a csoporttal, amelynek véleményét, mint döntő befolyásoló tényezőt, mindig figyelembe vette. A kiülő csoport beszédtemái felől érdeklődve a sztereotípiákon kívül – melyekre az idézetek is utaltak – kitűnik, hogy jelentős helyet foglalt el a témák között a faluközösség egyes tagjainak erkölcsi viselkedése. A kiülő kiscsoport egyik társadalmi funkciója éppen a „kibeszélés”, az erkölcsi megítélés volt. A közösség a szégyen eszközével büntette az egyént – ma, érdekes volt hallani: a szégyen eltűnt (mondta egy idősebb adatközlő), ez összefügg azzal, hogy az emberek nem az utcára élnek mint régebben, hanem a család bezárkózik tv-készüléke elé. Az új házak előtt már nem található a kiülést szolgáló pad – megszűnik a személyes kontaktus az utca életével. Családi, sőt egyéni szintre töredezik szét a társadalmi érdeklődés – a televízió jóvoltából megismerhetjük az országrész gondjait, de nem tudjuk, mi történik az utca másik oldalán. Régen falun a kiülők megtárgyalták az ismerősök gondjait, most a tv előtt ismeretlenek gondjaival ismerkednek. Ez valószínűleg nem baj – de mindenesetre kísérőjelensége egy jól működő ellenőrző/véleményt alakító csoport eltűnésének, amely ráadásul igen hatékonyan szolgálta, több száza-
don keresztül, egy falu nagyságrendű társadalometikai ellenőrzését.

A finnugor népek ősi hitvilága

Ezen a héten hazánkban tartják a negyedik nemzetközi finn-ugor kongresszust. Minden ötödik esztendőben a világ minden tájáról összegyűlnek a tudósok – most is csaknem ezren –, hogy bemutassák, ismertessék kutatásaik eredményeit. A finn, az észti, a magyar és a szovjet tudósok népes csoportja alkotja a kutatók derékhadát, de sok más közvetlenül nem rokon nép fiai között is akadnak, akik a finnugor népek ősi kultúrájával foglalkoznak – Japántól Dél-Amerikáig.

Legtöbbször a nyelvészet, kevesebben néprajzi, illetve folklorisztikai kérdéseket tanulmányoznak. Egészen elenyésző azoknak a száma, akiket a szokások és a hiedelmek vagy akár a mitológia érdekelne. Természetesen elsősorban az ünnepi szokásokat tanulmányozták, pedig ezek mellett figyelmet érdemelne „a mindennapok mitológiája” is, vagyis a köznapi hiedelmek rendszere, mert ez rendkívül fontos a kultúra megértéséhez. Sajnos az idevonatkozó adatok ma még nagyon gyérek. Így most csak néhányat ismertetünk: a tűz, a víz, a villám hiedelmeit, ezeket is csak vázlatosan.

A finnugor népek a tüzet az embert segítő, barátságos és női princípiumként ismerték. A gyűjtések a mordvinoknál: *Tűz-anyáról*, az osztjákoknál: *Tűz-asszony* és *Tűz-fejedelem* nevű tűzben lakó szellemlényekről tesznek említést. Ezenkívül a tűzbe dobott áldozatok (például kis ételdarabok) és tűzbe köpés tiltásának szokását említik. Ez utóbbi két hiedelemről meglepően egyöntetűen szólnak a feljegyzések. A tűzhöz fűződő hiedelmek és szokások valószínűleg iráni eredetűek – annál is inkább, mert közsímben az iráni népek mélységes tüztisztelete, és az is, hogy a finnugor népek történetük során többször igen mélyreható iráni hatásnak voltak kitéve.

A víznek majd minden finnugor nép képzeletvilágában volt szelleme. Ezek a szellemek nem természetfölötti lények, hanem inkább a jó halászatot biztosító víz megszemélyesítései. Ahány nép, annyiféle elnevezéssel találkozunk (a volgaiaknál esetleges orosz hatással is számolnunk kell). Lássunk néhány példát: mordvinoknál: *ved'-ava* = észti: *wete-ema*; cseremiszi: *wut-awa*, víz-anyát jelent. A votjákok *vízi embert*, 'vízi ördögöt', a vogulok *vízi kánt* ismernek. Az osztjákoknál a 'víz-szellem' és a szamojedoknál a 'víz öre'

egyben betegséghezó szellem. Érdekes megjegyezni, hogy a túlvilág, a halottak országának fejedelme szintén a vízben, vagy vízen túl lakik.

A természeti jelenségek közül a *szélnek* volt még külön szelleme. A mordvinok *Szél-anyáról*, a vogulok *Szél-isten-öregéről* és *Szél-fiúról* beszéltek. A lappoknál a harmadik legfontosabb istenség a *Szél-ember* volt, s a magyar népmesékben is a Nap és a Hold mellett a *Szél-asszony* ül a tetejetlen fa ágai között.

A finnugor népeknél a szivárványt a főisten íjának képzelték, a villám pedig a nyila. Az altaji népek körében az az általános elképzelés, hogy a szivárvány felszívja a vizet – a magyarságnál mind a két képzet ismert volt. A villámlást kísérő mennydörgést egy nagy madár alakjában képzelték el, és idevonatkozó obi-ugor és szamójéd példákat ismerünk.

A természet közelségében élő népek első és talán legfontosabb hatást kiváltó élményei a természeti jelenségek megfigyelései maguk az égitestek, azok mozgása, változása volt. Nem véletlen, hogy ezek lettek a mítoszok főszereplői.

Az égitestek közül a Nap és Hold szerepelt leggyakrabban a finnugor népek mitikus elbeszéléseiben. Meg kell vallani, hogy sokszor egyáltalán nem közvetlen formában – tehát semmiképpen sem egy kimutatható napimádat vagy holdkultusz formájában –, hanem csak közvetett módon. Ismerünk például a mordvinoktól és a finnektől, sőt a velük szomszédos népek köréből is, valamint a magyar népcsoportoknál lejegyzett holdköszöntőket, melyeket az újhold megjelenésekor mondtak el. Még néhány évvel ezelőtt Magyarországon északi részén, idős adatközlő asszonyok a néprajzos gyűjtőnek még elmondták ilyen „imák” szövegét, melyeket még az 1940-es évek végén rendszeresen használtak: „Új hold, új király / Téged köszöntelek / Eleven szívvel, holt lélekkel / Boldogasszony igéjével!” Legutóbb a moldvai csángók körében végzett gyűjtések során igen szép reggeli napköszöntő imákat jegyeztek fel.

A Nap és a Hold hajdani megszemélyesítésével függ össze az igen fontos mitológiai motívum: az, hogy a vogulok (és a lappok is) a Napot nőnek, a Holdat pedig férfinak tartották, képzelték el. Ez mindenestre ellentéte a görög-római, valamint a tatár népek elképzeléseinek! Mindezek mellé igen elgondolkasztató egyik nyelvészünknek az a megállapítása, amely szerint nem található a finnugor nyelvekben (nemhogy az uráliban) közös elnevezés se a Nap, se a Hold égitestekre, legfeljebb egy-két szomszédos nép használ hasonló elnevezést.

Finnugor mondák a világ teremtéséről és szerkezetéről

A föld megteremtése Kelet-Európától egészen az Altaj hegységig a vízből való homokfelhozás motívumával van kapcsolatban. A teremtésnél a fő-isten és az ördög (aki a legtöbb nép meséiben a testvére a főistennek) az előbbi parancsára lemerül a víz alá, hogy felhozzon a tenger fenekéről földet. Amikor felhozta a földet a főisten parancsára, az elkezd nőni, növekedni. Az ördög a szájában is tart egy darabot, amikor az nőni kezd – kiköpi, ebből lesznek a hegyek!

Az ördög, akit a mitológiai ellentétek rendszerében a negatív jegyekkel jellemezhetünk: mint a jóval szemben álló rossz, a feketeség, sötétség, kártékonyság megtestesítőjét, nemcsak ezen rossztulajdonságok különböztetik meg a teremtőtől, hanem az átváltozás képessége is. A legkülönfélébb madarak alakjában jelenhetik meg. (A fő-isten az uráli népek mitológiájában nem rendelkezik az átváltozás, az alakváltás képességével!) A voguloknál, a jakutoknál a bűvárcacsa az, amelyik a földet fölhozza a vízből, de ismert ez a motívum a csuvas mondákból, sőt a magyar lidérc-hiedelemkörből is.

A finneknél (Karjalából) ismert a kalevalai világtojásmítosz mellett a föld víz alól való felhozatalának története. Érdekes megjegyezni, hogy egyes kutatók szerint a vízből felmerült föld növekedésének képzete – melyet egy repülő madár visszatérésének idejével mérnek – összefügg az ismert bibliai özönvíz mítoszában záró motívumával. Azonkívül a teremtő géniusz madár, pontosabban vízimadár alakban való elképzelése és „lebegése a vizek felett” mindenképpen igen régi, már az ókori mitológiákban megtalálható motívum.

A földnek a víz alól való felbukkanása előfeltételezi azt a nézetet, hogy a földet víz veszi körül. A föld vízen van, s alulról halak tartják. Egy nagy cethal tartja – mondják a palócok –, amely ha megmozdul, akkor földrengés lesz. Ez a képzet nagyon régi lehet, mert megtalálható egymástól igen távol élő népek hagyományában, mint pl. a japán, orosz, votják, krími-tatár, magyar és a bibliai zsidó hagyományban is. Érdekes, hogy a legtöbb volgai finn nép körében a földet tartó állat bika – ezt egyes tudósok mohamedán hatásnak tartják.

A természetben még benne élő ember számára két alapvető élményforrás volt: a közvetlen környezet és a távoli, a csillagos ég. A szemlélődő ember állt a táj, a világ középpontjában. A belátható horizont fölé boruló ég, minden éjjel szemmel látható mozgásával, s azon belül az Északi-sarkcsillag a maga viszonylagos mozdulatlanságával könnyen kialakíthatta azt a nézetet vagy hiedelmet, amely a „világ közepe”, „világ-hegy”, „világoszlop” kifejezések formájában öltött testet és vált ismertté a finnugor népek körében. A világ szerkezetét ez a képzetkör alakította ki nálunk.

Ezek az elképzelések röviden úgy foglalhatók össze, hogy létezik egy hatalmas oszlop, a „világoszlop” (például a lappok, a vogulok és az osztjások mondáiban), amely felnyúlik az égig, mintegy tartja az eget. A világoszlop elképzelése – amely egész Észak-Euráziában jól ismert (és délebben az Altaj-hegység népeinél is) – azzal az elgondolással függhet össze, hogy az eget, amely sátorszerűen borul a földre, tartani kell. Az eget tartó fa, az „égig érő fa” ágai között található a csillagok, a Hold és a Nap. Diószegi Vilmos egyik tanulmányában, amelyben a samanizmus jelenségvilágát elemezte, igen alapos munkával kimutatta, hogy „a napos-holdas világfa nemcsak ugorkori, hanem általános finnugor, sőt uráli alapműveltségünk eleme” – ugyanerre a megállapításra jutottak más kutatók is, egyfelől a csillagnevek összehasonlító vizsgálata, másfelől uráli sziklarajzokon található ábrázolások elemzése kapcsán.

A pogány magyar táltos és keleti rokonai

Lassan már két évszázados tudományos vizsgálódás után a pogány magyar hitvilág, konkrétan a samanizmus magyar emlékeinek felkutatása iránt máig sem csökkent az érdeklődés. Mutatja ezt az, hogy e témakörrel eddig több mint száz cikk, tanulmány foglalkozott, míg végül Diószegi Vilmos hatalmas összehasonlító anyag birtokában tisztázta a magyar anyag szibériai, uráli és altaji kapcsolatait. A finnugor népek samanizmusának rendszeres összehasonlítására mégsem került sor, mert Diószegi elsősorban az altaji népek körében kereste és találta meg a magyar táltos alakjának samanisztikus párhuzamait. Ő állapította meg, hogy a pogány magyarság világfelfogásának gerincét a samanisztikus világnézőkép alkothatta. A magyar népmesék akadályokkal megtűzdelt égisz fájáról nem minden alap nélkül állították a kutatók, hogy az nem más, mint a beavatási és varázslási szertartások sámánfája. Amelyre a sámánnak – nálunk a mesehősnek – valóságban és a varázslás céljának elérése érdekében képzeletben, vagyis „révületben” fel kell ugrania. A népmesében fel kell másznia, vagy lovával felrepülnie – s egy másik párhuzam a szibériai sámánok a dobot gyakran nevezték a sámán lovának, ami a túlvilági repülést segítette.

A sámándobokon található világnéző-ábrázolások a holdas-napos, illetve madaras csúcsú fa képzetkör ismert, mind a finn-ugor, mind pedig a szamojéd népek körében. A fa ágai közötti égitestek jelzik, hogy ez a fa oly hatalmas, hogy egészen az égisz ér, vagyis világfa! Természetesen ennek az alapvető sajátjának az emléket nemcsak azok a népek őrizték meg, amelyek „pogány” hitüket már évszázadok óta kereszténységgel cserélték fel. Az ágakon ülő madarak a megszületendő lelkét jelképezik, illetve a szellemek birodalmába ellátogató sámán szabad lelkét – a világnéző ez utóbbi már sajátosabb, inkább a samanizmushoz kapcsolódó vonása.

A magyar táltos alakja, az elmúlt évtizedek gazdag hiedelemmondagyűjtéseiből és ezek elemzéséből, egyre világosabbá vált. Ezek alapján a következő jellemvonásokat emelhetjük ki a magunk és az összehasonlító mitológiai kutatás számára: a táltosgyerek foggal születik; hétéves korában eltűnik és bolyong (fontos itt a 7-es szám szerepe és gyakori használata ebben a hiede-

lemkörben!). Az, hogy görcsös rosszulletekkel járó betegségbe esik; napokig alszik (ezt a magyar nyelvben a *rejtezik* igével fejezik ki – ez nem más takar, mint a képzetkör legfontosabb elemét, a túlvilági UTAZÁS fogalmát. Aztán amikor magához tér vagy hazatér, tejet kér inni; ha nem adnak neki, vihart küld a vidékre (tehát természetfölötti erővel rendelkezik); ezenkívül az eltűnés és az átváltozás képességével is bír. Ez utóbbihoz kapcsolódik a legfontosabb motívum: az állatalakban való *küzdelem* motívuma. Az alföldi pásztorok elbeszéléseiben különböző színű bikák (fekete-fehér, piros-kék) alakjában küzdenek a táltosok – a szibériai réntartó népeknél a rénszarvas, a lórtartó népek mondáiban pedig a lovak alakjában küzdenek a sámánok.

A kutatók megegyeznek abban, hogy a magyar táltos hiedelemkör sokféle elágazása miatt még további alapos kutatómunkát igényel, hiszen igen sok érdekes párhuzam vár még megfejtésre. Magának a szónak az eredete sincs megnyugtatóan tisztázva – Fazekas Jenő legutóbb mintaszerű cikkében magyarázatokat keresve összevetette a finn: *taitas* = tudni, a mongol: *dalda*, *daldu* = titok, csodás; valamint a török: *taltys* = gyenge, erőtlen kifejezésekkel. Végül szeretnék idézni Diószegi Vilmosnak, a samanizmus legnagyobb magyar kutatójának egy mértékadó megállapítását arra vonatkozóan, hogy egyedül a samanizmussal nem lehet jellemezni egy törzset, még kevésbé egy népet, hiszen ez csak egy jellemző szál a kultúra szövetében.

Hány lelke van az embernek? – Az uráli népek lélekképzetei

A néprajztudomány egyik klasszikusa, az angol Bronislaw Malinowski egyik könyvében írta, hogy egyedül a mítoszokban hisznek a halhatatlanság, az örök ifjúság, a földöntúli élet eszméjében, s mindez az emberi értelem csodálatos reagálása a legmegrázóbb, legrémisztőbb rejtélyére, a halálra. A halál a mindennapi élet gyakori, mégis kitüntetett jelentőségű eseménye. A hiedelemrendszeren belül a lélekképzetek, a halotthoz és a temetéshez fűződő hiedelmek és szokások szorosan összekapcsolódnak.

A finnugor népek lélekképzeteit vizsgálva a kutatók rámutattak arra, hogy általános volt a lélekkettősségbe vetett hit. Ennek lényege az, hogy kétféle lelket tételeztek fel az emberben: az egyik a 'lélegzet', 'lélek', 'lehelet', 'levegő' fogalmával van összefüggésben (a legtöbb finnugor nyelvben ezzel megegyező jelentésben találjuk a következő szavakat: pl. vogul: lel; osztják: *lil*; mari: *lul*, egyaránt lelket jelent). Ez a lélek természetesen szoros kapcsolatban van a testtel: ha eltávozik, ha megszűnik a légzés, akkor meghal az ember. A másik lélekképzet szerint van olyan lelkünk is, amelyik szabadon ki-be járhat az emberben. Egy magyar hiedelemmonda szerint éppen úgy egér alakban, mint a zürjéneknél. Ez az „árnyéklélek” vagy szabadlélek nem lehet azonos a lélegzet-lélekkel, mert pl. az alvók, akik álmukban hosszú utazást tesznek, a lélegzést nem hagyják abba, míg a halottak nem lélegeznek. Csernyecov orosz kutató, aki az ugor népek lélekképzeteit vizsgálta, ennek az előbbi, az árnyéklélekről vallott hiedelemnek tulajdonítja azt a szokást, hogy a régiek tiltották az alvó ember hirtelen felébresztését, mert az alvás idején máshol járó lélek akkor hirtelen nem tud visszatérni a testbe, és az ember megbetegszik. (A vogulok és osztjákok ezt a lélektípust *isznek* nevezik, amely a nyelvészek szerint összevethető a magyar *íz* szóval.)

A cseremiszek azt a láthatatlan lelket, amely a halállal távozik az emberi testből, három külön névvel jelölték. A *süles* nevű lélek az élet idején sohasem hagyja el az embert, csak az utolsó pillanatban, a szájon át távozik. Az *itšon* nevű léleknek nincs állandó helye a testben. A harmadik, az *ört*, az élet idején is elhagyja a testet. Néha megesezt, hogy a haldokló *örtje* a másvilágra ment,

de rövidebb ott-tartózkodás után visszatért, ilyenkor a beteg meggyógyult. Szélesebb körű elterjedését mutatja, hogy a cseremiszen: *ört*, a zürjében: *ort*, a votjákoknál: *urt* volt a neve.

A lélekkettősség képzete egész Észak-Euráziában ismert, s különösen a samanizmus világának jellemző jegye ez a dualisztikus lélekhite. A kutatók egy része ezt a fajta lélekhite a régibbnek, és a monisztikus lélekképzetet egyértelműen fiatalabb vallási jelenségnek tartja.

A finnugor népek dualista lélekhite tehát jól nyomon követhető majd minden rokon népnél. A legkorábban megkeresztelkedett magyaroknál a *lélek* (ami testlélek vagy életlélek jelentéssel bír) és az *iz* szavak utalnak erre. A már 14. század óta megkeresztelkedett, és így erős orosz hatásnak kitett zürjének *ortja* nem más, mint az ember madár alakú (árnyék) lelke. A szi-bériai népeknél általában madár alakban képelték el az ember lelkét – ez egyébként tipikus samanista képzet.

A meg nem született gyermekek lelkei madár alakban ülnek egy nagy fa ágain, várják, hogy beleköltözzenek egy újszülöttbe. Sajátos, hogy még a hiányos feljegyzések is milyen gyakran említik azt a hitet, hogy a nemzetség elhalt tagjainak lelke a születő fiatalokba száll át – különösen a sámánokkal kapcsolatban említik ezt a lélekvándorlásra utaló nézetet. A lélekvándorlás képzete vagy hite a buddhista, különösen a tibeti tanok alapvető tanításai közé tartozik – láthatjuk tehát, hogy a finnugor népek lélekképzeteinek párhuzamait más távoli kultúrákban is megtalálhatjuk – e hasonló vonások a népek közötti mély „lelki”-rokonságot példázzák.

Kocsmárosok, csárdások

A régi falusi élet egyetlen hivatalos és nyilvános szórakozóhelye a kocsmá volt, az alföldi pusztákon pedig a csárda. Mint koszorús költőnk mondotta, amikor a víg napokat idézte: „...a kocsmá bezzeg hangos, munkálkodik a cimbalmos” – máskor meg a csendesebb időkben „csaplár és csaplárné nagyokat alhatnak”. A kocsmárosok, a csaplárosok, a csárdabérlő „árendások” már csak jelentős vagyonuk miatt is a kis falvak vezető emberei közé tartoztak, a régi falusi életforma jellegzetes figurái voltak.

Néhány évvel ezelőtt az ő alakjukat idézte fel nekem beszélgetés közben néhai Balázs Lajos, amikor a nádudvari régi kocsmákról és a pusztai csárdák életéről beszélt.

A nádudvari határban több pusztai csárda állott, melyek elsősorban a pusztai nép és az utasok pihenőjéül, megvendéglőhelyéül szolgáltak. Nádudvar, az egykori mezőváros határában a következő csárdák álltak: a Makkodi csárda, a Kékhalmi csárda, a Sulymosi és a Külsőhalmi csárda. Ezek a csárdák közvetlenül az út mellett épültek, hosszú tornácok épületek voltak, mint amilyen a még ma is álló és működő Hortobágyi csárda, a kilenclukú híd szomszédságban! A csárda egy nagy helyiségből, az *ivóból* állott. Az épület többi része a csárdás lakása volt. Az ivóban a *kármentő* mögül szolgálták fel az italt. A vendégek részére nagy tölgyfa lócák és asztalok álltak. Vastagok, súlyosak voltak ezek az asztalok meg padok, keményfából készültek, hogy jól állják a csárdákban oly gyakori véres verekedések megpróbáltatásait. A *kármentőt*, ez a lécekből kialakított kalitkát szintén azért építették az ivóba, hogy védje a kocsmárost és portékáját, az üvegeket, a bort, a repülő fokosok, balták, ólmosbotok ellen. (Egy ilyen jellegzetes pusztai, csárdabeli kármentőt láthattunk, néprajzilag teljesen hitelesen felépítve, a *Talpak alatt füttyül a szél* című magyar filmben, amelyet 1976-ban mutattak be.) A pusztai csárdákat a községek előljárósága három-évenként *kótyavetyén* (árverésen) adta ki bérbe a legtöbbet ígérő csárdásnak, akiket a lakosság inkább *árendásnak* hívott.

A csárdák virágkorukban az utasok és a pusztai emberek elsőrendű hírforrásai voltak. Ide jártak tájékozódni a pásztorok, betyárok, de a pandúrok is. Nekik a csárda volt a legalkalmasabb találkozó- és szórakozóhely. A csár-

dát bérlő árendások mindig gondoskodtak egy-két takaros és szemrevaló csaplárosnőről. A férfiembernek mindig sokkal jobban esett az étel-ital, ha csinos *csaplárnő* szolgálta fel. Eszem-iszom közben beszéltek meg a világ folyását, s közben a lopott holmik eladását, a *dugott jószág* eltüntetését is az ügyeskedő pusztaiak. Itt érdeklődtek azok is, akik ellopott jószágaik keresésére indultak, hallgatóztak, figyeltek, itatták az embereket, hogy a pusztaiak bizalmába férkőzzenek. Mindez csak a csárdatulajdonos jövedelmét növelte.

Nádudvaron – mesélte Balázs Lajos bácsi – a nép találékonysága érdekes nevet adott a községi kocsmáknak. Az egyiket *Nemillőnek* hívták. Egy másikat *Gyalog*-kocsmának, egy harmadikat pedig *Aligállónak* neveztek, mert ott olyan bort mértek, hogyha a vendég egy fél litert elfogyasztott, akkor már *alig állt* a lábán. Ennek a kocsmának az ajtaján egyik kezében borospoharat tartó nyalka csaplárosnő képe állott. A kép alatt pedig egy vers volt olvasható – alighanem a költői hajlamú kocsmáros műve:

„Itt a világ közepe
Ha nem hiszed gyere be,
Bort mérnek itt literbe,
De nem adnak hitelbe.”

A vőfély

Az emberi élet legjelesebb időpontja a házasságkötés, a lakodalom napja. Nemcsak az egyén életében, hanem a közvetlen közösség, a család és a rokonság életében is. A hagyományos paraszti társadalomban az élet minden területét kötelező érvényű szabályok hálózta be, amelyek megszabták az egyén cselekvéseit az élet minden helyzetében. Nem volt kivétel a lakodalom sem. A hagyomány szava előírta a viselet és a viselkedés helyes formáit az egyén számára. A közösség, a család számára pedig sokszor anyagi erejüket meghaladó dínom-dánom megrendezését követelte meg. Ilyenkor a bőség fitogtatása tulajdonképpen a tágabb közösségnek szólt, a falu egész népének, hiszen abból ítélték meg a családot, hogy milyen gazdag esküvőt tudtak tartani. A társadalmi-gazdasági alapok mellett meg kell látni azt is, hogy e szokások mélyén ott van az ősi termékenységvarázsló gondolatcsíra: az ifjú pár első napja legyen boldog, gazdagságban tobzódó, hogy aztán hasonlókat éljenek később is.

A lakodalmat, ezt az igen bonyolult, tömegeket mozgató ceremóniát valakinek irányítania kellett – ezt a szerepet vitte a lakodalmakban a vőfély. Általában minden faluban volt egy-két jó beszédű, vicces és ügyes mókamester, aki szerény jutalom ellenében elvállalta a vőfély korántsem könnyű szerepét. Mindenekelőtt igen jó memóriára volt szükség, hogy a sok-sok verset kívülről betanulva aztán jó előadói készséggel a vendégsereg előtt elmondja. Szolgálatára már egy héttel a lakodalom előtt megkezdődött, hiszen ő „hívogatta” a vendégeket – mondanunk sem kell, verssel. Végül, az sem volt könnyű mesterség, hogy a sok bortól felhevült, verekedni kész ifjúlegényeket, embereket lecsillapítsa, olykor szétválassza.

Idézzük fel most a lakodalom békésebb perceinek hangulatát – a vőfélyi versek szavaival. 1972-ben a Kolozsvár melletti Szék községben egy kéziratos vőfélykönyvet kaptam Csorba Istvántól. A vaskos füzet nyűtt, elhasznált állapota – hiszen 1897-ben íródott – és a különféle névbejegyzések is mutatják, hogy gyakorta használatban volt, a „vőfély”-ek kimásolták belőle, ami nekik tetszett, s aztán továbbadták néhai Karsai Mihály szépkeze-írású füzetét.

A lakodalom minden mozzanatát a vőfély – hol hosszabb, hol meg rövidebb – verssel vezette be. A kéziratos füzetben nem pontosan a széki lakodalom menetének megfelelő sorrendben voltak a versek és az egyes időpontokhoz (a menyasszony búcsúja vagy az ital bevitele) többféle szövegváltozat volt olvasható. Szabott időnk rövidsége miatt most csak ízelítőt adhatunk a rendelkezésre álló anyagból:

Halljunk szót uraim míg itt perorálok
A szakácsnők helyett mivel most fölállok,
Addig kelmetektül én el sem is válok
Míg azt meg nem nyerem, amit instálok.
Hogy szegény szakácsnék a levest keverte
Kezét a meleg gőz nagyon fölverte
Nagyon pöfedezvén szörnyen megégette
De csak hamarjában mindjárt be kötette.
Öregbül szüntelen fájdalma sebének
Már az orvosságér doktorhoz küldének
Kéri kelmeteket megszáván sebének
Ha e tányérkába egy-két pénzt vetnének!

---:---

Jó reggelt kívánok e ház gazdájának
Vele egyetembe kedves násznagyának
Mint közönségesen a frekvenciának
Úgy az elejének, mint az utoljának.
Tekintsetek reám óh be pórul jártam
Minden szabadságot magamtul el zártam
Ezt a kedves órát régtül fogva vártam
Ami rajtam történt régen így akartam.
Szaporodj kívánom terjedt ki messzire
A te famíliád kívánt öröme
Az Úr Isten legyen életés vezére
Sok jónak kívánok szájam ért végére!

A szíjgyártó

A televízió népszerű *Tükrös* sorozatában látható volt egy film, amelyben a magyar népi bőrmunkákat mutatták be. Még századunk első évtizedeiben is megbecsült iparosok voltak a bőrhöz értő mesterek: a bundakészítő szűcsök, a csizmadiák és a szíjgyártók. Debrecenben, a Csapó utca a sok guba-csapó mesterről kapta nevét, de itt volt a legtöbb csizmadiaműhely is, meg a lószerszámokat készítő szíjgyártók. Ma már alig néhány régi ház áll a régi Csapó utcából – a „csizmadia szín”, a műhelyek és üzletek helyére modern áruház épült. Az egyik ilyen megmaradt házban dolgozik az utolsó debreceni szíjgyártó: Kathy László.

Nemrégiben egy dokumentumértékű és hitelességű néprajzi film is megörökítette Kathy mester munkáját. Bemutatta a mesterség fogásait: a bőr kiszabásától kezdve a lószerszám összeállításán át a csipkefinom sallangok fonásáig.

A szíjgyártó mesterek a durván kidolgozott nagy táblabőrből hasították le a megfelelő vékony csíkokat. Innen ered a mondás: Szíjat hasítok a hátadból! (A bőr ugyanis eredetileg a marha hátbőrének része volt!) Ehhez a művelethez speciális vágókést használtak a mesterek, majd a lószerszám részleteinek összevarrása következett a varrószéken, vagy ahogy ők nevezték, a *kösün* ülve. A szíjgyártó munka nem is erőkifejtést igényel – nem könnyű a vastag, kemény bőrt a kívánt méretre felszabni, s összevarrni. S különösen nem volt könnyű dolga Kathy mesternek inaskorában – a húszas évek elején –, amikor korán reggel kezdték a munkát – s mint ő mondta: „...ha este 10-kor befejeztük, akkor korán fejeztük be!”

A népi kismesterségek – és ezek közé sorolhatjuk a szíjgyártót is, hiszen ez a paraszti életformához kötődött – egyik jellemző vonása az volt, hogy a mester, mivel saját kezével készített el minden egyes darabot, mindig végigjárta a gyártás minden munkafázisát – a keze alatt született meg a mindig egyedi és egyénre szabott használati tárgy. Az ilyen munka biztosítja az alkotás örömét. Lehetővé teszi azt, hogy a mester gyönyörködjön, örömét lelje munkájának eredményében – erre többször utalt Kathy László beszélgetésünk során.

A szíjgyártó munkának is van egy ilyen különös alkotói örömet adó része – a sallangkészítés. Ennél éppen nem az erőkifejtésre, hanem a könnyű kézre és alkotó fantáziára van szükség. Múzeumaink néprajzi gyűjteményei sok-sok csipke-finoman megfont sallangot őriznek. Szinte kifogyhatatlan variációs lehetőségek rejlenek a vékony szíjak összefonásában. A sallangfonat volt a lószerszám dísze.

Nem véletlen, hogy Erzsébet angol királynő férje, Fülöp herceg szintén rendelt egy díszes, sallangos lószerszámot a debreceni mestertől. S az is érdekes jelenség, hogy a divat is felhasználja a bőrfonatokat női övek és táskák díszeként. Persze, ez ma már csak a régi mesterség utolsó fellángolása – pedig régen sok más tárgyat is készítettek a szíjgyártók: a csikóbőrös kulacsok szironyozással díszített bőrmunkáit, a széles bőröveget, a szűrök cifra szíjait, tarisznyákat, táskákat, ostorokat – ezekről most nem tudunk részletesen szólni.

Ahogy fogynak a tanyák a Debrecen környéki alföldi tájon, úgy fogynak a lovak is, és egyre kevesebb lószerszámra van szükség. Múzeumi tárgyak, kiállítások megcsodált díszei lettek a lószerszámok, a szíjgyártó mesterek remekei.

Szádelői történeti mondák

Akinek járt már régi kalendárium a kezében, bizonyára emlékszik arra, hogy minden kötetben hosszabb-rövidebb krónikai rész található, vagyis afféle rövid történeti áttekintés, melynek középpontjában természetesen a magyarok története áll. Az egyes vidékek nevezetességeit, mert hiszen majd minden nagyobb városban nyomtak régebben kalendáriumot, a helyi vonatkozásokat kiszínezve, részletesebben mutatták be. Így került sok-sok változatban Rapsonné várának mondája Erdélyben már-már a történelemkönyvek lapjaira, hiszen Orbán Balázs is oly hitelesen adja elő. Jó tollú írók, költők, tanárok írták s írják újra ezeket a naiv történeti fejtegetéseket, népetimológiákat. Ilyen népies elemekkel átszőtt áltörténeti mondák fűződnek a szádelői völgyhöz. Megismerésük azért érdekes, mert a múlt század végének jellegzetes „irodalmi” vagy inkább álirodalmi műfaja volt a napilapok és a kalendáriumok hasábjain.

Ma Szlovákiában, Kassától alig ötven kilométernyire van Szádelő. A hirtelen leszakadó hegyek lábánál búvik meg a kis falucska, amely egy völgy bejárata: *Száda* előtt fekszik, innen a neve. Ez a völgy messze a környéken a legnagyobb természet szépség, a maga nemében páratlan. A Tordai-hasadékhoz hasonlóan, barlangi erózió útján felszakadt völgy ez – a Szár-patak folyik rajta keresztül – furcsa alakú sziklákkal. Nem csoda, hogy mindezek megragadták a nép fantáziáját is. Az egyik követ *Dengezik kövének*, egy másikat *Galamboskőnek* nevezik. A tatárok elől menekülő IV. Béla király emlékét őrzi a *Királykút* elnevezés.

Érdekes története van a cukorsüveg alakú *Túrókőnek*. Élt Szádelőn egy mogorva juhász, aki senkit sem szeretett, de őt sem szerette senki. Gyermekei nem voltak, feleségét is inkább szolgálójának tartotta, mint hitvesének. Volt mégis egy élőlény, melyhez ragaszkodott és szeretett is a maga módján: a kutyája. Mégis egyszer haragjában kegyetlenül megverte a szegény állatot, mire az elhagyta szívtelen gazdáját, elkóborolt a völgybe, s estére ki is adta páráját. Késő volt a juhász bánata, eltemette kutyáját azon a helyen, ahol rátalált, még meg is siratta. Nyugalma azonban ettől a naptól nem volt, aludni sem tudott nyugtalanságában. Mikor már sehogy sem tudta bánatát viselni,

egy öreg javasasszonyhoz fordult tanácsért, hogy mitévő legyen. – Emelj kutyádnak olyan emléket, mely magasabb legyen a legmagasabb toronynál, de a magad erejéből!

Töprengett a juhász, hogy s mint hajtsa végre feladatát, fából nem futja erejéből. Gondolt egyet, megcsinálta túróból, abból volt neki is elég! Ott magasodott egy hatalmas túrógomolya a kutya sírja fölött! A juhász közben meg is őszült, de megnyugodott. Lelkét betöltötte az Isten és az emberek iránti szeretet. Az Isten pedig látva a juhász őszinte bánatát, művét kővé változtatta, hogy örök időkre emléke maradjon az emberi kitartásnak. A követ a nép elnevezte *Túrókőnek*.

A Túrókő tetején az öreg csodálatosan szép kis kertet létesített, melyhez vezető utat csak ő ismerte. A kertbe messze vidékről hozott, itt eddig nem ismert növényt telepített, az árvalányhaját. Élete vége felé a juhászt egy gyönyörű fiúcskával áldotta meg az Úr. Ennek aztán elárulta a kerthez vezető út titkát. Lelkére kötötte, hogy a kertet gondosan ápolja, de az odavezető utat senkinek el ne árulja. Amikor pedig elkövetkezik az idő, hogy asszonyt hozzon a házhoz, ajándékozza meg aráját egy csokorral, amit a kert különleges virágából köt, és boldog lesz a házaselete. Nemsokára az öreg örökre lehunyt a szemeit.

A fiúból derék, szép legény lett, sok szép falusi lány vetett rá szemet, mert apja tanácsa szerint csokrot kötött az árvalányhajból, s kalapja mellé tűzte. Így lett a monda szerint az árvalányhaj a házasulandó legények jelvénye, a kalap dísz.

Korondi mondák és beszélgetések

Negyedszázadnál több idő telt el anélkül, hogy a székelység néphitéről akár egy rövid közlés megjelent volna. E néhány példával, melyet most bemutatunk, természetesen nem tudjuk, nem is akarjuk a hiányt pótolni, csak az a célunk, hogy megmutassuk, mennyire gazdag, részleteiben mennyire ép a korondiak által megőrzött hiedelem- és mondahagyomány.

Szóljunk előbb a faluról néhány szót. Korond Romániában, Hargita megyében, elsősorban fazekasságáról híres. Egyébként a szomszéd faluban született, és most már örökre ott is pihen Tamási Áron. Korondon emberemlékezet óta a korongozás mestersége a falu legfőbb jövedelemforrása. Valószínűleg a falu neve is ezzel az igen ősi foglalkozással van kapcsolatban. Ma már egy kisebbfajta gyárnak is beillő üzem gyártja a különféle hagyományos és teljesen újmódi égetett-mázás agyagárut. Korondiak készítik a jellegzetes taplósapkát (és újabban mindenféle emléktárgyat is). Ezeket az árucikkeket aztán maguk hordják el messzi vidékre eladni. Mindez mutatja, hogy a korondi nép sohasem volt bezárkózó, elszigetelődő hajlamú, hanem nagyon is nyitott, kitárulkozó. Ez a nyitottság a legtöbb esetben a hagyományos kultúra, s különösen a szellemi javak aránylag gyorsütemű eltűnését hozta magával. Nem így Korondon – legalábbis a néphit, a népi gyógyításra vonatkozó tudásanyag nem ezt mutatja.

A szemem lévő árpa gyógyításáról például a következő elbeszélést rögzíthettem gyűjtéseim során:

„Szokott az emberek szempillájára egy kis pattanás lenni, melyet árpának neveznek. Hogy az elmúljon, úgy szoktak csinálni – s ez a szokás ma is él –, hogy valamelyik tudósabb asszony a kezébe veszen ez sarlót, és azzal aratásformát művel a beteg szeme előtt, és mondja: Árpa, árpa, én téged learatlak, kalangyába raklak, hazaviszlek, kicsépellek, malomba viszlek, megőröllek, hazaviszlek, megsütlek és megeszlek. – Ezzel már kész is van. A beteg már reménykedik, hogy a szempillájáról a pattanás nemsoká elszárad.” – Vagy vegyük a vízvetés esetét, amit igézéskor csinálnak: „A vízvetésnek olyan formája is van, hogyha a kicsi gyermeket mikor fürösztik és úgy csórén igézik meg a fürösztő teknőben, akkor annak ugyanúgy kell vizet vetni. A vízvető asszony teljesen csórén, meztelen kell, legyen. A szemet a vízvetéshez lopott

faborona-fogból kell égetni, vagy pedig olyan helyről hozni, ahol egy épület égett el, lehetőleg ház. Három darab holt szenet kell hozni, és azt kell feleleveníteni, és abból kell a vizet vetni, s ezzel a vízzel a gyereket megmosni.”

A hiedelemmondákon kívül egy alkalommal egy Károly-napi összejövetelen is részt vettem. Már nem voltam teljesen idegen a faluban, az ünnepelt egyik rokona vitt el magával. Körülbelül 10-15 férfi és néhány asszony jött össze aznap estére pálinka, bor, sütemény mellett beszélgetni, „múlatni az időt”. A bekapcsolt magnetofon rögzítette ezt a tréfás beszélgetést, a humoros történeteket, melyeket ott néhány hangadó egymást váltva a többiek mulattatására mondott el. A korondi ember nemcsak cserépárújáról, de éles eszéről és humoráról is híres. Lássunk néhány ilyen elbeszélést is.

„Megyen a korondi ember a fazékkal. Szekérrel mennek, s ülnek a szekéren, s beszélgetnek a fiával. S hát jön egy repülőgép. Azt mondja a csóró: édesapám, tudja hogy mikor lesz jó világ? – Azt mondja az apja; mikor? – Akkor, amikor mink repülőgéppel megyünk fazékkal! S azt mondja az apja: csak akkor hova kössük a kutyát?”

Egy másik történet:

„Régen történt Atyhában (szomszédos falu Koronddal). Mikor az új kultúrházat építették. Kiásták a sok földet, és nem tudták, hogy hova tegyék el. S bételegyáltak a megyéhez, vajh' hova tegyék el a földet. Azok visszatelefonáltak, hogy ássanak mellé egy gödröt, és rakják belé.”

Szintén a 45 előtti állapotokról szól egy másik adoma:

„Nálunk hétköznap, szombaton van hetipiac. Olyankor szombaton egésznap ünnepeltünk, olyan volt, mint egy kicsi vasárnap. Hát a magyar csendőrök, a tollasak, ott jöttek-mentek. Hát látják, hogy éppen szombatnap van, s nem dolgoznak az emberek. Nem tetszett a csendőröknek, hogy miért nem mennek dolgozni hétköznap. Odaszólt a népnek az egyik, s azt mondja: Még ilyen tekergők nincsenek a falu között, hogy így henyélnek? Visszaszólt a korondi: Vót, aszongya, de azok elmentek csendőrnek!”

Az Erdélyből származó folklóranyag Bartók és Kodály, vagy még korábban Erdélyi és Kriza gyűjtései óta mindig a legértékesebb adatokat szolgáltatva és szolgáltatja ma is a hazai kutatás számára, s egyben a magyar népköltészet, s most a prózai alkotásokat is idetartozónak érezzük, legszebb alkotásait őrizte meg a székelység, s köztük a korondiak.

Sárospatak és a néprajzi kutatás

Sárospatak a Bodrog-parti „Athén” – mert így nevezzük egymás közt mi pataki diákok – az elmúlt években sokat fejlődött, épült és szépült. A katolikus templomot eredeti szépségében állították helyre, a vár körüli ásatások nyomán újabb részletek kerültek napfényre a régi várból. Patak Kazinczy és Móricz iskolavárosa az Ifjúsági Napok megrendezésével újra kezdi betölteni hagyományos kulturális szerepét, amelyet az évszázadok alatt vívott ki magának az ősi iskola.

Milyen hagyományokra gondolunk? A sok-sok emlék és adat közül – hiszen egy történész vagy egy irodalomkutató éppen úgy találna adatokat – csak azokat válogattuk ki – azokat se mind –, melyek a néprajz kutatástörténetével állnak kapcsolatban.

Kezdjük talán a nagy pedagógus Komenius Ámos János nevének említésével, aki 1650-től négy éven át tanított Sárospatakon, és ezalatt készítette el egyik legérdekesebb művének, az Orbis Pictusnak a szemléltető rajzait. A Látható Világ képei, melyet az iskoláskorban lévő ifjúság számára készített, felbecsülhetetlen értékű történeti adatokat jelent a néprajzi kutatás számára. A különféle mesterségek szerszámkészletének bemutatása, vagy a szántás-vetés, a kertészkedés, a kenyérsütés, a halászat, a mézgyűjtés, a szüret, a fazekasmesterség, a szekerek és szekerezés, a gyermeki játékok rövid, mégis lényegre törő bemutatása sok-sok néprajzi tájnyelvi és kultúrtörténeti adalékot rejtget.

Ahogy az Orbis Pictus képei szinte leltárt adnak a 18. század közepének munkaeszközeiről, hasonlóképpen ma leltárszerű pontossággal gyűjtik össze a bodrogi és hegyközi falvak népének régi eszközeit, a régi paraszti életforma tárgyait a Rákóczi Múzeum munkatársai. Az elmúlt két évtizedben kiváló néprajzkutatók (Dankó Imre, Balassa Iván, Filep Antal és most Janó Ákos), mint a Vármúzeum igazgatói, igen értékes tárgyi anyagot halmoztak fel a múzeum raktáraiban. Kár, hogy ez a gazdag, ízlésformáló népművészeti anyag nem kaphatott helyet az állandó kiállításon – mint ahogy Mezey Tamás fiatal népművész saját maga faragta dísz tárgyai, és az általa gyűjtött régi pásztorművészeti tárgyak, valamint a régebbi sárospataki képi kerámia és az újabb termékek is előbb-utóbb méltó elhelyezést követelnek.

De nemcsak a tárgyi emlékek gyűjtése folyt Sárospatakon. A Református Kollégium Falu szemináriumának hallgatói Ujszászy Kálmán vezetésével igen gazdag folklór- (elsősorban néphit-, népszokás- és népköltészeti) anyagot gyűjtöttek össze a 40-es években. Ezek a nagyszerű anyagok ismertetését méltánytalan lenne néhány mondattal elintézni, ezért egy más alkalommal majd visszatérünk rá – s most befejezésül a szellemi előfutár, a múlt század egyik legjelentősebb folklórkutatójának, Erdélyi Jánosnak az emlékét idézzük fel, akinek munkája talán leginkább inspirálta és lelkesítette a faluszeminárium diákjait.

Erdélyi János (1814–1868) maga is sárospataki diák volt – s bár időközben Pesten élt, dolgozott, hiszen a Kisfaludy Társaság titkára lett –, 1851-től 1868-ban bekövetkezett haláláig Patakon tanított, mint a filozófia és az irodalom tanára. A magyar néprajzkutatás számára azért jelentős az ő munkássága, mert 1842-ben a *Népköltészet*ről tartott Kisfaludy társaságbeli székfoglaló előadása után országos gyűjtés indult a népdalok és mondák összegyűjtésére. Az így összegyűlt hatalmas anyag három kötetben, 1846-ban és 48-ban az ő szerkesztésében látott napvilágot.

Ortutay Gyula írta Erdélyi János munkásságáról, hogy szellemi néprajzunknak majd minden ágában dolgozott, és munkái jelentős indíttatásokat adtak az utána jövő gyűjtőnek. Erdélyi pályája azt tanítja ma nekünk, hogy van, és főleg volt egy magasrendű és műveltségében értékes magyar vidéki-ség, ami nem áll hátrább a fővárosénál. Patak szellemi élete igen jó példája ennek az értékes és öntudatos vidéki magyar műveltségnek.

Nádudvari szokások és hiedelmek

Nádudvar ma elsősorban országszerte ismert kiváló termelősövetkezetéről híres. Ez a nagyközség Hajdúszoboszló szomszédságában, napjainkban már kiesik az országos útvonalak forgalmából. De nem mindig volt ez így, hiszen a falutörténetéről szóló adatokból tudjuk, hogy az elmúlt századokban Nádudvaron vezetett keresztül a Pestről Debrecen és Nagyvárad felé tartó só-út. A falu fejlődését az vetette vissza annak idején, hogy a vasút elkerülte.

A pásztor és gazdálkodó apák, nagyapák hagyományai így e viszonylagos elzártság miatt jobban fennmaradtak. Különösen sokat köszönhetünk idős Balázs Lajosnak, aki hosszú évtizedeken keresztül jegyezte a nádudvari nép szokásait és hiedelmeit. Hűséges krónikása volt a község történetének. Feljegyzései között például ilyeneket találunk: „Újév reggeléhez ilyen szokások fűződtek: aki újév napján jókor felkel, az egész évben friss lesz, aki pedig későn, az egész évben lusta.” Vagy „megtartották a szokást régen, hogy újév napján nem vágtak szárnyast, mert az elkaparja a háztól a szerencsét, hanem sertéshúst kellett enni, mert az előre túr, s így meghozza a szerencsét”. A néprajztudomány az analógiás gondolkodás szép példájának tartja – s mint ilyen, igen ősi hagyományt őriz – a következő hiedelem, illetve szokás: „Újév napján kását vagy lencsét kellett főzni, hogy sok kerek pénz legyen az újesztendőben a háznál.” Ugyanebben a gondolatkörben mozog a következő is: „Aki január elsején pénzt kap, az egész évben sokat fog kapni, aki meg pénzt ad ki, annak egész évben csak kiadása lesz.”

De hogy a szokások és hiedelmek összefonódó, a mindennapi életet, de különösen az ünnepnapit viselkedést irányító példáiról áttérjünk a *költői* megfogalmazású mondák és hiedelemelbeszélések területére, fel kell idézünk az Alföldre oly jellemző táltos hiedelemkör néhány szép darabját, melyet Nádudvaron gyűjtéseim során jegyeztem le.

A táltosról azt tartották, hogy abból az újszülöttből lesz majd táltos, aki foggal születik. Meg azt is mondták, hogy az ilyen gyerek hétéves korában elmegy bolyongani. Hallottam olyat is, hogy a táltos bement a házakhoz, és tejet kért, mert a tej nagyon kell a táltosnak. Ha nem adtak neki, elment, de olyan vihart küldött aztán, hogy „házakat hordott”. Végül hadd idézzem egy

idős asszony elbeszélését, amelyben megtalálható a táltosmondák legkritkább, s éppen ezért talán legősibb eleme, a bika alakban való küzdelem elbeszélése. Azonkívül arra is jó példa, hogy miként hagyományozódik nemzedékről nemzedékre egy ilyen történet:

„A nagyanyámtul hallottam. 24-ben halt meg a nagyanyám, de már nyolcvanöt éves volt. Ő beszélte, hogy fiatal korában hallotta egy idős nénitől, hogy szomszédjukban lakott egy szolgafiú. Abban az időben a cselédet szolgának nevezték. Mentek kifelé a határba, ökörkocsival dolgozni. A szolgafiú nagyon sóhajtozott és nagyon izgatott volt. Azt mondta: Jön egy nagy bika értem! – mert foggal született a fiú – és hogy őtet védjék meg! A kapa fokával a bikának mindig csak a kiskörmét üssék – mert kapálni mentek éppen. Ha megmentik vagy segítenek neki, akkor olyan boldoggá teszi a községet, hogy még a legkisebb gyerek is megemlegeti. Mert hogyha vele a bika elbír, akkor őtet elhajtja, hogy sose látják többé. Leugrott a gyerek, megrázkódott és bikává változott. Igen! Ő egy nagy bikával megbirkózott. De a nagy bika elbirt vele és elzavarta. És a gyereket, a fiatal fiút sose látták többé.”

A gyümölcs és szőlőtermelés hiedelmeiről

A magyar nép őstörténetével foglalkozó kutatók – köztük a néprajzosok is – sorra kimutatják népi kultúránk legrégebb rétegeit. Gyümölcs- és szőlőtermelésünk eredete szintén a honfoglalás előtti időkbe nyúlik vissza. Ez alkalommal nem a régi emlékekkel, hanem a 20. században összegyűjtött hiedelmekkel foglalkozunk. Bemutatunk néhány olyan babonát, amely a gyümölcs- és szőlőtermeléssel kapcsolatos.

Azzal kezdhetjük, hogy a gyümölcsfákat holdfogytával kell ültetni és metszeni, hogy a növevő holddal a fa együtt növekedjék. Gyümölcsoltó Boldogasszony napja pedig, mint a neve is mutatja, a fametszés jeles napja volt. Karácsonyeste az asztalon összegyűlt morzsát a gyümölcsfák alá szórták, hogy sok gyümölcs legyen. Megtiltották a gyermektelen asszonyoknak, hogy a fiatal fa első terméséből levegyenek, mert akkor mindig rosszul fog teremni. Körteszedéskor sapkát vagy kalapot dobtak fel a fára, hogy aztán a következő évben ugyanolyan nagy gyümölcs teremjen. Az eddig felsorolt hiedelmek arra a naiv, de igen mélyen gyökerező elképzelésre példák, hogy *hasonló hasonlót* hoz létre, vagyis analógiás cselekvésekkel befolyásolni lehet a termést.

A palócok körében ismert volt egy másfajta, a kimondott szó varázseréjébe vetett hiten alapuló termésserkentő babona, nevezetesen az, hogy az alma- és szilvaszedés után a fejszével megfenyegették a gyümölcsfákat, mondván: „Ha jövőre nem teremsz többet, kiváglak!” Máskor még a rontó szem nézésétől is óvták a fákat, különösen a fiatal fát, az első virágzás idején, feldíszítették, piros szalagot kötöttek rá szemverés ellen. Megjegyezzük, hogy ugyanígy színes szalaggal védték a kicsikót, kislibát, sőt a kicsi gyermeket is az igézéstől.

A szőlőtermeléshez kapcsolódó hiedelmek úgyszólván minden munkafolyamatot végigkísértek. A cél ugyanaz, mint a gyümölcsstermelésnél, a gazdag termést kívánták biztosítani. Ismertek voltak a szőlő metszésének előírt és tiltott napjai. Így a metszést ajánlatos holdtöltekor, vagy az első holdnegyedben végezni. Újholdkor tilos volt a metszés, és tilos volt szerdán is, mert akkor kiszárad a tő; a legjobb szombaton kezdeni, tartották a régi öregek.

Nem szabad Szent Péter hetében a szőlőben járni vagy dolgozni, mert a fűrtök lepotyognak – szólt a tiltás. Ismertek voltak a következő termésserkentő eljárások: ha húshagyókedden, vagy Balázs-nap hajnalán a szőlő négy sarkán megmetszenek egy-egy tőkét, vagy ha szüret után bekapálják a föld négy sarkát, akkor biztosítják a következő évben a bő termést. Hasonló elgondoláson alapult a következő védekezés is: a jégveréstől úgy lehet megóvni a szőlőt, hogy barkaszenteléskor, vagyis virágvasárnap a föld négy sarkába egy-egy barkaágot szúrtak.

Előre találgatták, megjósolták a várható termést – azt tartották, ahány kéve venyigét köt a szőlősgazda, annyi akó bora lesz. Utolsó példánkat a borkedvelők örömeire idézzük: a szőlő első terméséből készített bort az első kóstolás alkalmával egy hajtásra ki kell inni.

A gyümölcs- és szőlőtermesztés hiedelmeinek példája is mutatja, hogy egységes szemlélet hatja át a népi hiedelemvilágot – példáinkban említettük az analógia elvét, a holdat, a védő piros színt. S hogy kissé távolabbra vessük tekintetünket, azt kell megállapítani, hogy az ilyen hiedelmek vizsgálata éppen azért fontos, hogy feltárhassuk azokat a szabályokat, amelyek a szemlélet egységét biztosították a hiedelemrendszer egészén belül.

A paraszti élet rendje

Néhány hónappal ezelőtt töltötte be életének 80. évét a magyar néprajzkutatás egyik, inkább csak a szakma szűkebb köreiben ismert munkása, egy asszony: Luby Margit. Bartók és Kodály nemzedékéhez tartozott. *A paraszti élet rendje* című könyvét méltatlanul elfeledték, s ez alkalommal – mintegy tiszteletadásként munkásságának – tovább szeretnénk vinni az általa felvetett gondolatokat.

Az idézett könyv címében egy állítás rejlik, annak állítása, hogy legalábbis a két világháború közötti időben, de különösen az első háború körüli években, a paraszti életnek meghatározható, feltárható rendje volt. Ma úgy mondanánk, hogy a paraszti élet elemei meghatározott rendszert alkottak. S itt a *rendszer* szón van a hangsúly.

Ebből a rendszerből ragadunk ki most néhány elemet, hogy az elemek kapcsolódási rendjének megmutatásával magáról a rendszerről, a rendszer egészéről is mondjunk valamit. Arról akarok beszélni, hogy milyen volt az ülésrend, az ülés rendje a hagyományos paraszti közösségben.

A szoba hagyományos berendezésével kell kezdeni. Az ország egyes területein (pl. a palócoknál) a hagyományos berendezés olyan volt, hogy az ajtóval szemközt *sarokban* állt az asztal, egy L-alakú paddal a fal mellett. Ebédkor – különösen, ha ünnepi ebédről volt szó – a fő hely, a családfő helye meghatározva volt. Ez a hely az asztal legbelső sarka. Ide csak a gazda ülhetett le. Azokon a területeken, ahol a múlt század utolsó évtizedeiben még nagycsaládi szervezetekben éltek (tehát a gazda együtt élt már megházasodott fiaival és azoknak családjával, gyermekeivel) – csak a gazda foglalhatta el ezt a helyet. Tőle jobbra és balra a fiai és vejei ültek, az asszonyok a férfiak háta mögül kanalaztak, a gyerekek pedig külön ettek.

Lakodalomban, amint arra egy idős asszony emlékezett a Gyöngyös melletti Visontán, szintén ez a belső sarok volt a fő hely. A vőlegény násznagya ült a gazda helyén, mellette a vőlegény, majd a menyasszony, végül annak násznagya következett. Majd a rokonság, a kapcsolat közeli vagy távoli volta szerint, a keresztapa és a sógor foglaltak helyet. Nemcsak a lakodalomban volt szabályozott ülésrend. A Heves megyei Átányban jegyezték fel, hogy a temp-

lomban is kialakult az ülés rendje, amelyet több dolog határozott meg. Valaki aszerint foglalhatta el helyét, hogy a falunak melyik részén lakott, továbbá öreg-e vagy fiatal, legény-e vagy hajadon, asszony-e vagy házasember.

A falu hagyományos rendjének fellazulása a mélyreható történelmi változások hatására következett be. Előbb az anyagi alapokat érintik a változások, majd az ezekre épülő társadalmi és kulturális jelenségeket. Ha a rendszer bármelyik eleme változik, az maga után vonja a rendszer egészének változását. Egy szociológus helyesen állapította meg, hogy a kapitalizmus előtti társadalmak lényegében a *múltra figyelő* társadalmak voltak. Ez nemcsak azt jelentette, hogy az elsajátított szokásrendszer viszonylag állandó volt, hanem azt is, hogy mindig az elmúlt generációk magatartásához igazodott. Ez a megállapítás érvényes a paraszti társadalomra is.

A múlt tisztelete mellett a paraszti életformának egy másik jellemző irányultsága az otthonhoz, a lakóhelyhez, a szűkebb hazához való igen erős kötődés. Ezt az erős *otthonhoz kötődést* csak erősítette a múltban az, hogy a közösség tagjai egy meghatározott földrajzi térben mozogtak egész életükön át.

Végezetül azt mondhatjuk, hogy ezeknek az irányultságoknak a megváltozása összefügg a kultúra, a paraszti élet rendjének megváltozásával, azzal, hogy a korábban zárt közösség nyitottá válik.

A falu társadalmában élő egyén ismerte a saját szerepét és a neki kijáró helyet abban a közösségben, amelyhez tartozott. Ez a biztos tudat kizárta a bizonytalanságot, és nagyban hozzájárult a paraszti társadalomban megnyilvánuló nagyfokú hagyományörzéshez, és e társadalom hajdani viszonylagos egyensúlyához is.

A kalendáriumokról

„Boldog ország! ... Lelki szükség nincsen itt.
Szerény állat itt a lélek,
Nem kér szénát, abrakot;
Mint számár a gazt: zabálja
A kalendáriumot”

– írta Petőfi Sándor egyik versében a múlt század közepe táján. Bizony ezek a sorok jószérivel még csak igazabbak lettek a század végére és a 20. század elejére, hiszen az írni-olvasni tudás elterjedésével a különféle kiadású kalendárium lett a falusi nép legfontosabb és legmindennapibb olvasmánya. Igaz, népszerűségét a legutóbbi évekig megtartotta – pedig már erősen átalakult mind formáját, mind pedig tartalmát tekintve.

Milyen is volt pl. 50 évvel ezelőtt a kalendárium? A Hajdú megyei Nádudvaron idős Balázs Lajostól kaptam egy *Debreceni Képes Kalendáriumot*, az 1929. közönséges esztendőből. Alföld-szerte híres kalendárium volt ez, amelyben hasonlóan többi társához, az első lapokon közlik az egész évi naptárt, a hold- és napjárást (a névnapokat – az összes vallásfelekezet szerint), és minden hónap mellé még egy üres lapot is, a gazda, a tulajdonos bejegyzései számára. Ezek között a bejegyzések között sok érdekes népi időjárási megfigyelés található, valamint a gazdálkodás menetét regisztráló és a családi eseményeket megörökítő feljegyzés. Érdekes megfigyelni, hogy már abban az időben milyen változatos, és a mai olvasó számára humoros fogalmazású hirdetéstömeggel zsúfolták tele a kalendáriumokat.

Egy múlt századvégi kalendárium a hónapok után hozta az úgynevezett „százestendőös jövendőmondó” rímekbe szorított jóslatait; a tavasz, nyár és ősz várható eseményeire vonatkozóan. (Talán azért nevezték százestendőös jövendőmondónak, mert a fűzfapoétára valló versezet oly semmitmondó, hogy akár egy évszázad minden esztendéjére *ráillik*.) Értékes kortörténeti dokumentumok a hónapok neve fölött található kis képek, rézmeszetek, melyek témájukon túl stílusukkal is vallanak a korról, melyben születtek. A kis méretű képek egy-egy paraszti életkép, a munka vagy a szórakozás megörökítése. A már említett Debreceni Kalendáriumban egy igen szép, tartalmas

és képekkel gazdagon illusztrált cikk található a debreceni temetők faragott fejfáiról. Olyan anyagot örökített és őrzött meg az a leírás, amely azóta – elkorhadván a régi fejfák – teljesen eltűnt.

Folklórkutatásunknak egyik soron lévő feladata az, hogy átnézze a kalendáriumanyagot és kibányássa belőle azokat az írásokat, amelyek a száj-hagyományozódás útján igen széles körben elterjedtek, és mai gyűjtéseink során találkozunk velük. Gondolunk itt bizonyos szólásokra, időjóslatokra vagy mondákra. Az időjárás jóslatok közül például biztos, hogy az ilyenféle versbe szedett, rímekbe foglalt szentenciákat a kalendáriumok terjesztették el, mint például a következők: „Ha megcsordul Vince, tele lesz a pince!” „Katalin kopog, karácsony locsog!” Sőt, hasonlóan a rádióhoz, a medvék meteorológiai jósképességének is lelkes szószólói voltak e népszerű kiadványok. Egyik erdélyi utam alkalmával az egyik faluban a közeli Firtos váráról mondtak el egy mondát, kérdésemre, hogy ezt honnan, kitől tanulták, előkerült a rongyosra olvasott kalendárium, s benne a szinte szórul szóra elmondott monda a tündérek látogatta várról.

A folklór mellett találunk tudományos ismeretterjesztő, sőt politikai célzatú írásokat is. A kalendáriumok záró rovata „A Magyarországon tartatni szokott országos vásárok jegyzéke” volt, amelyben – Abonytól Zsolnáig – közlik a vásár időpontját és jellegét, az országos kirakodó- és heti vásárokat.

Mindezek együttesen fontos kortörténeti dokumentumok, általuk parasztságunk század eleji életmódjáról érdekes részleteket ismerhetünk meg. Mert hiszen éppen az apró részletek, a mindennapi élet valóságos tényei, a mindennapi gondolkodás formái kell, hogy érdekeljék a tudományt. Hajlamosak vagyunk arra, hogy ezt elfelejtsük, pedig a jövő számára sokkal értékesebb a *mindennapiság* megörökítése, s éppen ez a néprajztudomány egyik feladata. A nagyjelentőségű eseményeket, a nagy embereket úgyis a történettudomány örökíti meg.

A néprajzos kötelessége, hogy a hétköznapiak dolgozó embereit, a magyar paraszti világ eltűnő képét megmentse az utókor számára.

Az álmoskönyvekről

„Aki a világ minden álmát összegyűjteni akarná, hétszer beutazhatná a tengereket, szárazföldeket, mégis elhullajtana egy-egy álmot valahol, amelyet nem vett észre, és műve csonka maradna!” – így kezdi fejtegetéseit a *Magyar ember álmai* című gyűjteményében Krúdy Gyula, az író, akinek nagyságát nem lehet elégszer emlegetni. Mindenféle régi álmoskönyvből, a régiektől maradt kézírásos feljegyzésekből és a saját megfigyeléseiből szedette össze az anyagot. Mint írja: „a sokat forgatott sárga lapok között feltűnedeznek a félig-meddig porrá váltott öregasszonyok arculatai, akik falusi ifúságomban, pattogó tűz mellett oly jelentőséget tulajdonítottak az álmoknak, mint akár a valóságos életnek.”

Ezekből az álomfejtésekből idézek: Arc – szép arcot látni: szórakozás, öröm, lakodalom közelségét jelzi. Agár – vadászembernek jó jel, másnak harcot ígér. Ágy – ágyat látni: fiataloknak házasság, öregeknek váratlan öröm. Alma – öröm és egészség. Cserebogár – változó szerencse. Csikó – nagy szerencse. Csillag – öröm. Gyűszű – hiábavaló fáradozás. S még hosszan lehetne folytatni a felsorolást Krúdy gyűjteményéből, de hogy elkerüljük az egyoldalúság hibáját, most egy másik, még régebbi álmoskönyvből veszem a példákat. Babbal álmodni jólétet jelez. Batyu – nehéz út. Beretva – rossz hír. Bicska – pletyka. Birka – sáros idő. Cimbalom – búsulás. Csiga – jó jel. Dohány – multság. Fokos – veszekedés. Furulya – kellemetlenség. Gémeskút – kellemetlenség. Haj – veszély.

Az álmoskönyvecske, amelyből ezeket az álomfejtéseket vettem, először állítólag 1756-ban jelent meg, s ennek a kiadásnak az alapján nyomtatták újra meg újra e szövegeket az igen népszerű kalendáriumokban. Nagy keletje volt e vegyes tartalmú könyvecskéknek 1945 előtt, melyeknek elsősorban a naptári része érdekelte a szántó-vető embert. Főként a vásárokon vagy a búcsúkon szerezték be régen a kalendáriumot. A hosszú téli estéken az olvasni tudók hangosan felolvastak egy-egy részletet, történetet a köztük az álommagyarázatokat is a kalendáriumból. Így szinte szóról szóra megtanulta a hallgatóság ezeket a szövegeket.

A dolog mégsem ilyen egyszerű. Nem mondhatjuk ki egyértelműen, hogy a népi álomjóslatok, melyeket manapság is gyűjthetünk idős falusi asszonyoktól, mind kivétel nélkül nyomtatott könyvekből származnának, s a nép azokból tanulta volna az elmúlt két évszázad során. Jóllehet, egyes kultúrtörténészek az álomfejtések eredetét a régi Egyiptomba vezetik vissza, mégsem valószínű, hogy az írásbeliség elterjedéséig, lényegében századunk kezdetéig ezek a leírt szövegek túl nagy hatást fejtettek volna ki. Mégis meglepő, hogy velünk szegről-végről rokon népnél, a Szovjetunióban élő cseremiszeknél, a szóbeli hagyományban a magyar anyaghoz teljesen hasonló álomfejtéseket, álomjóslatokat jegyeztek le a kutatók. Így például, ha valaki havat lát álmában, az könnyű betegséget jelent számára. Egy másik példa is, s ez egyben a leggyakoribb válasz, amikor falvainkban az álomjóslatok felől érdeklődők: zavaros víz betegséget jelent – a tiszta víz egészség.

Az álmok magyarázatával ma a pszichológia tudománya foglalkozik. A tudomány útjai teljesen másfelé vezetnek, mint a néphagyomány ősidők óta kialakított költői magyarázatai. A magyar álomfejtés anyaga jól mutatja a szójhagyomány és az írott-nyomatott szöveg egymásra hatását.

Régi magyar virágszimbolika

A közelmúltban egy régi könyv került a kezembe. A 16. század végén adták ki, s jellegzetes alkotása a magyarországi manierista szépprózának, amelynek már a címe: *Az keresztyén Szüezeknek Tisteséges koszoróiai*. Lényegében az erkölcs botanikai mű, mert benne a jelképek, a virágszimbolika nyelvén szól erkölcsi kérdésekről.

A szerző, Pécsi Lukács, így foglalja össze művének lényegét és szándékát a könyvet bevezető ajánlásában:

„... Ez írásban is semmi egyéb nincsen jámbor föl nevelésre való dolgoknál, melyek szép virágokhoz vannak hasonlítottatva, és arany, ezüst fonálhoz, és egyéb színű selymekhez, úgy hogy egy szép lelki tisztességes koszorót készítettem, mely füveknek természetit az mennyire ide elég volt, elő hoztam, hogy ez kik olvassak a virágoknak ü mivoltok eszokban jutvan mindgyarast az jó erkölcsrül, melyet példáz inkább meg emlékezzenek.” Majd ajánló sorait így fejezi be: „Költ *Nagyszombatba* magam házam mellett való virágos füves kertben, szent Mihály Arkangyal napján, 1591.”

Négy fejezetből áll a könyv. Az első azt írja le, hogy hol tanulhatják meg a leányok a jó erkölcsöket. A virágos kertben, amely az Anyaszentegyháznak felel meg, s amelynek ágyásai sorra: a természet rendje, a természet rendje, a szentírás és a szentek példái. A második, leghosszabb fejezetben „megmutatja” a jó erkölcsöket – itt található az orvos-botanikai részt, a növények leírását is. A harmadik fejezetben a jó erkölcsök okairól, a negyedikben a jó erkölcsöz jutás eszközeiről és utairól olvashatunk. Mi a második fejezettel foglalkozunk, amelynek címe: „Elő számlálása és kinyilatkoztatása az jó erkölcsöknek, mellyek szükségesek az szüzeknek tisztességes koszorújokhoz.” Húszt növény leírását, gyógyhasználatának ismertetését és szép egész oldalas fametszeteket találhatóunk. Minden egyes növény egy-egy erénynek felel meg, amelyekkel a keresztyén szüzeknek rendelkezniök kell. Ezek a növények nem ismeretlenek, mind megtalálhatók a korabeli „füveskönyveken”.

Így például: a „tavaszi első sárga fű” (a *primula veris* L.) = az Istennek igéjéhez és szolgálatához való kedvet jelképezte. A szegfű az igaz szeretet

szimbóluma. A sárga vagy fehér viola az istenfélelmet jelentette, míg a kék viola az alázatosságot. A „cipros” az imádság, a majoránna a hálaadás virága volt. A „putnok avagy csombor” = „az igaz hit nyilvánvaló vallása”. A „Bologasszony rózsája” nevű virág „a vénék iránti tisztelet jelképe”, a „bécsi fű” (Valeriána Celtica L.) pedig a „dolgolódás azaz szorgalom” szimbóluma. A bársonyvirág a nyájasságot, a bazsalikom az irgalmasságot, a rózsa a szemérmertességet, a ruta a mértékletességet, a rozsmaring a testi és lelki tisztaságot jelentette. A levendula a megelégedés és takarékoság jelvénye volt, az úgynevezett „temondád-fű vagy Narcissus” az adakozásé. S végül az isóp a tökéletességé.

E virágok mindegyike valamely tulajdonságot, „erkölcsöt” testesít meg, ugyanakkor gyógyító hasznuk is párhuzamos mindazon jókkal, melyet a szóban forgó erkölcs birtoklása szerez az embernek. Így az alázatosságot jelentő kék viola „embernek fejét hivesíti és könnyebbiti, az álomban nyugalmat hoz és az éltető lélegzetet erősíti”. A tisztességes magatartást jelentő tarka viola „az asszonyállatoknak emlőjét avagy mejjét tisztítja. Véréreket kerget midőn vizét isszák, s ha meg szárasztják és porát valami mézbe keverik sebet és törést gyógyít.”

Talán a felsorolt néhány példa is érzékelteti a mű érdekes jelkép- és hasonlatrendszerét. Megismerhettünk néhány szirmot a régi magyar virág-szimbolikából.

A csónak alakú fejfákról

A magyar református temetők fejfái között talán a legjellegzetesebbek alakúak az úgynevezett csónak alakúak. Solymossy Sándor, aki a harmincas évek végén Szegeden volt a néprajz professzora, egyik cikkében a szatmári csónakformájú fejfák eredetének magyarázatát kísérelte meg, és az obi-ugorok távoli, szibériai nyelvrokonaink teremtési szokásával hasonlította össze ezeket a sírjeleket.

Az újabb szakirodalom adatainak kritikai áttekintése után sajnos le kell mondani Solymossy szellemes, de félreértésen alapuló magyarázatáról – ezt írta:

„Az egész fejfa, ha álló helyzetéből vízszintesre fektetjük, tökéletes félcsónakká lesz. Az előrehajló hegyes vége a csónak orra, amely mint hullámhasító, mindig élben végződik, és magasabb a ladik oldalánál. A törzsoéktípus fejének ez az előrehajló tulajdonsága csakis ebben lelheti magyarázatát... az emberarc sem lehet más, mint egy csónakban fekvő, fölfelé néző ember jelzése.”

Igaz ugyan, hogy a szakirodalomban vannak adatok arra, hogy az obi-ugorok csónakban temetkeztek, vagy pontosabban, hogy a koporsót csónakból készítették. Az egyik orosz kutató, aki az elmúlt években az obi-ugorok között gyűjtött, még látott ilyen temetkezést. Sőt, nemrégiben egy észt néprajzi filmes – akinek filmjét a televízió is bemutatta – meg is örökítette ezt a szokást. Csakhogy a felvételen pontosan láthattuk, hogy a csónak orrát lefűrészelték, majd pedig fejszével felvágtaék és tűzre dobták, mert ételáldozatot készítettek a temetőben. Tehát sem a csónakból, sem annak orrából nem lesz sírjel.

Ha jobban szemügyre vesszük azt a rajzot, amire elméletét alapozta, látható, hogy a múlt századi útikönyvből való rajzon nem halotti bábukat, hanem ún. „bálvány-istenségeket” ábrázoltak. Kétségtelen tény, hogy ha összehasonlítjuk az obi-ugorok házi istenségeinek bábuit, meg a halottak emlékére készített idoloakat, akkor igen nagyfokú hasonlóságot találunk közöttük – s mindkét fajta bálványról hihették, hogy az ősök szelleme bennük lakozik, azonkívül a házban éppen úgy, mint a szabadban is tárolták ezeket.

Egy dolog viszont bizonyos, hogy ezeket sírjelként nem alkalmazták. Ha külsőleg hasonlóak is, társadalmi használatuk típusa különbözik egymástól.

Búcsút kell mondani a „csónak-sírjel”-teóriának azért is, mert nem szabad megfeledkezni arról a nem egészen elhanyagolható tényről sem, hogy a rokon népek lakta északi területeken az év hosszabbik felében a hideg és a hó miatt egyáltalán nem lehet csónakázni. Munkácsi Bernát majd száz évvel ezelőtt járt az obi-ugoroknál, s az ő leírása is perdöntő ebből a szempontból – azt írta:

„A temetőben való áldozás olyképpen történik, hogy a sír előtt tüzet raknak, vizet forralnak, s ebbe ételneműeket dobnak, melyet egy külön edénybe öntve, könyör-mondások mellett a *sírjelölő felfordított szán* mellé, illetőleg az ott álló élő fa tövében helyeznek el.”

Tehát nem csónakkal, hanem éppen szánnal jelölték a sírt – illetve lényegében csak egyszerűen otthagyták, mint általában minden olyan tárgyat, ami érintkezésbe került az elhunyttal, de különösen a szállító eszközöket. Éppen ezért le kell mondanunk erről a tetszetős elméletről, hiszen a rokonsági párhuzamok sem igazolják.

Csodás erejű kövek

A magyar néphit szerint vannak olyan kövek, amelyeknek csodás erejük van. Ezeket elsősorban bizonyos betegségek gyógyításakor, illetve általában a gonosz, ártó lények távoltartására lehetett felhasználni.

Az egyik fajtája ezeknek a köveknek égi eredetű. Az természetesen, hogy az éggel, az elképzelt felsőbb hatalmakkal való kapcsolat adja a kő varázseréjét. Nyelvünk a villámot összekapcsolja a mennykővel. Eredetéről szólva a régi öregek körében a legismertebb annak az iskolai magyarázatnak az egyszerűsítése, amely szerint a hideg és a meleg levegő összetalálkozásának eredménye ez a meteorológiai jelenség. Korábban az az elképzelés volt elterjedve, hogy ez a felső, vagyis az égi hatalmak büntetése, erre mutat az Isten nyila kifejezés. A büntetés okát többféleképpen magyarázták: ahol pénteken mostak, oda vágott a villám, vagy ahol kenyeret sütöttek; vagy azt az aszszonyt érte csapás, aki nem kötötte be a fejét kendővel. A villám a néphit szerint olyan fába üt, amelyben valami gonosz lény (pl. manó vagy más szellemlény) bujkál. Egyedül a nyírfába nem üt a mennykő a néphit szerint. Azt tartották, hogy a villámsújtotta házba hét évig újra meg újra becsaphat az istennyila. A régi falusi házakra, mivel gyúlékony anyagokból épültek (fa, nád, szalma), a villámcsapás nagy veszélyt jelentett, ezért óvták a házat, például virágvasárnapi szentelt barkát tűztek az eresz alá.

Ahová a villám lecsapott – tartotta a babona –, ott lehetett találni egy különlegesen szép formájú követ, amelyet a nép mennykőnek nevezett. Ezzel az égi eredetű kővel aztán például a kelést, a gennyes sebet megnyomkodták, körülkerítették, és úgy gondolták, hogy így segíthetnek a bajon. Az abaújszántói helytörténeti gyűjteményben van egy ilyen ún. mennykő vagy nyilakő. Több vidéki múzeumunk néprajzi raktárában szintén található ilyen kőbalta alakú kövek, mert minden valószínűség szerint azok voltak eredetileg ezek a mennykőnek tartott szép formájú kődarabok.

A másik fajta csodás kő neve: *kígyókő*. Bocskay István végrendeletében meghagyta, hogy „az kígyó-követ is az ő fölségének – (ti. Báthory Zsigmondnének) hagyom, ki igen ritka és kedves, torokgyík ellen rólta innya hasznos”. A kígyókövet, amelynek korábban hivatalos latin neve is volt: *Lapis*

serpentinus – igen híres orvosságként tisztelték, mert a félelmetes betegségnek tartott torokgyíkot kenték vele, bűvös erejében bízva. A bűvös erő – a babona szerint – onnan származik, hogy a kígyók pázásuk idején összeesreglenek és összebújva szájukból tajtékot fújnak, ami kővé keményedik, s ez a kígyókő. Ezzel a hiedelemképzettel függ össze egyik szólás-mondásunk magyarázata: az „egy követ fújnak” kifejezés mögött tulajdonképpen a kígyókövet fújnak, konspirálnak jelentés rejlik. De nemcsak gyógyítószerként, hanem amulettként is értékesnek tartották a kígyókövet. Már 1564-ben Csapy Gergelyné menyasszonyi hozományának leltárában is olvashatunk róla: „Két kisebb arany gyűrő, egyikbe rubint, másikba kígyókü” – azonkívül Bethlen Gábor végrendeletében is előfordul, mint olyan kő, amelynek a fejedelem minden szerencsáját köszönhette. Lám, régebben történelemformáló erőt tulajdonítottak egyes csodáserejű talált köveknek, mert a beljük vetett hitet a hiedelmek rendszere szentesítette.

Érdeemes és fontos elgondolkozni azon, hogy a kulturális rendszer központi magjához tartozó úgynevezett hiedelemrendszer nemcsak régen, de manapság is mennyire áthatja gondolkodásunkat, irányíthatja tetteinket. A régebbi századok adatai pedig megvilágítják jó néhány, ma már beidegzett szólásunk és cselekedünk történeti alapjait.

A kultúra mint rendszer

A néprajzkutatót, a kultúra kutatóját előbb-utóbb furcsa bizonytalanság szállja meg. Minél tovább foglalkozik a kultúra jelenségeivel, annál inkább megerősödik az az érzése, hogy a kultúrában minden összefügg minden-
nel, vagyis a kultúra rendszerként értelmezhető. E rendszer egyes részeinek tudatos (vagy nem tudatos) megváltoztatásával a kultúrát át lehet alakítani – népeket lehet megfosztani korábbi kultúrájuk jelentős elemeitől.

Egy amerikai indiánokkal foglalkozó néprajzkutató (Barre Toelken) egy egy kitűnő tanulmányában szemléletes példák egész sorát vonultatta fel annak bizonyítására, hogy milyen mély és lényegbevágó különbségek vannak az amerikai fehérek és az őslakos indiánok világgépe között. Abból indult ki, hogy egy kultúrában az összes kifejezési formákat, az összes „nyelveket” és szövegeket áthatja az adott kultúra *világgépe* mint rendező elv.

Két ilyen alapvető rendező elvet vizsgált: az idő- és a térhasználat modelljeit a két amerikai kultúrában, vagyis az indiánban és a fehérekében. S mivel a *világgépet* a hagyomány közvetíti az egyik nemzedéktől a másikhoz, és ez az átadás leggyakrabban a folklór keretei között megy végbe, ezért a néprajzi kutatás jó lehetőségeket nyújt e jelenségek vizsgálatára. Fontos itt megjegyezni, hogy a közvetlen, elsődleges véleménybefolyásoló, mindenekelőtt a család a helye a világgép elsajátításának, s ez egy időben történik a nyelvvel. Vagyis az anyanyelv megtanulásával egy időben sajátítjuk el az adott kultúra világgépére vonatkozó főbb rendező elveket is.

Toelken szemléletes paradigmásort állít egymással szemben az anglo-amerikai fehér és rézbőrű indián kultúra jellemző jegyeit vizsgálva. Nyilvánvaló, hogy az általa használt kifejezések: „kulturális nyelvezet”, „előfeltevések”, „minták”, „szokások” helyett a „hiedelmek” kifejezés is használható a világgép rendező elveinek értelmében. Részletesen elemzett példáiból kitűnik, hogy míg a fehérek az időt (és minden eseményt szigorúan) lineárisan, vagyis sorrendben rendeznek el, s ebből az következik, egész szemléletük a *jövő* felé fordul, addig az indiánok számára fontos a múlt, a lényeges dolgok számukra a múltban történtek, vagyis a hagyományok a fontosak, szemben az amerikaiak újdonságszeretetével (hogy ne mondjuk, elsőség örületével!).

A lineáris szemléletből következik, hogy az amerikai kultúrát jellemzik a rend, a sor, a négyszögek (pl. a városok alaprajzát és az ülésrendet); ezzel szemben az indiánok tér-formáira a kör a jellemző. (Ebből az is következik, hogy a körben ülők lényegében egyformák a *tárgyalás* során, szemben a hierarchián alapuló sorrendiséggel!). Míg a hagyományok tiszteletéből egyenesen következik az *öreg*ek tisztelete, addig természetes velejárója az amerikai életformának (világképnek) a *fiatalok* „istenítése”.

Érdekesen nyilatkozik meg a két kultúra a szóbeli művészetek terén. A fehérek a nyelvi kifejezés szegénységének tekintik az ismétlést, ezzel szemben az indiánok szóbeli művészetének éppen ez az egyik legtöbb költői szépséget és erőt adó része. A példákat vég nélkül lehetne sorolni – a különbségek azonnal szembetűnnek a munka és a játék, a mozgás vagy a *csend* megítélése tekintetében. Az eltérések oly nagyok, hogy végső soron a tovább tanuló indián fiatalok jelentős része nem tud megbirkózni a két világszemlélet közötti különbségek leküzdésével, s kimaradnak az iskolából – természetesen a „jó szándékú fehér tanítók” értetlenül állnak a tények előtt, s nem veszik észre a kulturális imperializmus tipikus esetét, amellyel a saját világképük belső törvényeinek megfelelően akarják átalakítani az indiánokét, vagyis a kört akarják négyszögesíteni.

Sajnos a világnak nem egyetlen szöglete volt Észak-Amerika, ahol a haladás nevében kultúrákat semmisítettek meg, s a kultúra szövegeinek megsemmisítése gyakran fájdalmasabb egy közösség számára a fizikai megsemmisítésnél is.

Ráolvasás nyúre

Bizonyára sok ember előtt ismert a következő mondás: „hogya nyú fogja meg!”, vagy „a nyú egye meg!” – szitkozódásként használatosak az ilyenféle szókapcsolatok. Éppen ezért lehet meglepő, hogy most az „olvasás”, ráolvasás összetételben idézzük. Pedig a dolog magyarázatát éppen ez az utóbbi összefüggés adja meg.

Hallgassuk csak meg egy mezőszéki parasztember elbeszélését, visszaemlékezését a néhány évtized előtt történetekre:

„Aztán vót olyan ember, hogy amikor az állatba’ megtermett a nyú, valami sértés, valami megsértette a lábát, akkor megtermett benne a nyú, mert nem kurálták. Aztán az az ember elment olyan helyre, ahol földi bodza nőtt, vót egy-egy utcába, hogy földi bodza nőtt. S ott osztán olvasott a nyúre, hogy kihengerettek, kimentek ebből a sebből!

– S mikor csinálta ezt, este vagy hajnalban? – kérdeztem a gyűjtés alkalmával.

Ezt, mielőtt a nap fel nem jött, akkor ment oda.

– És hányszor kellett, elég volt egyszer?

Elég volt egyszer!

– És mit csinált a bodzával, a bokorral?

Hát ott, mit tudom én, én nem tudom.

– Lehajlította?

Nem tudom, nem láttam, hogy az földi bodza volt ez a bodza, azt tudom. Arra olvasott, valamit olvasott a nyúre, az ü tudományát.”

Vagy hallgassuk meg egy másik adatközlő elbeszélését:

„...jött haza, s annak a juhnek a feje tiszta nyú volt! A szarva helye, ahogy volt, a szarva kereke, az ugy meg volt teve nyúvel a juhnek a feje, hogy még! Csak úgy hemzsegett. Elvitte a bácsihoz – én is ösmertem aztat – kivett egy könyvet, elment oda ki az udvarra a juh mellé. Letérgyepelt oda a juh elejibe, olvasa a könyvet, olvasta! Olvasta, s a juhnek a fejbül úgy ömlött ki a nyú. Pargott, pergett, pergett kereken le, szemlátomást. Félmaroknyi lement oda a földre a juh fejbül. Igen, a nyúre olvasott. Úgy hallottam a kántortól, a ka-

tolikus kántor, hát ő a papokkal szokott ijjen gyűlésekre ide-oda járni. Konferencia, nem tudom minek mongyák, és ő magyarázta, hogy az ő nagyapja tudott olvasni nyüre. Kérdik hát, hogy, s mint? mi módon? hogy megy az? Hát – azt mongya –, kezdte mondani, hogy az állatnak, vagy valaminek volt nyű a testibe, mer’ ha meghasítódik, hát a méh megfúrja, s ott megterem e nyű! Igen, úgy mondta, hogy annyi, csak annyi nyű maraggyon a sebibe, ahán pap fog menni a mennybe! Na ez mi lenne? Aszongya, mind kiment a nyű! Hát a papokat nagyon érdekelte, hogy ennyi nyű maraggyon ez állatba, ahány pap fog menni a mennybe! Igen, de a nyű mind kiment, úgyhogy a papok, azok nem mentek a mennybe!”

A történet enyhén szólva furcsa, érthetetlennek tűnő befejezését egyszerű lenne a nép plebejus társadalomkritikájának tekinteni, a gazdagok bírálatát belelátni az elbeszélésbe. Úgy véljük, inkább arról van szó, hogy a ráolvasások egyik csoportja olyan szövegekből áll, amelyek valamely be nem következő dolog, bekövetkezéséhez köti valamely másik dolog bekövetkezését. Vagyis, mivelhogy az egyik nem válik valósággá, a másik se jön létre, s a beteg állat így meggyógyul. A hiedelemgondolkodás egyik jellemző vonása az analógiák, a hasonlósági feltételek megvalósulásán alapuló varázslás. Ezért lehet aztán „a nyüre olvasni!”

Hogyan óvták régen a búzavetést?

Nemcsak régen, még ma is, a búza az életet jelentette. Óvták és védték a vetést. Felvetődhet a kérdés, hogyan lehet a madarak vagy más kártevők vagy az időjárás viszontagságai ellen megvédeni a búzavetést? Természetesen se-hogy sem lehet – adódik az egyszerű felelet.

A népi kultúra kutatója azonban tudja, és talán ez az egyik tanulsága a kultúra vizsgálatának *általában*: nevezetesen, hogy van a kultúrában egy olyan mechanizmus, amely éppen a lehetetlennek tűnő feladatok megoldását szolgálja. A hiedelmek rendszeréről van szó, amely sok esetben egy nagyon is égetően valóságos élethelyzetben olyan magyarázattal vagy megoldással szolgál, amely semmiképpen sem nevezhető racionálisnak.

Fontos azonban megjegyezni, hogy az észszerűség kérdések felvetése itt nem egészen okos dolog – hanem inkább arról szól, hogy ha régen a falusi emberek a hagyományoknak megfelelően cselekedtek, akkor megnyugodtak, mert tudták, hogy hiedelmeik parancsát követve helyesen cselekedtek.

A mezősegi Széken mesélték a következő néhány történetet a kérdésemre: hogyan óvták régen a búzavetést?

„Erről mondok egyet. Vót nálunk egy ember, s az, hogy a madarak ne járják a búzát, megcsinálta úgy, hogy amíg a nap nem jött fel, így mondják, hogy levetkezett meztelenre s megkerülte a búzát. Hogy a madarak ne járják, és sikerült!”

Vagy egy másik elbeszélő élménye szerint:

„...erősen ették a madarak a búzát, és kiment egy idős öregasszony, amíg nem jött fel a nap, hajnalba. Levetkezett csurdéra – úgymondva csóréra, és megkerülte nígyszer a búzatáblát. S akkor letérgyepelt, s valamit mondott, felötözött, eljött, s azon nap mindenkiére szállotta a madarak, de arra az egy táblára nem. Ugy, hogy megmaradt a búza, volt jó fehér kenyere!”

Hallgassuk a következőt:

„Az öreg nénik – régi szokás szerint – azt mondták, hogyha körüljárják csurdé meztelen a búzát és mondanak valami babonáságot, imádságot, úgy mondták kell mondani valami imádságot. Háromszor körülszalaggya csurdén a búzát, nem fogják megenni a madarak a búzát.”

Ezt tetszett tapasztalni? – kérdeztem közbe.

„Hát igen, tapasztaltuk, mer’ valaki, egy öreg néni körülszaladta a búzát meztelen és húzott spárgát. A négy sarkára a táblának tett csöveket és mindig tekert egyet a spárgán, hogy húzógyék a spárga, hogyha véletlenül arra jár a madár, megakad a lába benne, de azt a táblát nem is ette a madár. Aztán, hogy mi volt ebbü’ az igaz, mi nem, de oda nem szállott a madár arra a tábla búzára.”

Mikor kellett csinálni?

„Hajnalba, akkor kellett, mikor még nem jött fel a nap. Akkor kellett megcsinálni, mert ha valaki meglátta az öreg nénit, hogy meztelenül járja a búzát, akkor nem használt! Akkor már ette a madár a búzát. Igen. Amig nem gyött fel a nap, reggel korán. Ugy hogy azt nem látta senki, mert ha látta, akkor nem használt!”

Kinek a táblája volt ez? – kérdeztem az elbeszélőt.

„A szomszédom táblája és én őriztem a búzát, mi nem csináltuk meg eztet, mer’ édesanyám nem csinálta meg! S a mi búzákat ette a madár. Én őriztem, mink jártunk kereken, harangoztam és mondtam, hess el madár, hess el! Szájja a szomszédéra, de nem szállt oda, mind a miénkre szállott!”

Szinte érthetetlen az elbeszélők mély hite, tanúsága a „törtétek igazában”. Az összehasonlító néphitkutatásból azonban tudjuk, hogy a „varázslás” során felhasznált elemek: a meztelenség, a körbejárás és a ráimádkozás mind-mind gonosz-távoltartó, védőerővel felruházott elemei a mágikus világszemléletnek, más szavakkal, a hiedelmek rendszerének – ezzel magyarázható a bennük való hit.

A népi természetismeretről

A hagyományos paraszti életformában élő falusi emberek már a földműves életmód miatt is igen közel éltek a természethez. Közvetlenül figyelhették meg nemcsak a növények és állatok életmódját, de a távolabbi világ, az égbolt, a csillagok járását, alakját, alakváltozásait is. A népi természetismeretről szólva el lehet mondani, hogy sok-sok félreértés, misztikus vagy éppen séggel mágikus elképzelés is helyet kapott benne. Viszont ugyanakkor azt is nyomatékkal hangsúlyozni kell, hogy ez a tudásanyag rendkívül széles körű és a maga nemében alapos volt. Kiterjedt egy sor olyan apró természeti jelenségre is, amelyekről a ma embere tudomást sem vesz, melyeket ma figyelemre se méltatunk. Lehet, hogy valamikor az emberek számára azok az apró jelenségek is jelentéssel, sőt néha igen fontos gazdasági jelentőséggel is bírtak. Mégis úgy érezzük, hogy az idevonatkozó népi elbeszéléseket, mondákat, illetve hiedelmeket éppen a költői szöveg, a szép megfogalmazás, az érdekes újszerű anyag mentette meg az elmúlt néhány száz esztendő alatt az eltűnéstől.

A következőkben néhány jellegzetes mondát, pontosabban mondatöredéket – a tudományos meghatározás szerint „hiedelemtörténetet” mutatok be az erdélyi Szék városából – saját gyűjtésemből. Köztudott, hogyha a holdra ránézünk, akkor sötétebb és világosabb részek, „foltok” láthatók. Mit mondanak erről a székiek? Idézem az egyik adatközlőt:

„Hát hogy került, nem került, de azt mondták, hogy a pakulár van ott, s aztán meg ki van terítve a kapcája egy bokorra... mer úgy mondták csak, hogy ott van, mikor a hódvilág olyan szípen süt, s egy kicsit van az a zavarosság benne, hogy az a csipebokor s szárogatják a kapcájukat rajta.”

Vagy arra a kérdésre, hogy mit meséltek a Göncölszekérről?

„Göncölszekérről azt mesélték, hogy mikor vót, rígen, mikor Hunor s Magyar ezek, hogy felkeltek, s ezek elindultak, mentek, vándoroltak, mentek, hogy világgá. Hogy foglaljanak magoknak, s akkor nem is tudom, hogy mi volt, minek hívták egyet közülük... – valami Csaba? – Igen, az az, Csaba. Az

aztán felült a fehér lóra, és az aztán vágatott. Amint vágatott, annak maratt a jele az égen. S ü mondta, hogy amikor, szóval az olyan vót, hogy annak maratt egy jele, s amerre Görögország felől kótt fel, s ugy aztán jött erre, neki az Alföldnek. S aztán a többiek ug kapták meg, hogy szóval nitzik aztat. S má még akkó' ugy viccbül is mondták, hogy az a Csaba királyfi, mer az az valamelyik királynak vót a fia, hogy hát azt mondja, ahol elszórták a cigányok a szalmát! Az egen látszik, az a Csaba utja.”

Vagy idézzük végezetül, mit mondtak a szivárványról. Hogyan keletkezik?

„Hogyha látták, hogy szivárvány van az égen, akkor azt mondták, hogy nem lesz nagy árvíz, mert a szivárvány kiütött az égen, én nem lesz nagy árvíz. Az égoltján és a föld, akkor kitisztul valahol, s kibuvik a nap, belesüt egy forrásba, és ugy az a zöld és az a sárga ide, abbul a vizbül ide felkoszoruzza az eget. Nem tetszett látni, ma így a rétre, vagy egy ojjan, ahol kut van a vízbe megy az a végtől le, s egyenesen oda. S akkor aztán, ha odamenen valaki, felszítja azt. Így mondták a régi öregek, hogy nem szabad odamenni, ahol láttyuk, hogy a szivárvány, a réten vagy a kutba belehatol, azt felszítja a szivárvány.”

A régi paraszti életformában éppen az volt az értékes, hogy az élet és világ minden jelenségére kiterjedő – lehet bár felületesebb – tudás biztosította az egyén számára a lehetőséget egy teljes, a teljesebb emberi léthez. Ma úgy mondanák egyes filozófusok, hogy az élet minősége volt jobb!

Egyenlőség az egyenlőtlenségben

Engedjék meg, hogy előadásom talányosan hangzó címét egy anekdota idézésével próbáljam megvilágítani.

„Márton gazda szegény ember volt. Se földje, se marhája. Csak néhány baromfi kapirgált az udvarán, közöttük a tollas seregek hatalmas fejedelme, a kakas. Ez a kakas gyakran átbujt a szomszéd Lőrincék portájára, amiből rendszerint nyelveskedés kerekedett. A szomszédasszony, a finom Rózszi, alaposan értett a zenebona felidézéséhez. Márton gazda tehát, hogy minden pörpatvarnak véget vessen, megfogta a kakast, magára vette ünneplőruháját, s fölvitte a kastélyba az uraságnak ajándékba.

Az uraság az ajándékot elfogadta és meghívta Márton gazdát ebédre. Heten ültek az asztalnál: az uraság, a felesége, a háziúr két leánya, két tanuló fia és a békeszerető Márton gazda. Pecsenye gyanánt egy egészben sült kakast tettek az asztalra. Az uraság Márton gazda elé tolta a pecsenyés tálat, és jókedvében azt mondta, hogy tíz hold földet ad neki holta napjáig, ha ügyesen el tudja osztani a kakast hetük között. Fogta Márton a kést, levágta a kakas fejét, és háziúr tányérjára tette:

– A nagyságos úr a család feje, tehát nagyságodé legyen a kakas feje. A fej után a nyak következik – mondotta tovább a bölcs Márton –, meg aztán a nyak forgatja a fejet, tehát a nyak a nagyságos asszonyt illeti. A két kisasszonyé lesz a kakas két lába, hogy jó táncosok legyenek. A két ifjú úrnak a két szárnyat adom, hogy jól tudjanak írni.

Általános derűltség fogadta a kakas felosztását, amiben az volt a legelméletesebb, hogy a kakas egész teste Márton gazdának jutott.

Az uraság szavának állt, s az ügyes fölosztásért az tíz hold földet kimérte a jó Mártonnak.

Híre ment ennek a faluban s Lőrinc szomszédot addig biztatta a felesége, amíg mind az öt kakasukat felvitte az uraságnak a még nagyobb ajándék reményében. Az uraság ezeket is elfogadta, s Lőrinc szomszédot szintén meginvitálta magához ebédre. Mind az öt kakast letették Lőrinc elé: ha föl tudja ügyesen osztani őket, ő is jutalmat kap. De bizony Lőrinc szomszéd megakadt. Csak fészkelődött a helyén, meg irult-pirult, de osztani nem tudott. Ekkor a háziúr Márton gazdát hívatta, s újból rábízta az öt kakas felosztását. A jó Márton fogta a villát a kezébe, és elkezdte:

– Nincs tökéletesebb szám, mint a három; én tehát a kakasokat a hármasszám szerint fogom fölosztani. A nagyságos úr egy, a nagyságos asszony is egy; ez együttvéve kettő, meg egy kakas az három – s azzal eléjük tett egy egész kakast. – A két kisasszony kettő, meg egy kakas az három – tehát azoknak is adott egyet. A két ifjú úr kettő, meg egy kakas az három – tehát a két ifjú úr is kapott egyet. Itt a tálban maradt két kakas, meg én az három – és maga elejiben emelte a két kakast tálastól együtt.

Bizony Lőrinc szomszédnak még csak peccenyeszaf sem jutott, de hát miért irigykedett a szomszédjára. Az irigy embernek nem árt, ha megszégyenül.”

Az idézet anekdota – annyi más társához hasonlóan – egy élethelyzetet mutat be, amelyben a szereplők cselekvéséből valamiféle erkölcsi tanulság vonható le. Ez alkalommal azonban nem a példázat, hanem a történet társadalmi aspektusa érdekel bennünket. Jól érzékelhető, hogy az elbeszélés két részre oszlik. Az első arról beszél, hogy a lehetetlennek tűnő feladatot úgy kell elvégezni, hogy a felosztás tükrözze a társadalmi ranglétrán elfoglalt helyet; a második pedig arról szól, hogy az előbbinél nem kevésbé furfangos módon, miként lehet valamiféle egyenlőséget teremteni a fennálló társadalmi hierarchiában.

Az ételek elosztásának nyelvén tehát lényegében a társadalmi egyenlőség/egyenlőtlenség kérdéséről beszél az anekdota. Tanulságos lehet e jelenségcsoport vizsgálata, mert a társadalmi kommunikációnak egyik rejtett dimenzióját tárja fel, amelynek során az ételekkel, az ételek fel-, illetve elosztásával közlünk valamit embertársunkkal, a közösséggel. Az ilyen rejtett üzenetek elemzése azért is érdekes, mert az adott kultúrának nagyon lényeges és nagyon jellemző vonásaira hívja fel a figyelmet.

Szerelmi varázslatok és jóslatok

„Szerelem, szerelem, átkozott gyötrelem
Mért nem virágoztál minden fa tetejen
Minden fa tetejen, minden bokor alján
Hogy szakajtott vóna rólad minden szegény leány?”

Így éneklük a népdalban az erdélyi és a mezőségi magyarok. De bármennyire átkozott is meg gyötrelem is a szerelem a fiatalság életében mindig és mindenhol fontos szerepet játszott.

Ez mutatkozott meg abban a sokféle szokásban és hiedelemben, amely a szerelemhez kapcsolódott a hagyományos falusi és paraszti életformában. Ezek közül most a szerelmi varázslatokkal és a szerelmi jóslatokkal foglalkozunk.

A *szerelmi varázslatok* általában azt célozták, hogy a fiatalok kapcsolata tartós legyen. Ennek érdekében sokszor a szerelmi rontás különféle fajtáinak alkalmazásától sem riadtak vissza. A szerelmi jóslatokkal ellentétben a varázslatok, szerelmi rontások ma már nem használatosak. A szerelmi varázslás elterjedt alapgondolata az analógiás varázslásban nyeri magyarázatát, abban, hogy a hit szerint: ha valaki birtokába jut egy olyan tárgynak vagy anyagnak, amelyik testi kapcsolatban állt egy másik személlyel, akkor ezzel varázserőt nyerhet az illető személy felett.

A szerelmi jóslás az eladósorban levő leányok kedvelt szórakozása volt, különösen a fonóban a téli estéken: például András-napkor, Luca napján vagy karácsonykor. A szerelmi jóslások országosan ismertek, de egy-egy faluban divatszerűen egyiket vagy másikat gyakorolták inkább a következők közül: ha egy leány katicabogarat vett a kezébe, és közben mondja: „Szállj el, szállj el katicabogárkám!”, akkor a bogár repülési irányából következtetni lehetett arra, hogy merre viszik férjhez. Ha egy leány megette a kemencében maradt vakarót – kis kenyértésztalángost –, akkor azt jóslták neki, hogy nem megy férjhez. Ha karácsony éjszakáján a leány meztelenül tükörbe néz, akkor meglátja benne a férjét. A leányok újév hajnalán meglesik a kakast, mikor először elkukorékolja magát, hogy merre néz, mert arról jön a jövődéli vőlegény. A leányok meggyújtanak egy gyufaszálat és egészen addig

a kezükben tartják, amíg eldül az elégett rész valamerre, abból azt jóslták, hogy abba az irányba mennek majd férjhez. Ha egy leány abbahagyja a házseprését, akkor azt mondják, hogy el fogja hagyni a szeretője. Az almának is fontos szerepe volt a jóslatokban: ha egy almában kilenc magot talál a leány, akkor a köténye csücskébe kellett kötni, három napig hordani, a kötőt minden éjjel a feje alá tenni, hogy így megálmodja, ki lesz a férje. A legelterjedtebb szerelmi jóslás a Luca-napi vagy András-napi gombóc- vagy dereklyefőzés: tizenhárom gombócot készítenek és tizenkét cédulára férfineveket írnak fel. Éjfélkor a forró vízből kikapják azt a gombócot, amelyik először jön fel a víz színére, s amilyen név van a cédulán, olyan nevű lesz a férj. Ha a cédula nélküli gombócot veti fel a víz elsőnek, akkor egész évben nem megy férjhez a leány.

Ezek a jóslatok nemcsak játékos időtöltésként szolgáltak, hanem az egyén számára a hagyományok megtanulásának és továbbadásának alkalmai is voltak.

A hiedelmek szerepe a kultúrában

Az elmúlt néhány évtizedben igen megszorodtak, különösen a külföldi néprajzi szakirodalomban a hiedelmekkel, az ún. hiedelemrendszer problémájával foglalkozó dolgozatok. Ez a tény többek között azt is jelzi, hogy a *hiedelem* fogalma azért került a tudományos érdeklődés középpontjába, mert a kutatás során egyre gyakrabban kerültek szembe olyan társadalmi jelenséggel, amelyek a *társadalmi tudat*, *köznapis tudat*, kategóriáinak körébe tartozik. Az itt tárgyalható jelenségek a néprajzi szakirodalomban, szorosabban véve a magyar folklorisztikában, a *néphit* fogalomkörébe tartoznak.

A hazai kutatás nem hanyagolta el népi kultúránknak ezt a fontos területét. Néphit-monográfiák és különféle elemzőtanulmányok egyaránt megjelentek. Külön ki kell emelni ezen a téren Diószegi Vilmosnak a történeti adatokat és párhuzamokat feltáró munkáját és a kutatások szervezésében tanúsított fáradhatatlan tevékenységét, amelynek eredményeként ma aránylag nagy anyag birtokában foghat neki a hazai kutatás egy nagyobb összefoglaló mű megírásához. Erre részben sor is került a *Néprajzi Lexikon* címszavainak megszövegezésekor!

Előbb azonban még sok részlet tanulmányozására és a hiedelmek szerepének tisztázására, a kultúra, s azon belül a népi kultúra egészében betöltött funkciójának pontos körülhatárolására van szükség.

Abból lehet kiindulni, hogy az egyén ismereteinek halmazából építi fel kultúráját, és ezek az ismeretek azok, amelyeket aztán a mindennapi életben felhasznál arra, hogy újratermelje kultúráját. Ezek az ismeretek sokszor nem az igazolt tudás, hanem csak az elfogadott hiedelmek formájában élt az emberek – a falusiak – tudatában. Fontos jellemző jegye a hiedelmeiknek az, és ez magukból a szövegekből is kiderül, hogy a mindennapi életet szabályozó funkciójuk van.

Néhány példa, amelyet a Györgyös melletti Visontán jegyeztem le tíz esztendeje:

„Azt mondták, hogy tejjel kell a villámcsapást elrontani. Tejjel, igen, tejjel öntöttük el!” – „Hát hogyha pattog a tűz, akkor szokták megköpdösni, hogy

haragos van benne, azért pattog.” – „Ha láttyák, hogy jég esik, akkor felállítják a fejszét élire. Meg a sütőlapátot is kiteszik.” – „Viharfelhő ellen ráolvastak: »Távolítson el az Atya, távolítson el a Fiú!« – kinn álltak az udvaron, a kezével mutogatott és úgy olvasott.”

Ezek a példák jól mutatják, hogy legkülönbébb természeti vagy mesterségesen létrehozott jelenségek a közösség számára *jel*ként funkcionálnak, s a hiedelemrendszer segítségével azonnal valamilyen reakciót váltanak ki, ami cselekvésre indítja az egyént, pl. ráolvasás, köpés vagy más gesztusok. Ez az utóbbi jellegzetessége a hiedelmeknek igen fontos, mert egyúttal rávilágít arra is, hogy a népi kultúrában a nyelvre épülő rendszerek egyben „másodlagos jelrendszerként” funkcionálnak, már azon egyszerű oknál fogva is, hogy a közösség számára létfontosságú mindennapi kommunikáció eszközeként működik. A legnyilvánvalóbb a jel-funkció a jóslások esetében: például „Ha naplementkor az ég vörös, akkor szél lesz”. Szükség volt ezeknek a „*jel*”-eknek és a jóslatmagyarázatoknak az ismeretére, mert szoros összefüggésben álltak a gazdasági élet, a termelés eseményeivel, vagyis áttételesen a közösség, a család jólétével. Különböztetve szemléletesen érvényes mindaz, mit eddig elmondtunk a gyógyító szokások, illetve a hiedelmek csoportjára.

Összefoglalva: a közösség által helyesnek tartott döntések, cselekvések, a köznapi viselkedéshez szükséges információkat a hiedelemrendszer tárolta, s ezek a nem biológiai úton öröklődő információk, hanem a kultúrába, a közösségbe való belenevelődés útján hagyományozott tudás-, illetve hiedelemanyag útján biztosítják a kultúra továbbvitelét. A hiedelemrendszer ily módon az elmúlt nemzedékek lerakódott és felhalmozódott tudásanyaga, valamiféle megkövesedett „elmúlt-közvélemény”. A néphitkutatás feladata ennek az összegyűjtése, minél jobb megismerése, a rendszer egészének helyreállítása, mert csak ez képezheti alapját a későbbi összehasonlító munkának.

Egy Tolsztoj-mese magyar paraszti átköltésben

1970-ben Nádudvaron elbeszélgetem egy idős emberrel, aki elmondta, hogy nagyon megragadta őt még fiatal korában Tolsztoj egyik elbeszélése. Kértem, mondja el nekem magnetofonra, majd két év múltán újra felvettem tőle a történetet. Kíváncsi voltam, mennyire tér el a két szöveg, hogyan emlékezik a történetre. Az egyezésekből és eltérésekből sok érdekes következtetést lehet levonni, de hallgassuk meg előbb a történetet (némileg rövidítve):

„Volt egy nagy orosz ember, *Alekszej Pahum*. Ez vót a neve. – Erre emlékszek. – Aztán hát erősmunkájú testi munkás volt. *Erdőirtani* vót. Fődet vett az ember a munkadíjából, amit keresett. Hát persze egy kis krumplija termett ott. *Jóllakott sült krumplival*, nagyot nyújtózott ő az alacsony kemencepadkán – aztán azt mondja: Na sokat dógóztam a nyáron, de legalább jóllakhattam. Majd még *jövöre többet fogok dógózni*, akkor má' egy-egy kecskét vagy valamit veszek. Az ördög meg a kucikba hallgatta – így írja Tolsztoj. – Rábólintott mindenre. Meglesz Alekszej Pahum, csak igyekezz! No csak másik esztendőbe, persze megszerezte a fődet, meg többet-többet. Így ment mint három évtizeden keresztül, hogy mindig többet, többet. *Saját birtoka* volt már, *ménese, gulyája, napilapja* járt az embernek – de akkor is, csak nőtlen maradt az ember. Hát oszt egy *október végi* délután ilyen sétát, szemlét tartott a birtokán. Csak ott nézte a fődet, jó fekvésű, de arra a parasztoké a föld, arra meg a grófé. Nem lehet terjeszkedni, nem lehet venni erre, vóna pedig pénz – venne fődet. Hát, pedig szeretne még egy fias ménest. Mert arra fejték a lovat, kumiszt vagy mit csináltak belőle. Hát oszt így, így elmélkedett.

Mikor bemegyen a lakásra, hát persze az újság már ott volt, napilapja járt. Olvassa, hogy valahun arra, Mongólia határán, ott nagy területű szűzföldek, illetve parlagföldek vannak. S ottani gubernátor vagy kormányzó hirdeti, hogy aki az ezer rubelt leteszi, hát napfeljöttétől naplementig – behatárol gyalog, azt neki telekkönyvelik és veheti művelés alá. Az az övé.

Ha, de milyen jó lesz ez! Oda elmegy! Több napi járóföld, vót menni lehetett hozzá. Vonaton ment valameddig. Megérkezett oda, jelentkezett is a kormányzóságon, osztán hát kérdezi, hogy fedi-e a valóságot a hirdetés. Nem hazugság! Ott van nekik a megbízottjuk, lefizeti neki oszt ott az ezer rubelt, osztán hát bekerítheti a fődet oszt *birtokába veheti*.

Hát mikor kiment, hát *persze a megbízott az ördög vót*, aki a kucikba hallgatózott. Azt mondja neki az ördög: Atyuska – valahogy így szólította! – No csak jól vigyázzik, aszongya – jól mirje a tájat, mert hogyha nem fut be a kitzűzött célho’ a kiindulási ponthoz, akkor elveszti az ezer rubelt is. Elveszti a játszmat!

Hát aztán megindult Pahum, oszt süttött pogácsát, vitt magával, de nem eszik, hát inkább egy kicsit hát fut. Megyen tovább, hát azt a *dombos végít*, azt az *erdőt* azt még föltétlenül bekeríti. Egy dombon vót az ördög, a megbízott. Mán a nap bukott lefele, de *nem evett délre se. A hátába ragadt a ruha*. Jó messzire, mikor már szóval érte, az *ördög kiáltott*, hogy igyekszik, mert a nap má’ az ég peremén van. Ő hozzáfogott szaladni. Szaladt, szaladt, addig szaladt, mikor odaért a célhoz, hát *bebukott valósággal*. A fejit beütötte a betűzött ásóba, a teshosszával má’. Persze az öreg ott kinyúlott, *meghalt*. Az *ördög* akkor kacagott egy nagyot, *oszt megfordította hanyatt*, kettőt lipett mellette, na aszongya: Alekszej Pahum, ezért futottál!”

Érdekessége az idős adatközlő elbeszélésének, hogy néhány orosz szó használatának (pl. muzsik, rubel, gubernátor) kivételével teljesen elmaradnak az orosz életre utaló mozzanatok, s helyükbe a magyar paraszti élet jegyei lépnek (pl. kapaföld, summás munka, sült krumpli, vacsora – Tolsztojnál természetesen teáznak –, fias ménes, a kemence felső részének neve: „kucik”, ami mind a két szövegváltozatban szerepel. Jó példa a magyar folklóelemek szerves beépülésére a szövegbe az, hogy a hosszú útra *pogácsát* vitt magával Pahum, ezt az elbeszélő a magyar népmesék szövegéből vette, ahol e nélkül a csodás éték nélkül el sem indul a hős ilyen hosszú útra. Úgy tűnik, hogy ezek azok az elemek, amelyeknek megjelenése a népi elbeszélő szövegében – de van még néhány ilyen az orosz író „népies elbeszélésében” – biztosítja a szöveg hitelét, valószínűsíti azt a világot, amelyet be kíván mutatni, hitelesíti a helyszínt és az eseményeket. Az idős parasztember átírta a történetet az alföldi valóság nyelvezetére – ezért is emlékezett rá olyan pontosan évtizedek távlatából is.

A népi humor természetéről

Néhány évvel ezelőtt jóízű esti beszélgetést rögzítettem egy székely faluban. Anekdotákat, tréfás történeteket meséltek az idősebb férfiak. Ezek közül mutatok be kettőt, majd aztán néhány gondolatot fűzök hozzájuk a népi humor természetéről. Így szól az első történet:

„Veszik a tarisznyát, mennek Budapestre. A Rákóczi úton mindent végigjártak, mindent, a Duna-partot. Estére kerül a dolog, s meg kéne szálljanak, de nem vót már a szállodákban hely. Azt mondja az egyik székely: – Komám, egy rendes családnál háthogyha kapunk helyet! – Mennek, mennek, s végin egy kis ember azt mongya: Kérem, én adok helyet, székely bácsikák maguknak, de csak a *nyári* konyhába! Mert ugye őszi idő volt, hideg vót már, azt mongya: Ó elsőosztályú, nagyszerű! Be is mennek lefeküsznek ügyesen! Hát egy óra múlva forgolódnak. Komám, nem alszol? – Én nem, az istenit, fagyok meg! – Áldott szerencse, hogy nem a *téli* konyhába tett, mert akkor megfagytunk volna!” – Nagy volt a nevetés akkor, a magnetofon híven rögzítette a hangzavart...

Hallgassuk most a következő történetet:

„Oláhfaluban most két hete vótam, beszélgettünk, s aszongya az egyik pógár – kezdte el a történetet egyik legjobb adatközlőm –, mennek hárman, ők odavalósiak voltak, s mennek el a bodega előtt – ott, ahol italt mérnek! Na, aszongya, bémennyünk-e?! – Azt mongya: Bé hát! Aztán aszt mongya: Hogyha bémegyünk, úgy iszunk-e, mint emberek, vagy mint állatok? Aszt mogyák: Hát úgy, mint emberek! Na, aszongya, akkor én veletek nem megyek! Me’ az ember nem tudja, hogy mennyi az elég, de az állat igen!”

A legújabb nyelvészeti kutatásokból tudjuk, hogy a nyelvi szövegek egy ún. lehetséges világot is felépítenek és a szövegek elemzésekor nemcsak a szöveg verbális szerkezetét, de azt a világot is le kell írni, amely a szövegben magában megjelenik.

A folklórszövegekben – úgy gondoljuk – a komikum egyik forrása éppen az, hogy az adott szövegben felépített világ és a való világ között óriási az

eltérés, s ezt a távolságot a csattanó elhangzásakor mérjük fel igazán, egy pillanat alatt. A nevetés forrása tehát a különböző világok ütközéséből adódik a természetes, valódi világ és a szöveg teremtette világ különbözőségéből. A komikum forrása az, hogy a szövegen belül „logikusan” felépített világ és az igazi állítások (a komikus szövegben) nevetségesen hamisak a való világ (vagy egyszerűen a hallgató) szemszögéből. Ez olyan formában is jelentkezhet, hogy magában a szövegben két kultúra világa ütközik. A mi szövegeink esetében ez „a korondi ember világa” és „a nagyvilág”.

Vegyünk példaként egy másik szöveget:

„Megyen a korondi ember a fazékkal. Szekérrel mennek, s ülnek a szekéren, beszélgetnek a fiával, s hát jön egy repülőgép. Azt mondja a csóró: Édesapám, tuggya, hogy mikor lesz jó világ? – Kérdezi az apja: Mikor? – Akkor, mikor mink repülőgéppel megyünk a fazékkal! – S azt mongya az apja: Jó, jó! Csak akkor hova kössük a kutyát?”

A korondi ember „szűk világa” az oka a félreértésnek. A falusi ember egyszerűen nem ismeri a másik világot – más szavakkal, az egyik világban megismert törvények, igazságok nem használhatók, vagy általában hamisak a másik világban.

Érdekes további finomítási lehetőség gondolatmenetünk számára, ha belátjuk, hogy ezek a szövegvilágok a legtöbb esetben nyelvi „világok”. A humornak, komikumnak kimeríthetetlen forrása pl. a nyelvi paródia, amely tulajdonképpen a különböző szubkultúrákhoz köthető „nyelvi világok”-nak és a köznyelvi normának (vagyis a szóban forgó beszélő/hallgató közösség nyelvi normáinak) az eltérésén alapszik.

Összefoglalásként azt mondhatjuk, hogy a nevetés alapja a folklórszövegekben megjelenő világok tulajdonképpen nyelvi világok, eltérő nyelvhasználatok ütköztetései.

Rontás és gyógyítás a boszorkányperekben

1745-ben Kaposváron, az Esterházy hercegek birtokán lefolytattak egy boszorkánypert. Ez is, mint oly sok más magyarországi boszorkánypert, a vádlottak felmentésével végződött. Ezek a perek nem voltak nagyszabású ördögűző látványosságok, mint nyugat-európai megfelelőik; a mindennapi élet apró torzalkodásaiból indultak ki, és ezekhez csatlakozott az élő néphit, a boszorkányságba vetett mélységes meggyőződés. Lássuk, hogyan is vádolták Rácz Örsét – a jegyzőkönyvet idézzük, melyet Schramm Ferenc tett közzé *Magyarországi boszorkányperek* című művének második kötetében.

„In anno 1744. Virágvasárnap tájban fönt írt Rácz Örzse az fatens házához menvén fatens = tanú latinul; ez esetben Jámbor Ferenc csizmadiamester felesége volt, az inast kérte, hogy a csizmáját foltozná meg, sőt mintegy parancsolásképpen mondotta neki. Ezt hallván a fatens mondotta: De azt bizony nem varrja meg, mert már egynehány ízben is varrattál vele, de egy pénzt sem adott! Az mesterség pedig pénzből áll, a kendert s viaszat pénzen adják! Hanem csak menj dolgozdra! – Akkor nagy haraggal fölugorván mondotta: No, várj! Várj ezt bizony megbánod! – Az ajtót (Rácz Örzse) reájok csattantotta.

Ezen megfenyegetés után ötöd-hatodnap múlva kilenc esztendőös fiacskáját testiben megrontotta, hogy mindez napig is keservesen sínylődik, így se kezével, se lábával nem bír. Arra nézve az csornai borbélymestert hozzá elhívatta, hogy nézné meg az gyermeket, mi nyavalyája vagy. A borbély ugyan elment, és mihelyest meglátta, mindgyárt megmondotta, hogy ez nem olyan természet szerint való nyavalya, melyet ő meggyógyéthatna, mert ő nem tanulta boszorkányok mesterségét gyógyétani.

Annakutána megent folyamodott a csizmadia Rajcsik János feleségéhez, hogy látna az gyermekéhez és gyógyétaná. Aki annak okáért hozzá is ment, és a megdagadott gyermeknek testit fölmetszette az asszony, ahonnét sokféle csunyaságot, úgy mint dirib-darab csontokat, papirost és csoport földet szedett ki az testiből, melyeknek egy része most is meg vagy a tanúnál, de kiket legelőbbsen kiszedett csontokat, mintegy 16 darabbul állókat, a láda fiából elvesztek. Mindezeket előszámálva nem másnak, hanem az említett Rácz Örzse ördögi mesterségének tulajdonítja gyermekének elromlását és nyavalyáját.

Ezután másoknak javaslatábul hivatta Rácž Örszét, hogy menjen el a gyermekének gyógyítására... Javasolták az fatens-nek, hogy valamiformán vágjon le a Rácž Örszének ruhája rongyábul, és azzal füstölje meg a gyermeket. Talán fog valamit használni néki. S ugyanúgy cselekedett. Az Örsze ruhájábul kért valami rongyot, egy rongyos szoknyábul metszett is a fatens egy kis darabot és az ágyábul is egy kis marok szalmát kivivén elvitte s az gyermeket véle megfüstölte. Az olta naponként tapasztalja, hogy a gyermek elsőben bottal, most bot nélkül is járogat, de a sebek helyei most is meg vagynak a testin.

Vallja azt is a tanú, hogy a gyermeke ezen nyavalyájában sokízben mondotta nagy félelemmel, hogy ahun most jön a Ráczné pudli-kutya képeben! Hol pedig varasbéka képeben, ez pedig sokszor történt hol éjszaka, hol nappal, ugyan eleget szemlélték, de más senki sem láthatta az gyermeken kívül.”

Aki az elmúlt évtizedekben foglalkozott a népi hiedelmek gyűjtésével, azonnal felismerheti, hogy lényegében ugyanezek az elemek szerepelnek a 20. század folyamán lejegyzett boszorkánytörténetekben is. Az az elgondolás, hogy a sebekben különféle idegen anyagok találhatók, és azok eltávolítása a gyógyulás kezdetét jelenti, még nemrégiben is élt. Idősebb asszonyok a zempléni hegyvidék eldugott kis falvaiban nekem is elmesélték a megrontott kicsi gyermek füstöléssel való gyógyítását éppen ugyanezen a módon: a rontó személy testi ruhájából kellett egy kis darabot elégetni, azzal a füsttel megszabadítani a beteget a rontástól. Egyformán találunk tehát adatot a rontásra, és a gyógyításra is, a régi boszorkányperekben és a mai néphitben.

Az idő használata a kultúrában

Minden cselekvésünk, s ennek eredményeként minden társadalmi-kulturális esemény térben és időben zajlik le. A mindennapiság fontos jegye, hogy rutinszerűen felosztjuk a körülöttünk lévő valóságot. A teret tárgyakkal, az időt rítusokkal osztjuk használható szakaszokra. Az ünnepi szokások jól érzékelhetően lezárnak egy-egy időszakaszt – viszont a mindennapokban és mai életünkben nehéz az időhasználat mintáit felismerni.

Felvethető, hogy egyáltalán mennyiben tekinthető folklórjelenségnek, ha az emberek nagy csoportjai az időtöltésnek egyazon módját választják. Úgy gondoljuk, hogy a köznapi társadalmi tényeket éppen ez a tömeges jellegük és a rejtett szabályokhoz való alkalmazkodásuk teszi folklór jellegűvé. (Ilyen például az időhöz való viszonyulás kérdése. Érdekeseek lehetnek a *késés* fogalmához a következő példák; hogy Angliában, Németországban, vagy Skandináviában minden konferencia percnyi pontosan kezdődik, nálunk kb. 10 perces az akadémiai késés; Olaszországban 15–20 perces is lehet, az araboknál két óra!)

Az időhasználathoz tartozik például a szabadidő eltöltése, vagy az ún. relaxációs technikák megosztása az adott kultúrában: vegyük pl. az ivási szokásokat, azt, hogy társaságban vagy egyedül; otthon vagy nyilvános helyen; kocsmában vagy presszóba isznak-e inkább az emberek. Mindegyik lehetőséghez más és más viselkedési minták járulnak, nem is beszélve az olyan különleges kiscsoportok összejöveteléről, mint egy „kanmuri”. A névnapok (inkább felnőtteknél) és a születésnap zsúrok (inkább gyermekeknél) már átvezetnek az egyéni életciklust szakaszoló rítusok problematikájához.

Napjaink folklórjának jellegzetes időtöltési példái a sportrítusok, a középkori lovagi tornák egyenes ági leszármazottai. Nemzetek mérik össze erejüket a modern olimpiákon, és messze nem az egyéni sportteljesítményről van szó, hanem politikai érdekek és rendszerek jól reklámozott mérkőzéséről, és a nemzeti identitástudat megerősítéséről (régii történeti ellenségek – értsd népek – képletes legyőzéséről).

Érdeemes viszont megfigyelni, hogy mindezek a rítusok és nemcsak azok, amelyek az egyéni élettel kapcsolatosak, egyre inkább elvesztik ünnepi kül-

sőségeiket (noha régebben jeles napnak számítottak, vagy ünnepnek). Ma tendencia – vagy folklórjelenség? –, hogy szinte nincs különbség az ünnepi és a köznap ruha között. Elveszti ünnepélyességét a legtöbb ünnepi szokás is – más szavakkal a köznapiság és a keresetlenség felértékelődik, míg az ünnep szinte megmosolyogni való ósdisággá értéktelenedik! Mindezek mélyén ideológiailag – Keleten és Nyugaton egyaránt – az a társadalmi gondolkodás áll, hogy mindenki *egyenlő* (még a napok is!) – hogy aztán annál jobban kiderüljön, hogy ez mennyire nincs így!

Végül még egy szabadidő-jelenségre, a fotózás mai köznap jelenségvilágára hívnám fel a figyelmet. Minden bizonnyal van a családi fotóalbumoknak valamiféle stílusa, a családi fényképeknek, amit az amatőrök készítenek – s ez önmagában is érdekes kutatási probléma lehet. Mégis én most egy századunkra oly jellemző gondolatra utalnék: a fotóról elterjedt az a hiedelem, hogy ezzel az egyszerű technikai eszközzel meg lehet állítani a pillanatot.

S itt valóban egy fontos ponthoz érkeztünk a kulturális időhasználat formáinak megértésében. Van olyan pont, amikor az idő szinte megáll – legalábbis kulturális értelemben: ilyen például az ünnep, szemben a munkás hétköznapok rohanó világával. Amikor ráérünk, amikor hosszan eszünk és iszunk rá, akkor ez a lelassított idő az ünnepet jelzi, a kiemelt időpontot, a szakrálisat, vagyis a szentet a köznapival szemben. Természetesen vannak olyan ünnepek (illetve olyan kultúrák), amelyeken éppen a felfokozott aktivitás, féktelen jókedv és tánc jelenti az ünnepet, s éppen ezek a különbségek teszik a kultúrák különbségeit.

A mindennapok folklórja

Az elmúlt évtizedekben szerte a világon elterjedt az a nézet, hogy lényegében nincs helye, szerepe, funkciója a folklórnak a mai életben. A közelmúlt kulturális eseményei mégis azt mutatják, hogy korai volt az ítélet. Éppen így átgondolásra szorul a folklórnak afféle művészi megnyilatkozásként való értelmezése. Helyesebb az a skandináv folklorisztikában egyre elterjedtebb nézet, amely a folklórt kulturális kommunikációként értelmezi. E szemlélet szerint a folklór a kultúra integráns része – a kultúrát nem lehet elképzelni folklór nélkül, mint ahogy nem lehet a kommunikáció nélkül sem.

A folklór meglehetősen köznapi jelenség – a kultúra mindennapjainak fontos része. Ez a felismerés új szemléletet hozhat létre. Mert nem igazolta a régebbi folklórmeghatározásokat sem az idő, sem a történelem, mert az alávetett osztályok művészete, aminek a folklórt tartották, technikai és társadalmi haladással nem szűnt meg. Nem tűntek el sem a folklór, sem pedig a különböző népek, népcsoportok. Sőt, még inkább őrzik sajátos folklórjukat, etnikai tudatukat, ételeiket, gesztusaikat, őseik sírjeleit.

Felmerülhet itt a kérdés, hogy kik a folklór hordozói – ki a nép? Egy amerikai kutató igen tág meghatározást adott; szerinte „nép” – angolul *folk* – minden olyan „embercsoport”, amely legalább egy közös összekötő tényezővel rendelkezik. Így „folk” egy nemzet, egy terület, egy állam, egy város, egy falu vagy falurész – pl. alvég és felvég – népe, foglalkozási vagy vallási népcsoport, de egy család is. Az amerikai kutató érveléséből kiderül, hogy nem a „kiváltságos parasztság” az egyedüli örököse és birtokosa a folklórnak. Vagyis nemcsak a paraszti ünnepnapok – lakodalom, jeles napok, húsvéti locsolkodás, tojáspatkolás, a szépen formált tárgyak, a népviselet – a folklór, hanem sok minden más azon kívül is, a mindennapok olyan egyszerűnek tűnő tényei, mint például: a köszöntési formulák, káromkodások, gyermekijesztők, élménytörténetek, ugratások, a kiszámolók, mutogatások, sírfeliratok, a szabadkozó mondások, altatók, állathívogatók és sok más efféle.

A folklór tehát nem bokréta Isten (és a kultúra) kalapján, hanem a mindennapok tartozéka, egyike azon jól felhasználható napi rutinmechanizmu-

soknak, amely egyfelől a kapitalista üzleti, másfelől az ideológiai manipuláció eszközeként szolgálhatnak.

S ezzel kapcsolatosan fogalmazódott meg a vélemény, hogy az, „amit az emberek tudnak a valóságról a mindennapokban, az egy olyan köztudat (közös tudás) – *folk-lore*, mert ez a szó értelme magyarul, amely mindennek jelentés ad, és amely nélkül egyetlen társadalom sem létezhet”. Vagyis a valóságnak tudatunkban való elrendezéséről van szó, arról, hogy mindennapjaink megszervezéséhez valamiféle „kulturális tudásra” van szükség. A megértés, az élethelyzetek feldolgozása (és kezelése) során múltbéli tapasztalatainkra és a minket körülvevő világ tényeire vonatkozó tudásunkra hagyatkozunk, afféle rejtett tudásanyagra, amelynek forrása mindennapjaink világa, s amelyet éppen ezért meglehetősen elvontan érzékelünk, nehezen tudunk azonosítani.

Itt feltárulnak azok a hallgatólagos konvenciók, amelyek a kultúra mozgatórugói lehetnek szabályok, jelentések, szimbólumok vagy jelképes cselekvések formájában.

A folklorista feladata tehát kutatni a legkülönbébb területeket, feltárni az addig figyelemre se méltított jelenségeket. Nemcsak vizsgálni kell, hanem értelmezni is, és ez a nehéz, mert rajtunk van egy kulturális szemüveg, vagyis túl sok dolgot természetesnek vélünk, s ezért nem veszünk észre rejtett jelenségeket és jelentéseket. Fontos a mindennapiság vizsgálata abból a szempontból is, hogy a „nép” (a köznép, ha úgy tetszik) a mindennapok szintjén érti meg és fogja fel a folklór tényeit, más szavakkal, saját kultúrájának elemeit és egész rendszerét. Ha pedig mi – a tanult folkloristák – éppen ezt hagyjuk figyelmen kívül, akkor nem kell csodálkozni, ha egyszer csak azon kapjuk magunkat, hogy nem értjük a körülöttünk (vagyis a falvainkban és városainkban) zajló élet eseményeit. A kulturális vakságnak ez az esete pedig súlyosabb esetben a történeti-társadalmi fejlődési tendenciák fel nem ismeréséhez vezethet, mert a tények félreértésén, sőt meg nem látásán alapul! Súlyos szavak ezek, de nem kétséges, hogy a felelősségtudat mondatja a társadalom, egy közösség jövőjéért aggódó kutatóval.

A búzavetés hiedelmei

A búza régen az életet jelentette, a mindennapi kenyeret. A család jóléte függött attól, hogy milyen lesz a termés. Ezért aztán már az első pillanattól, a vetés pillanatától kezdve sokféle szokás, hiedelem fűződött a búzához. A mezőszéki Szék „városában” idős emberekkel beszélgettem a régi idők babonáiról, azokról, amelyek éppen a búzavetéshez fűződtek.

Kérdésemre, hogy mikor mentek vetni, és hogy mit kellett csinálni, hogy a vetés sikerüljön, az egyik adatközlő így válaszolt:

„Hát, édesapámék úgy vetettek, hogy hetfűn nem mentek vetni, pénteken se, mert má’ ezeket a napokat böjtnapnak tartották. S mikor nekifogott vetni, akkor nem sütöttek a kemencében kenyeret, teccik tudni? Mer’ azt mondták, hogy üszkös lesz a búza, hogyha azon nap sütik a kenyeret! Akkor aztán, ha nem is vót kenyér sütvé, akkor nem ettek azon nap, csak puliszkát, mint sem, hogy elmaraggyon a vetés, vagy rossz időre fordújjon s nem tuggyák elvetni az őszi búzát. Amikor nekifogtak vóna vetni, azelőtt feldobtak egy nagy darab garancsot... (Mi az a garancs? – kérdeztem.) – Olyan föld garancs, sarat dobtak föl, hogy úgy maraggyon fenn a búza is, akkorára nőjjön meg, mint az a garancs, amilyen magasra felment. Teccik tudni, és akkor aztán nekifogot, megemelte a sapkáját, s mondott egy pár szó imádságot: »Uram Jézus, segiccs meg, aggy bő termést, áldd meg a munkánkat« – és akkor nekifogott, a zsákból szórta a búzát.”

Szokások hasonlóságán alapuló mágikus gondolkodás és ösztönös tisztaságra való hajlam, észszerűen megmagyarázhatatlan elgondolások keveredtek a faluk parasztjainak hiedelemvilágába. Hallgassuk most egy másik elbeszélő szavait:

„Igen, a búzát! Elhíttam az apósomat, hogy ü vesse el, ökelme! – úgy mondtuk régen, nem magáztuk! – Elhíttam, hogy vesse el a búzát, mer’ úgy vettük észre, hogy az öregapámnak, az apósomnak szerencsésebb a keze, mint a másoké, mer’ örökké szíp búzája szokott lenni. Mondom, én csak mind járok szántani, s mikor lesz vagy két darabocska szántásom, belemegy vagy tíz véka búza, akkor én elhívom magát, oszt vesse el! Megyek fiam, szíve-

sen – azt mongya, – hát miért ne? Elmentünk, osztán vessük a búzát. Látom eccer odamegyen a szekerehez – úgy hijjuk, ami nem hagyja kimenni a kereket: tengelyvégszeg. A dróttal van lekötve, ahogy fut a kerék, nehogy kihúlljon. Látom, olgya a drótot, s veszi ki a tengelyvégszeget. Mondom, hát má’ minek veszi ki apám? Minek veszi ki azt a tengelyvégszeget? – azt mongya – Erre szükségem van! – Látom, hogy beléteszi az abroszba, amiből vette a búzát. S mondom, hogyhát miér’ tette belé? – Azt mongya, – azér tesztem belé, hogy az a búza, ami terem, minden fej búza, olyan súlyos legyen, mint ez a tengelyvégszeg! S egész áldott nap cipelte az az időske ember azt a darab vasat! Mert a tengelyszeg egy darab vas, cipelte az abroszba, hogy ojjan nehezek legyenek azok a búzafejek, mikor megteremnek. Ezeket hallottam tüle! – (Hányban volt ez? Hányban történt? – kérdeztem tőle.) – Hát ötven, ötvenkettő, ilyesmi. – Akkor osztán beszélgettünk s elülünk, s mondom: Apám, hát idehallgasson ide! Most már itt nincsen senki, s mégis miért viszi aztat? S mongya, hogy ugyancsak tényleg igaz ez? – Igaz, ezér, oszt magyarázta apám, oszt még egyet akarok neked mondani fiam, míg fiatal ember vagy, tanuld meg, mikor búzát mész vetni, azon az éjjel, – azt mongya – a feleségeddel ne hálj! – Na, mondom, má’ mér? – Azért, – azt mongya – mert üszkös lesz a búza! Se a feleségednek, – azt mongya – ha van valami hogy hijják, különös baja, búza-hodani arra a földre ne vidd! Mikor tiszta, akkor vigyed! De – azt mongya – mikor má’ tisztátalan a női személyzet olyankor, – azt mongya – földbe bé ne hadd, belé se lépjen! Mer’ én eztet hallottam az apámtól!”

Az idős ember utolsó szavai világosan utalnak az élő hagyomány parancsoló erejére – az apjától átvett szokás ereje védi a család kenyerét, életét, jövődjét.

Mi a folklórtény?

A mindennapi élet jelenségeinek leírása és számbavétele során mindazokat az aktivitásokat kell vizsgálni, amelyek eredményeként létrehozza a bennünket körülvevő társadalmi valóságot. Más szavakkal, a cselekvései által létrehozott *társadalmi tényeket* mint dolgokat kell tudomásul venni. A *folklórtények* szintén a társadalmi tények világának megtestesülései. Maga a kifejezés, hogy *folklórtény*, már a hetvenes évek elején megjelent a hazai és a nemzetközi szakirodalomban, mégsem terjedt el széles körben. Mert a folklór szó ebben a kifejezésben egészen mást jelent, mint a magyar nyelvben általában használják. Nem szellemi kultúrát, nem a műveltség esztétikailag értékelhető részét, hanem egészen mást. Talán hozzájárult ehhez a fogalom körülhatárolásának nehézsége: ugyanis a folklórtények gondolati tények, noha van látható – valódi tárgyi – megjelenésük is. Például jellegzetesen köznapi folklórtény falvaink kerítésvilága, viszont – úgy gondoljuk – tükröz vagy kifejez valamit az építők gondolatvilágából is. Hogy mit, azt talán egy kontraszt segítségével érthetjük meg: Amerikában nincs a házak között kerítés – nálunk viszont a közösségi társadalom építésének időszakában díszes, súlyos vaskerítések épülnek. Hol a félreértés? Kinek a tudatában?

Mint minden társadalmi tény, így a folklórtény is valamilyen cselekvés, vagy tett eredményeként jön létre, ahogy azt már W. G. Sumner oly találóan megfogalmazta a népszokásokról szólva: „Az a folyamat, amelyben a népszokások létrejönnek, jelentéktelen kis cselekedetek gyakori ismétléséből áll, melyeket sokszor nagyszámú ember közösen hajt végre, ez az egyénben habitust, a csoportban szokást alakít ki.” De mások is utaltak a sokszor visszatérő ún. „ismerős jelenetek” fontosságára abban a folyamatban, amelyben megértjük és értelmezzük az eseményeket. Itt a megértés mellett az *esemény* kifejezésen van a hangsúly, mint egy olyan terminuson, amelyet újabban szintén használnak a folklórtény szinonimájaként a folklorisztikai szakirodalomban. Példaképpen említhetjük az események hosszának váltakozását: hogy egy szólás-mondás tíz másodpercig tart, egy vicc vagy anekdota egy-két perc, egy mese tizenöt-húsz percig, egy hőséneket két napig is eltarthat, egy lakodalom három nap, három éjjel, egy csűr építése egy hétig.

A folklórtény, illetve esemény társadalmi esemény egyben, s a mindennapi praktikus tudás tanulmányozása ad lehetőséget pontosabb megértésére a társadalmi környezet (amiben például a beszéd elhangzik, vagy gesztus megjelenik) tölti fel társadalmilag értékelhető jelentéssel az eseményt.

Való igaz, hogy nem könnyű a kultúra „rejtett” arcát feltárni – mindennapjaink rutinszerű cselekvéseiben meglátni a rendszert, hiszen a természetesség fátyla borítja ezt az arculatot. Annál is nehezebb megfigyelni ezeket az apró kulturális tényeket, mert túlságosan is közel vannak hozzánk – például a mindennapi viselkedésformák közül ilyen az arckifejezés. Megfigyelhetők, hogy van úgynevezett „társasági arckifejezés”, amelyet a cselekvő „felvesz”, mint egy maszkot, mielőtt belépne a házba vagy a szobába. Ugyanilyen kulturálisan elsajátított, s éppen ezért alapvetően folklórjellegű mindennapi tény a *nézés*, annak sokrétű, kihívó, visszautasító, zavart kifejező, segítséget kérő és más jelentésárnyalataival; vagy a *testtartás*, az ülésformák, a láb és kéz összekulcsolásának kulturálisan meghatározott és pszichikailag magyarázható variánsaival.

A társadalom tagjait a köznapok világában érő hatások mögött rejtett struktúra lappang – állapítja meg a kommunikáció kutatója, s a folklorista ehhez azt teheti hozzá, hogy a folklórtények tanulmányozása fényt vethet a kultúra rejtett mechanizmusainak működésére.

Az étkezési szokásokról

Máig fülembé cseng nagyanyám figyelmeztetése: „Törd a kenyeret fiam, ne harapd!” Sokáig nem tudtam megérteni, hogy miért nem lehet harapni az ebédnél a kenyeret, holott, amikor zsíros kenyeret ettünk, akkor lehetett harapni – sőt, csak úgy esett jól!

Nemcsak az ételek anyagának különbözősége, de az alkalom eltérő volta is meghatározza a hagyományos kultúrákban azt, hogy az étel törhető vagy harapható étkek sorába tartozik-e, hidegen vagy melegen fogyasztandó-e. Szigorú különbség van a vendégnek adható és nem adható, valamint az ünnepi és a köznapi eledel között. Nem is beszélve a természeti népek körében a nyers és a főtt ételek mitikus jelentéssel megkülönböztetett kulturális jelentőségéről – amint azt egy neves francia mítoszkutató kimutatta. Mindezek a felsorolt megkülönböztető jegyek, s mellettük még sok más, univerzális ellentét (mint például a keserű és édes, hideg és meleg, fűszeres és sótlan, sült és főtt, stb.) felhasználásával alakul ki az ételek elfogyasztásának szokásrendje is. Ízlésünk, vagyis a hagyományos értelemben vett ízlésünk kulturálisan meghatározott. Vegyünk egy példát Tari István gyűjtéséből a régi hevesi lakodalmi étrendből:

„Amikor feltálatk a vacsorához, akkor az ebédhez hasonlóan csigalevest, főtt marhahúst tormával, vagy savanyúsággal, káposztát disznóhússal, sült húst, hurkát, süteményt, tortát visznek. Ugyanazokkal a köszöntőkkel, mint ebédnél, csak most a borköszöntőt hosszabb és mulattató tréfás versekkel még színesebbé teszi a vőfély.”

Nemcsak az étrend, hanem az evés gesztusai, a mozdulatok is mélyen az adott kultúrában gyökereznek. A csirkét a magyar ember kézzel szereti enni (szemben a nyugat-európaival, aki kés-villával kínlódik). Általában a kézzel evés kelet felé haladva gyakoribb jelenség, és nem a kulturálatlanság jele, hanem éppen ellenkezőleg, azon a meggyőződésen alapszik, hogy az ember jobban érzi az ízeket, ha nem veszi szájába a fém evőeszközt. Közép-Ázsiában a rizses húst – a *pölout* – ezért ettem vendéglátóimmal közös tálból kézzel gyúrt kis gombócok formájában a kezemmel.

Talán érdemes itt felidézni egy francia kutató, Roland Barthes Japánról írt jegyzeteit az ottani étkezési szokásokról, amelynek jellegzetes vonásai fényt vetnek a két kultúra eltérő voltára. Az evőeszközök eltérő használata a kultúra belső szabályrendszeréből következik:

„Van valami anyai a pálcikának a mozdulatában (amelyet még az anyaga, a fa meg a lakk is kihangsúlyoz), arra a gyengéd óvatosságra emlékeztet, amellyel felemelünk, és odébb teszünk egy kisgyereket; inkább tudatos erő, mint ösztönös vágy jellemzi. A pálcika ugyanis az élelemmel szemben tanúsított, sajátos magatartásforma kifejezője... Mert a pálcika úgy osztja szét az ételt, hogy elkülöníti, elválasztja, felcsippenti, nem pedig szétnyiszálja vagy felszúrja, mint a mi evőeszközeink. A pálcika sohase marcangolja az ennivalót... Legvégül pedig, s talán ez a legszebb funkciója, a kettős pálcika mintegy *vezeti* az ételt, vagy úgy, hogy kereszt alakban alányúl, megtámasztja, és szájba emeli a rizspelyheket, vagy ezzel az évezredes és jellegzetesen keleti mozdulattal holmi lap módjára csúsztatja a szájba a tápláló havat. Mind a funkcióban, illetve a kés tékozló helyettesítőjével, a villával áll szemben: a pálcikával esznek, nem zsákmány többé, amelyre mohón rávetjük magunkat (mint hús, amelyet szétmarcangolunk), hanem egy harmonikusan átlényegült szubsztancia.”

Valóban, a kultúrák különbsége jól megfigyelhetővé válik a legapróbb gesztusok, az evési szokásokban is. Mint ahogy máig emlékszem apám figyelmeztetésére, amint az asztalnál Arany János sorait idézte: „Szavok sem igen van az alatt míg esznek. Természete ez már a magyar embernek!”

Gyógyító pásztorok

A hetvenes évek elején egy idős pásztoemberrel beszélgettem a Hortobágyon. A kemény munkában eltöltött élet után, a megérdemelt pihenés napjaiban a pusztán töltött napokra emlékezett. A hortobágyi pásztorok élete, így közelebbről nézve, korántsem volt olyan romantikus és derűs, mint ahogy az a köztudatban él. Künn a pusztán szűkös, mostoha körülmények között végezték munkájukat a pásztorok.

A legeltetés, a terelés viszonylag nyugalmasabb óráiban is állandóan figyelni kellett az állatok viselkedését, nem történt-e valami baj, hiszen a nyáj őrzője anyagi felelősséget vállalt minden egyes állatért. Nagyon fontos volt tehát az, hogy minden pásztor egyben orvos is tudjon lenni a gondjaira bízott állatoknak.

„Ha a birka szomorú, vagy igen bágyadt – mesélte az idős juhász –, *megvéreztük*, vagyis eret vágunk rajta. Megnéztük, hogy milyen a vére: fekete vagy piros? Arról meg tudjuk állapítani: ha fekete a vér, akkor már baj van!” Az orvostörténeti kutatásból tudjuk, hogy a középkorban az egyik legerjedtebb gyógymód az érvágás volt, nemcsak az állatokon, hanem beteg embereken alkalmazták elsősorban. Régi idők hagyományát őrzi a foggal való herelés, amelyet szintén gyakoroltak a közelmúltban is a hortobágyi pásztorok. Az elődök varázserejű gyógyításainak emlékét őrzi az a szokás, hogy a férges birka után korán, még napfelkelte előtt, három marék port kell hajítani, mégpedig bal kézzel, és akkor a féreg kihull a birkából. A hasonlóságon alapuló varázslás erejét vélték használhatónak ebben a szokásban, amelyet csak erősített az, hogy bal kézzel végezték.

Figyelték, hogy kérődzik-e a birka, mert ha megállt a *kérője* – így mondták a Hortobágyon –, akkor meg kellett indítani. Erre jó módszert ismertek: például a pöfeteggombát, vagy egy kis szalonnadarabot, vagy a másik egészséges juh szájából egy kevés kérőt tettek át a beteg birka szájába. Vigyáztak arra is, hogy a bárányok a pocsolják vagy vizenyős rétek „felfortyant” poshadt vizét ne igyák, mert attól bélhuratot kaphattak a fiatal állatok. A homokos talajon pedig a májmétely terjesztőjére, az ún. mételyes fűre kellett vigyázni. Egy másik juhász beszélte, hogy tavasszal gilisztáznak a bárányok. Ilyenkor

a juhász a szűr ujjából kivet egy kis darab kékkövet (rézgálicot), és megetette a báránnyal, az kihajtotta a gilisztát.

Egyszerűen orvosolták a rühes birkát, amelyiknek megkeményedett a bőre: bekenték rühzsírral. A rühzsír készítésének titkát a juhászok egymásnak adták át, és nem szívesen árulták el a kívülállóknak. Ugyanígy a bűdös-sántaság nevű körömbetegséget is maguk készítette gyógyírral kezelték, és mindkét kenőcs igen hatásos volt, amint azt az idős adatközlők egyöntetű véleménye megerősített. Legfontosabb hatóanyag ezekben a kenőcsökben a rézgálic volt.

Szabályos koponyalékelést végeztek a *kábaságban* szenvedő juhon. Himlő ellen pedig a mai értelemben vett védőoltás kezdetleges, de ugyanolyan hatásos módját alkalmazták.

„Amikor megfakadt a himlő – emlékezett az idős juhász –, eltettük egy kis üvegbe és minden esztendőben beoltottunk minden juhot. Mert a himlő gyakran elővette a birkát! Egyet beóttam azzal az anyahimlővel, aztán erről az egyről le lehetett ótani két-háromszáz darabot is. Vastag drótból volt olyan ótótű, azzal ótottunk be a fülébe vagy a farkába.”

Figyelte a pásztor az állatokat, ha valami bajuk volt, és figyelte akkor is, ha egészségesek voltak, mert ha éppen nagyon játszott, *cicázott* vagy *pattogott a birka*, akkor el lehetett rá készülni a pásztorember, hogy vihar lesz, mégpedig hamarosan, így tartotta ezt a juhászok bölcs, időjósító tudománya.

A lakodalmi étrend jelentése

A hetvenes évek elején néprajzi dokumentumfilmet forgattunk a Heves megyei Boldog községben. A lakodalom egyik fontos mozzanata – és a film zárójelenete – az volt, hogy éjfél után felvágták és szétosztották a földízített lakodalmi kalácsot a vendégek között. Az ember természetesnek veszi, hogy a lakoma végén édesség van, de a néprajzos – a népi kultúra kutatója – tudja, hogy a kultúrában a jelenségek nem állnak csak úgy, minden értelem nélkül egymás mellett. Azonkívül különféle ízek és ételek egymás mellé helyezés népenként és kultúránként változik.

Lássunk néhány példát előbb, milyen is volt a lakodalmi étrend (megjegyezve, hogy a mai falusi lakodalmak étrendje igen jól őrzi a régit – de miért is volna szükség a változtatásra, amikor fejedelmi étkek sorakoznak benne). Az első példa a felső-tárkányi lakodalom leírásáról való, az ötvenes években gyűjtötte Bakó Ferenc:

„Az egyes ételeket a nagyvőfély verssel köszöntötte be, és az első tál ételt mindig a fiatal pár elé tette. A mögötte álló nyoszolyóasszonyok pedig mindig odarakták a tálat, ahol »hijja volt«, vagyis üres volt az asztal. Az étrend mindenütt csigatészta húslevessel »bordáscsík«-levessel kezdődött, a második fogás pedig töltött káposzta (»káposzta tótésvel«) volt. A harmadik fogás sült marhahús vagy sült szárnyas szokott lenni rizzsel vagy tésztával. A negyedik fogást, sült disznóhúst csak a legmódosabb helyeken tálalták... A vacsora végén a sütemények után a menyasszony egy tortát személyesen kínálgatott fel a vendégeknek.”

A galgamácsai lakodalom étrendjét Dudás Juli parasztfestő asszony önéletrajzából idézzük:

„Fogyasztották jó kedvvel a sokféle ételt, amit a konyhában frissen készítettek. Többféle fogás volt, főtt hús friss tormával, tyúk paprikás apró galuskával, töltött csibe uborkával, székelykáposzta disznóoldalassal, túrós, mákos rétes, apró sütemények.”

A Békés megyei Kötegyán lakodalmi ételeit szintén egy paraszti ételleírás alapján idézzük:

„Amikor megesküdtek, hazamennek, vacsora jön: tyúkhúsleves, csiga, paprikás, sült hús, torta vagy sütemény.”

Az eddig idézett leírásokból is kitetszik az étrend fő ellentétpárja, nevezetesen hogy a lakoma elején húsételek, a végén édes tészták állnak. Ez a szembeállítás több további részletben is megnyilvánul.

Vegyük ezeket sorra.

<i>Étkezés eleje</i>	–	<i>vége</i>
(állati eredetű) hús		– (növényi eredetű) tészta
sós		– édes
(a hús részei) különböző minőségűek:		– az édes tésztánál egyforma minőségű
a darabok nem egyformák		
egyenlőtlenség	–	egyenlőség

Tudjuk, hogy a kultúra rendszerében az elemek jelentésüket azáltal nyerik el, hogy elrendezhetők, szembeállíthatók egymással. A lakodalmi vacsora étrendjének ilyen felépítésébe – úgy tűnik – bele lett építve egy olyan jelentéstartalom, amelyet az egyenlőtlenül elosztott és nem egyforma minőségű húsételek elfogyasztása után az egyforma minőségű édes tészták egyenlő szétosztásával kívántak kifejezni. Vagyis, a „mindenki egyenlő” érzést akarták az ételek nyelvén közölni a résztvevőkkel. Bizony szükség is volt erre, anélkül hogy a két család a társadalmi ranglétra szoros fokán állt volna – a vagyoni, társadalmi egyenlőtlenséget, ha csak ideig-óráig is, de megpróbálta feloldani az a közösség: egy ilyen rejtett, de kulturálisan begyakorolt mechanizmussal.

Kiemelt számok a néphagyományban

A magyar nép költészeti és szokásanyagában bizonyos számos feltűnően gyakran fordulnak elő. Alig van olyan népmese, népdal, babonaszó, amelyben a három, a hét, a kilenc vagy többszöröseik ne szerepelnének. Legtöbbször nem is tényleges számszerűséget jelölnek, hanem a valóságtól elszakadt irreális jelentést közvetítenek.

Bármely népköltési gyűjteménybe belelapozva, ilyen és hasonló sorokat találunk:

„Három ülü nem nagy farka
Három juhász hajtogatja...”

Vagy:

„Állj fel lányom, állj fel, állj fel a kőpadra,
Nézz ki az ablakon mit látsz-e alatta?
Három üveghintót, kilenc aranyászlót...”

Vagy:

„Átalmentem a Tiszán
Kilenc orsos karikán...”

Vagy:

„Elindult Szent Antal hét fiával, hét lányával,
Hetvenhétféle unokájával...”

Nemcsak a népdal, a ballada, a ráolvasó műfajában, hanem a mese- és hiedelemanyagban is találkozunk a cselekmény rendjébe szervesen beépülő számokkal, sőt a sikert, a kívánt eredményt biztosító számokkal. Mert például csak akkor jut célhoz a szegény legény vagy a kis királyfi – mindkettő harmadik fiú –, ha három próbát véghezvisz. Ha háromszor csapja földhöz

az óriást, ha legyőzi a hét vagy kilencfejű sárkányt, ha megközelíti a hetedik üveghegy tetején lakó tündérlányt, miközben 77 mérföldet ugrat át táltos paripáján... Vagy akkor lesz sikeres valamely babonás gyakorlat, ha háromszor, kilencszer végezzük három vagy kilenc napon át, kilenc helyről szerzett kilencféle kellék birtokában... Véget nem érően folytathatnánk a példák sorát, melyek a számok misztikus mágikus erejébe vetett hitről vallanak.

E hit, amint tudjuk, a természeti népeknél, továbbá az ókori kultúrákban nagyon erős volt. Ez hozta létre Keleten a természetfeletti értékű számok szent tudományát, a kabalát, melynek nyomát majd minden nép szellemi örökségében megtaláljuk. Ezért ütközünk népünk hagyományában is olyan számokba, melyek bűvös erővel jelentkeznek, s az erőt át is tudják adni tárgyainak, élőlényeknek, s olyan cselekményeknek, amelyekben részt vesznek. Hogy bizonyos számok mikor és miképpen váltak kiemelt számokká, hogyan nyertek kultikus vonzatokat, azt a szakirodalom már régóta vizsgálja. Bizonyos, hogy hosszú folyamat eredményeként következett ez be, és hogy ősi korokból, primitív állapotokból eredő „hagyományok”-kal van dolgunk.

Eredetük kezdetleges állapotokra, a számlálás módjának, a számfogalmak kialakulásának idejére esik. A számok az ősi szemléletben természeti folyamatok, kozmikus jelenségek, tér-idő viszonyok emberi-társas kapcsolatok jelképi kifejezései. Ilyen mivoltukban képzeteket keltettek és képzeteket vonzottak. Ezzel bővült fogalmi körük, de bővült jelentésük is mindaddig, míg irracionális, sőt mitikus tartalmakkal nem telítődtek.

Például a *hármasság* kezdetben az emberekben az időtartamok hármasság tagozódását, Nap, Hold, csillagok hármasság ritmusú mozgását, a fölkelés, tetőzés, lenyugvás menetét érzékeltette, történések rendjében a kezdet, a lefolyás, a vég tudatát keltette, háromra bomló mégis egészet, teljességet, egységet.

Ugyanígy teljességében egységet jelzett az apa-anya-gyermek elemi viszonyában is, majd ugyanezt égre-vetítetten a hármasságban is *egy* istenképzetekben. Például az egyiptomi Osiris, Isis, Horus alakjában, vagy az indiai Brahma-Visnu-Siva társadalmi viszonyokat is tükröző, egymásnak alárendelt hármasságokban. E hármasságok a teljesség, a tökéletesség, azaz isteni tulajdonságok képzetét ébresztik, s ilyen tulajdonsággal ruházzák föl a hozzájuk kötődő számokat is: a hármast és *többszöröseit*, elsősorban a *kilencet*.

A *hetes* talán azért vált annyira jelentőssé a néphagyományban, mert az ember első kozmikus élményeihez, csillagászati megfigyeléseihez fűződött, és az égi viszonyokat fejezte ki. Ezért is telítődhetett transzcendens-mágikus tartalmakkal, és kapcsolódhatott az égitestek, majd az égitestekből kialakuló istenek képzet-, illetve kultuszköréhez.

Milyen a sárkány?

Sárkány – ha ezt a szót halljuk, azonnal meséink jutnak eszünkbe. Gyermekkorunk emlékei között felbukkan egy csodás-félelmetes lény elmosódó, alig elképzelhető alakja. Hét vagy tizenkét fejjel, amint éppen küzd az alsó világba leszállt mesehőssel. Birkóznak is a kacsalábon forgó vár vas-szérűjén, egymást hol derékig, hol meg nyakig vágják bele a vas-földbe. Tüzet okádnak a fejek végső kínjukban, de aztán csak lehullanak, rendre levágja őket a csodás erejű hős.

Népmesei alakból vált – Petőfi költeményében – minden legyőző hőse János vitéz, aki Tündérország határán, a harmadik kapunál találkozott a szörnnyel:

„Egy nagy sárkánykígyó áll itt a kapuban
Elnyelne hat ökröt, akkora szája van.

– így a költő, s hozzáteszi, hogy

„Vért jéggé fagyasztó volt rémes látása”

Petőfi sárkányának csak egy feje van, de kígyószerű a teste. Ha őt mint múlt századi adatközlőt tekintjük – hiszen minden valószínűség szerint gyermekkori emlékeit, az öregektől hallott meséket írta újra –, akkor elfogadhatjuk, hogy a magyar mesei sárkány pikkelyes testű, kígyófarokkal rendelkező lény. Népmeséink tanúsága szerint hét, kilenc vagy tizenkét fejük van, s ezekkel tüzet okád, repülni tud, tehát az ábrázolásokon látható szárnyak ezzel magyarázhatók.

Néhány évvel ezelőtt Romániában, a mezőségi Szék „városában” magnetofonfelvételt készítettem, amelyen a helybéli lakosok a közeli Sárkány-tó kapcsán meséltek arról, hogy milyen is nézetük szerint a sárkány. Így mesélt az asszony:

„Egyszer kiáltották: Ni, a sárkány! Ni, a sárkány! Mikó' odaníztek, há ment, lógott le a nagy fekete farka. De hosszú farka vót, mint hogyha egy nagy,

mintha egy kétszeres lúfarok fityegett volna. Olyan nagy s mind csapkodott, mint a kígyó, mikor csap a farkával. S aztán elől látszott két lába. De a feje az nem látszott ki a fellegbül. És aztán türdötték ott a románság a kezeket, hogy kérték a Jóistent, hogy vigye, vigye, mer' azt monták, hogy az ahol leesik, ott aztán egy tó lesz, mer' olyan az a felleg! Ott a sárkány esülyeszi a helyét, s aztán riktán kél fel a vizbül! Nem lehet azt látni kell tán húsz esztendő is, meg száz is, míg egyszer megtörténik, hogy azt meglássa valaki.”

Egy másik adatközlő pedig így beszélt a sárkányról:

„...a mesébe hallunk róla, a sárkány az vót, tizenkét méter hosszú, okáda – így mondták a mesébe – okáda a füstöt. S a köddel szállott fel, s elment. Amikor leesett a földre, a nép nézte és látta, tizenkét méter hosszú volt, és akkora feje volt, hogy egy embert bizonyosan lenyelt volna! Hát igen... Hát az a vízzel és a köddel szállott fel! Igen nagy, hosszú farka vót, tizenkét méter hosszú. Mesébe hallottuk, hogy tizenkétfejű is volt, meg kipen is láttam.”

A népi elbeszélő hagyománynak van egy olyan része, amelyet a néprajzkutatásban használt elnevezéssel hitvilágnak vagy a hiedelmek világának neveznek. A hiedelmek behálózták nemcsak a paraszti falusi élet minden mozzanatát, de még ma is élnek, ma is hatnak – városi vagy városiasodó életünkben. Ennek egyik magyarázata az, hogy a hiedelmeket együtt tanuljuk meg az anyanyelv szavaival. Vagyis, amikor egy-egy új szót megtanulunk, még kicsi gyermekkorunkban, például éppen a mesék segítségével, akkor egyúttal belénk vésődnek azok az asszociációk is, amelyek magához a szóhoz kapcsolódnak. Erősen valószínű, hogy éppen az állandósult szókapcsolatok segítik elő az újabb és újabb szavak megtanulását, s végső soron helyes használatát. Egyben ezek a szókapcsolatok jelentik az adott kultúra egységeinek, elemeinek megismerését is. Ha ismerem az elemek szótárát és használatukat, egymáshoz illesztésük szabályait, akkor talán tudok „beszélni a kultúra nyelvén”, élni tudok a közösségben, amely azt a kultúrát, illetve nyelvet magáénak vallja.

Sárkány szavunk, mint azt a kutatás kimutatta, nyelvünknek régi, honfoglalás előtti, ún. bolgár-török rétegébe tartozik – vagyis több mint ezeréves, azóta adják át egymásnak nemzedékek a hozzáfűződő fantasztikus magyarázatokkal egyetemben, példázva azt, hogy ha bármily rövid is az egyes ember emlékezete, a közösség, a nép emlékezete évszázadokat ível át könnyűszerrel.

Hajnalégetés – tűzugrás

Még 1974 májusában történt, hogy egy néprajzi dokumentumfilmet forgattunk Kisterenyén. Már az első felderítő gyűjtés alkalmával kiderült, hogy a forgatás során nem mindennapi eseményeknek lehetünk szemtanúi. Egy idős asszony – az örömanya egyik nővére – visszaemlékezve saját lakodalmára elmesélte, hogy miként is történt hajdan a *menyasszonyporkolás*. Elmondta, hogy úgy éjfél tájban, már a menyecsketánc után, két idősebb férfi a rokonságból egyszer csak karon ragadta, és egy szalmacsomóból rakott tűz felé húzta, vitte, majd átugrasztotta a tűzön. S valóban, a filmezés alkalmával a szemünk előtt újra életre kelt e szokás, most csak a mi kedvünkért, de mégis magától értetődő természetességgel. A két férfi – az egyik a menyasszony keresztapja volt – énekelve körültáncolta az úton rakott szalmatüzet, majd pedig átugratták a tűzön a menyasszonyt többször is egymás után!

Ezt a szokást régebben sok helyen, elsősorban az ország északi részén ismerték, gyakorolták. A gyűjtésekből tudjuk, hogy például a Zobor-vidéken szintén megvolt ez a szokás. Lédecen úgy a húszas évek táján a következőképpen folyt le a *hajnalégetés*, mert ott ez volt a neve:

„A lakodalom másnapján hajnalban összegyülekezett a násznép. Tüzet gyűjtöttek, azt körülállták, átugrálták, és lakodalmi dalokat énekeltek. Madzagra rákötöttek egy kakast, és azt a tűzbe dobták. A tűz mellett bort és pálinkát ittak, kalácsot ettek hozzá. Egy legényt felöltöztettek *ijesztőnek*, taligára tették, és az új házaspár előtt kiborították az árokba. Később az új pár és a kisreglett vendégek visszajöttek a házba, és folytatták a mulatozást.”

Majd minden jelentős mozzanata ennek a szokásnak megegyezik az általunk látott és megörökített palóc népszokással. A Zobor-vidéki Egerszegen jegyezték le a következő szokást, mert ott még a harmincas években élő valóság volt: „...ezelőtt a pitvar közepén kis tüzet gyűjtöttek, a lagzis nép a tüzet tiporta és átugrált, mikor a menyasszonyt vitték a vőlegény házába.” Feltételezhető, hogy ennek a szokásnak (bár valódi magyarázatát talán soha nem lesz módunkban felderíteni) legbenső magját a tűz tisztító erejébe vetett hiedelem alkotja.

A legtöbb Zobor-vidéki faluban még emlékeznek a másik hasonlóan érdekes népszokásunkra, a Szent Iván-napi tűzugrásra. Csekén az volt a szokás, hogy a Szent Iván-i tüzet szénakaszálás idején két egymást követő vasárnapon gyűjtötták meg. Ilyenkor összejött a falu népe, a fiatalok és az öregek is. A Nyitra-vidéki ének szerint a tüzet négyszögre rakták, s az egyik oldalon ültek a „szép öregemberek”, a másikon a „szép öregasszonyok”, végül „harmadikán ülnek szép ifjú legények, negyediken ülnek szép hajadon lányok”. A tüzet átugrálták egyrészt a remélt tisztulás kedvéért, másrészt, hogy a sikeres ugrás kedvező ígéret legyen a fiatalok számára a közeli házasságra nézve.

A Keresztelő Szent János ünnepén – június 24-én – gyűjtött tüzek egész Európában ismertek voltak. A kutatás már régen kapcsolatba hozta ezt a szokást a nyári napfordulóval. A tűz a napot, a fényt, a tisztaságot jelképezte nemcsak a korábbi pogány elképzelésekben, de a középkorban kiteljesedő keresztény vallásos magyarázatokban is. Az 5. századtól kezdve Keresztelő János ünnepe már általánossá vált Nyugat-Európában. A Balkánon és a szláv népek körében, ahol szintén általános volt a János-, illetve Iván-napi tűzgyűjtés, az adatok valamivel későbbiek, de oly egyöntetűen általánosak, hogy ez igen régi múltra utal. A magyar szokások igen sok tekintetben a nyugati szláv szokásokkal mutatnak formai és tartalmi hasonlóságot.

A gyűjtésekből eddig előkerült adatok és a tudományos kutatás azt mutatják, hogy ez a két tűzugrással kapcsolatos népszokásunk csak a magyar nyelvterület északi részén volt oly gyakori, hogy napjainkig él az emléke.

A hetes számról

Nemrégiben egy pszichológus előadását hallgattam. Arról beszélt, hogy nagyszámú kísérlet után a kutatók arra a megállapításra jutottak, miszerint az egyidejűleg érzékelhető tárgyak, tárgycsoportok száma hét körül mozog. Ezt a jelenséget sokféleképpen magyarázták már. Napjainkban az információelméleti megközelítés, ha nem is végleges, de úgy tűnik, hogy pontosabb és a lényeghez valószínűleg közelebb álló leírást nyújt, amikor megállapítja, hogy e jelenségnél az információfelvétel „csatornkapacitásának” bizonyos határáról van szó, ami átlagosan hét (+ plusz-mínusz kettő) egyértékű alternatíva mozgósításának felel meg. A lélektan kutatói megállapították, hogy ez a jelenség valószínűleg értelmi tevékenységünknek egyik állandóan ható sajátossága. A szociálpszichológusok az emberi csoportokat vizsgálva jutottak arra a következtetésre, hogy egy jól működő kis csoportnak legtöbbször hét tagja van.

Hogyan kerül egy pszichológiai kísérlet meg az információelmélet a néprajzba? Már az említett előadás alatt működni kezdett néprajzos gondolkodásom, és példák idéződtek emlékezetembe arról, hogy a magyar néphitben, de más népek folklórájában is fontos szerepe van a hetes számnak.

Vegyünk először néhány példát a magyar néphit köréből. A családban a hetediknek született gyermekről azt tartották, hogy az szerencsés lesz, nem fogja a golyó, gyógyítani tud. A kislíuból is hétéves korában lesz táltos – hallottuk a régiek elbeszéléséből – azalatt, amíg rövid időre beteg lesz, vagy eltűnik. A földbeásott kincs hétévenként tisztul, ilyenkor éjszakánként lánggal ég, s meg lehet keresni. Amikor bosszankodunk, azt mondjuk: „Azt a hétszázát!” Hétrét hajol vagy görnyed, aki nagyon megalázkodik, vagy nagy súlyt cipel. Hétféjú a sárkány a mesében, és heten vannak a magyar szólás szerint a gonoszok is, de azt is szokták mondani a csintalan gyerekeknek, hogy olyan rossz, mint a hét ördög. Végül a Földnek is hét rétege van alattunk, hét csínja volt elődeink hite szerint, kitűnik ez egy zagyvarékasi ráolvasóból, melyet kilisre vagy fekélyre mondtak.

„Oszlasson el az Atya
Oszlasson el a Fiú,
Oszlasson el a Szentlélek.
A Jézusnak vót egy fája
Annak vót hetvenhét ága
Egyen se vót nyugodalma
Ennek a nyavalyának se legyen nyugodalma
Mennyen le a földnek a hét csinnyára!”

Nagyjából időrendi sorrendben haladva néhány más példát idézünk, hogy bizonyítsuk, nemcsak nálunk volt kitüntetett szám a hetes. Már az ókori Mezopotámiában a híres templomdomb, a zikkurat is héteemeletes volt. Az ugariti ásatások során előkerült írások szerint a mítoszok szörnye a Leviathán, hétfejű volt. A görögök régi gyógyító hagyományában jelentős szerepe volt a hetes számnak, azt tartották, hogy az életerő minden hetedik évben születik újjá.

A Szibériában lakó, velünk távoli rokonságban lévő népnél, a voguloknál a hetedik égbe lakó istenekről mondanak éneket, de fontos szerepe van e számnak az egymástól távol eső mongol és litván nép hiedelemvilágában is a kutatók szerint. Nem szaporíthatjuk most a példákat tovább, mert akkor olyanokra is hivatkozni kellene, mint például az, hogy krónikáink hét honfoglaló törzset említenek (nem számítva a három lázadó kabar törzset), s annak hét vezérét, mert ez messzire vezetne, s akkor a felsorolásunk egy „hétig” is eltartana.

Annyi az elmondottakból is kitűnt, hogy a tudományok történetében gyakran előfordul, hogy a különböző szakterületeken végzett kutatások eredményei más területek addig megfejtetlenül maradt titkait világítják és magyarázzák meg. Ezért idéztük előbb a pszichológiai előadást.

Nem új ez a kérdéskör, hiszen már a múlt századtól neves tudósok könyvet írtak az ún. „szent számok”-ról. Foglalkoztak a hármas és a négyes számmal, természetesen azért, mert e két számnak központi jelentősége van mind az indiai, mind pedig a keresztény vallásosságban.

Egy amerikai kutató nemrégiben a hármas számnak a mai amerikai kultúrában betöltött szerepéről írt egy tanulmányt.

Paraszt önéletrajzok

A parasztíró kifejezéssel nálunk a hivatásos, de paraszti származású írók egy csoportját illeték, így a parasztfestők elnevezés mintájára nem nevezhetjük parasztíróknak azokat, akik a kapa-kapanyél mellett tollat ragadtak, hogy életükről írjanak. Paraszti festőink egy része ugyanis megmaradt eredeti foglalkozásánál – földet művelt, és csak alkalomadtán festett. Ezeknek a képeknek egyik legfőbb értéke az, hogy megörökítették azokat a mozzanatokot, amelyek számunkra a legfontosabbak voltak a maguk és közvetlen környezetük életében. Így igen sok és valóban hiteles képi ábrázolás maradt utánuk a különféle falusi népszokásokról. Igaz, hogy a formai megoldások, a képi világ sajátosan „primitív” naiv a hivatalos műkritika szemében, de éppen a válogatáshiánya, a részletező pontosság emeli a képek értékét, és teszi oly hitelessé és értékessé az ábrázolást.

A paraszti önéletrajzokat olvasva ugyanez az érzése támad az embernek.

A sajátos hangulatú megformálás mellett az alkotók a környezetük életéből a legjellemzőbb reális mozzanatokot ragadják ki, és a sokszor már túl részletezőnek tűnő realizmus még jobban kinagyít egy-egy részletet, amit a hivatásos, a nem falusi származású ember észre sem venne. Az ilyen részletek még csak növelik a kép, az írásmű valóságértékét. Értékesek ezek a paraszti önéletírások, ezek a meglehetősen ritka dokumentumok, azért, mert az idős önéletrajzírók olyan időket éltek át, amelyeknek leírása felbecsülhetetlen kortársi dokumentum lesz egyszer. Nem kétséges, hogy a hivatásos gyűjtők anyaga sokszor pontosabbnak tűnik, s a tudományos feldolgozás számára használhatóbb, de ezek az őszinte és nyílt népi megfigyelések adják meg azok hitelét. Irodalmi értékük a sajátos paraszti nyelvhasználat rögzítésében van. A bennük található történeti adatok nemcsak a néprajz, hanem a történettudomány számára is értékesek lehetnek, és bizonyára szép számmal akadnak eredeti fogalmazású, nyelvi és statisztikailag értékes részletek is. Azt mondhatjuk, hogy a népi próza új ága ez, összhangban azzal, hogy az iskolázottság, az írás-olvasás elterjedése miatt a szóbeliség helyébe az írásbeliség lépett. Ezért arra kellene törekedni, hogy minél több ilyen paraszti önéletrajz készüljön, és személyes ismeretség szálain keresztül kellene a jó

beszédű, gondolkodású falusi embereket arra kérni, hogy készítsék el, írják le életük történetét. Egy ilyen paraszti önéletrajzból mutatunk be rövid részletet, melynek írója a Heves megyei Karácsondon élő parasztasszony, Berényi Andrásné, aki több kötetre való szöveget írt. A következő részlet szép példája annak, hogy egy nehéz történelmi szituációban hogyan kel életre, hogyan ágyazódik egy igen ősi jósló népszokás a szívszorongató hétköznapi eseményei közé.

„Régen ha valakinek elveszett valamije, meg akart tudni, ki lopta el. Vagy különösen álmódott, vagy a leány tudni akarta, hogy elveszi-e az a legény, akit ő szeretne, vagy vásárra készül menni, akart tudni, lesz-e szerencséje. Gyerekkoromban láttam én nagy titokzatos rostát fordítani, mert az én anyám is tudott ráimádkozni. Egyszer tudom, a keresztanyámmal fordított édesanyám rostát. Beleszúrják a nyitott ollót a rosta kávájába Lóri, Mari, ujjhegyen tartják az ollón a rostát, és körülállva lesték lélegzetvisszafojtva az asszonyok velem együtt a rostát. Lóri a kérdező: Mondd ó Szent Péter, Szent Pál, mondd meg az igazat, él-e Holló Ernő (ez Mari férje)? Hát szinte döbbenet látjuk, az ollón a rosta elfordul. Nagy az öröm, él Holló Ernő. Újra kérdik: Szent Péter, Szent Pál, modd meg az igazat, él-e Berényi Mihály (ez a Lóri férje)? A rosta újra elfordul, él. Újra kérdik, Szent Péter, szent Pál, mondd meg az igazat, él-e Udvari Mihály? A rosta nem fordul el. Hát azért rítt Udvariné azért a rostaforgatásért, és mikor a háborúnak vége lett, Udvari hazakerült a fogságból.”

A kunok kőszobraitól

A Szovjetunióban, a távoli Kirgíziában tett tanulmányutam alkalmával, a frunzei Történeti Múzeum udvarán monumentális kőszobrokra lettem figyelmes. Ezek a szobrok a környező pusztákról kerültek a múzeumba. A bajuszos vitézek kőszobrai Belső-Ázsiától kezdve egészen az ukrainai mezőig megtalálhatók annak az útnak mentén, amelyen a lovas nomádok végigjöttek. Különösen sok ilyen emléket hagytak hátra a kunok, a mai Ukrajna és a Krím-félsziget területén. Azoknak a kunoknak az ősei, akik aztán hazánk területén is letelepedtek. Keveset tudunk róluk, pedig a fennmaradt faragott kövekről sok minden leolvasható, különösen, ami például a ruhaviseletüket illeti. De mik is voltak tulajdonképpen ezek a kőszobrok?

A korabeli arab utazó Nizami írta, hogy

„A kipcakok minden nemzetsége, amikor odaér, kétrét görnyed ez előtt a maga nemében egyedül álló szobor előtt. Akár gyalogosan térnek le ide az útról, vagy lovon jöjjenek, megtisztelik, mint temetőt. A lovas, ki ide hajtja lovát, tegezéből egy nyílveszőt tesz le tiszteletére. A pásztor, ki ide tereli nyáját, egy bárányt áldoz fel előtte...”

Pletnyova orosz régészről kitűnő monográfiát szentelt a kun vagy plovec *kőbabák* kérdésének. Ebben írta, hogy a kunok általában jól látható magaslatokat választottak szobraik felállítására, de nem elhagyott, hanem inkább a lakott vidékeken, az utak mentén. E magaslatokon aztán hol egyesével, hol meg csoportosan állították fel a kőszobrokat. Egyes kutatók azon a véleményen vannak, hogy az ilyen helyek az őskultusz szolgálatában álló szent helyek voltak. Bizonyítékul áldozati szertartásokra hivatkoznak, mert e szertartások az ilyen szoborcsoportnál zajlottak le. A fennmaradt leírások alapján fel lehet sorolni az őskultuszban szereplő állatokat: ló, bika, kos, juh és kutya.

Áttekintve az őskultusznak mindazon sajátosságait, amikor a kőszobrok tanulmányozása során nyomon lehet követni, arra a következtetésre jutottak, hogy habár a nemzetség patrónusának bizonyos elvont funkcióját is teljesítették, valamennyi szobor konkrét személyeket ábrázolt. Konkrét sze-

mélyeknek állították őket emlékül haláluk után, s később alakultak át a megzemélyesített összé. Így pl. a széles szabású bő ruhaujjakkal és fegyver nélkül ábrázolt férfialakok szerinte a hivatalnoki vezetőréteget jelenítik meg. Az álló testtartású, gyakran fegyvert viselő férfialakok harcosokat ábrázolnak. Az ülő alakok valószínűleg a kun társadalomnak békésebb foglalkozású részét ábrázolták. Övükön csak kést és erszényt viselnek. Azt hiszem, nem lehet kétséges, hogy egy fontos tényvel van itt dolgunk, a *társadalomnak rétegekre tagolódásával*. A fegyverrel ábrázolt alakok a kun katonai arisztokráciát jelzik. A hadviselés volt a „szakmájuk”, ők hódították meg az új területeket, ők szerezték a zsákmányt, és védték törzsük sátrait. Az ülő alakok a nemzetséget alkotó gazdag családok családfőit ábrázolták.

Nem kizárt, hogy voltak a matriarchátustól örökölt hagyományok és szokások is. Kit ábrázolt a sok női szoboralak? A matriarchális családi-nemzeti patrónusszellemet, azaz valamilyen elvont lényt, vagy pedig valamilyen konkrét nőági őst? Említhetjük, hogy a kun szoborművészet portrészzerű ábrázolással dolgozik. Egyformán áll ez a megállapítás a férfi- és a nőalakokra. Ebből következik, hogy amikor a női szobrot készítették, valamilyen egyértelműen meghatározott halott nőt láttak maguk előtt, aki később a család vagy a nemzetség patrónájává vált. Ugyanakkor a szobrok hangsúlyozottan kiemelt nőiessége, egyebek között a nagyméretű, rendszerint csupasz mellek azt sugallják, hogy a szobrok a család és a nemzetség elvont, általánosított jótévőjét és védelmezőjét is hivatva voltak ábrázolni. A női mell az élet és az erő jelképe. Számos török nyelvű nép meséiben a hős vagy óriás, miután jóllakott „aranyzín, sűrű anyatejjel”, legyőzhetetlenné és sebezhetetlenné válik, vagy addig mesterkedik, míg sikerül a boszorkány tejéhez férkőznie, s akkor a boszorkány fiává válik, a boszorkánynak akarva-akaratlanul is segítenie kell őt. A hős ebben az esetben mintegy tagjává válik a tejet adó aszszony nemzetségének.

Az egyik szobor olyan nőt jelképez, aki ugyancsak nőnek, a nemzetséget közvetlenül újratermelő, reprodukáló anyának ad életet. Ez az oka, hogy a csecsemőn csakúgy, mint az anyján olyan szembeötlően kirajzolták a női jegyeket. Feltehető – mondja az orosz kutató –, hogy ez a szobor azt is mutatja, hogy a kunok, vagy legalábbis egyes törzseik, még tartották magukat a matriarchális, az anyasági származási rendhez, ami az anyajogú társadalmakra jellemző. Mivel a kun nők nemcsak gazdasági munkát végeztek, hanem ha úgy adódott, a sátortábor is védelmezték. Haláluk után emléket állítottak nekik, s általában az élet oltalmazójaként betöltött szerepüket hangsúlyozták.